

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

6

1960

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А Ї Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Ч Е Т В Е Р Т И Й

№ 6

Л И С Т О П А Д — Г Р У Д Е Н Ъ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Український історический журнал № 6, 1960

(На українском языке)

Технічний редактор *Е. Н. Розенцвейг*

Коректори *В. И. Гілеал, М. Ф. Іконникова*

БФ 27948. Зам. № 2096. Вид. № 219. Тираж 2570. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 11,5.
Обл.-видавн. аркушів 17,35. Здано на виробництво 18.IX 1960 р. Підписано до друку 22.XII 1960 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 4.

СТАТТІ

П. Д. КОВАЛЬ

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС — ВЕЛИКИЙ БОРЕЦЬ ЗА ТОРЖЕСТВО КОМУНІЗМУ (До 140-річчя з дня народження)

Громадськість усього світу відзначила знаменну дату — 140-річчя з дня народження великого основоположника наукового комунізму, вождя міжнародного робітничого руху — Фрідріха Енгельса. Життя і діяльність Ф. Енгельса нерозривно зв'язані з долею його геніального друга К. Маркса. Все своє полум'яне життя вони присвятили розробці і розвитку теорії наукового комунізму, боротьбі за визволення трудящих. В. І. Ленін по праву називав їх найвидатнішими вченими і учителями міжнародного пролетаріату, які «навчили робітничий клас самопізнання й самосвідомості, і на місце мрій поставили науку»¹.

Єдність поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса пронизує всі їх праці — і ті, що вони писали разом, і ті, що готувалися ними окремо. В. І. Ленін підкреслював, що «для правильної оцінки поглядів Маркса безумовно необхідна обізнаність з творами його найближчого однодумця і співробітника *Фрідріха Енгельса*. Не можна зрозуміти марксизм і не можна цільно викласти його, не беручи до уваги *всіх* творів Енгельса»².

Разом з К. Марксом Ф. Енгельс був основоположником науки про закони розвитку природи і суспільства, науки про революційне перетворення світу. Створення ними діалектичного та історичного матеріалізму було революцією в філософії. До здійснення ними нових відкриттів, які визначили корінний поворот у поглядах на суспільне життя, історія не була справжньою наукою, в ній панували хаос і довільність. Історики і філософи домарксівського періоду корінні явища суспільного життя тлумачили з неправильних ідеалістичних позицій. Вони не бачили вирішальну роль народних мас — справжніх творців історії. Визначальний фактор історичного процесу вони вбачали у поступках і діях окремих осіб, у розвитку ідей. Матеріалістичне розуміння історії, створене і розроблене К. Марксом і Ф. Енгельсом, означає на ділі послідовне застосування положень матеріалістичної діалектики у поглядах на суспільство. «Величезним завоюванням наукової думки, — відзначав В. І. Ленін, — став *історичний матеріалізм* Маркса. Хаос і довільність, що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий...»³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 6.

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 69.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4—5.

За словами Ф. Енгельса, «великий закон руху історії, закон, за яким усяка історична боротьба — чи відбувається вона в політичній, релігійній, філософській чи в якійсь іншій ідеологічній сфері — в дійсності є тільки більш або менш ясним виразом боротьби суспільних класів, а існування цих класів і разом з тим і сутички між ними в свою чергу зумовлюються ступенем розвитку їх економічного становища, характером і способом виробництва і обміну, що ним визначається»¹. Цей закон, відзначає далі Ф. Енгельс, який має для історії таке ж значення, «як закон перетворення енергії для природознавства», служить керівництвом до розуміння всіх суспільних процесів, у тому числі і при з'ясуванні історичної неминучості і необхідності революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і переростання його у високорозвинуте комуністичне суспільство.

Такими творами, як «Селянська війна в Німеччині» (1850 р.), «Анти-Дюрінг» (1878 р.), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884 р.), «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» (1888 р.), Ф. Енгельс показав конкретні класичні зразки застосування марксистської методології в галузі історії. Він вперше дослідив процес виникнення приватної власності, охарактеризував основні етапи розвитку виробництва і визначив, наскільки тісно зв'язана з станом виробничих відносин соціальна структура суспільства. Енгельс вперше конкретно дослідив економічний процес виникнення класів у період розкладу первісного ладу, а також процес виникнення рабовласницьких держав у Греції і Римі. Його праці служать неперевершеним зразком наукової сумлінності і воєвничої партійності. З'ясування спеціальних проблем історії у Енгельса підкорене найважливішим науковим і політичним цілям — дати максимально повне, правильне пояснення сучасності.

Застосування марксистської методології при аналізі суспільних явищ дозволило Енгельсу незаперечно показати історично минулий характер існування приватної власності, класів і держави. В його дослідженнях суспільних процесів історія стає не тільки наукою, яка правильно пояснює події минулого, а й надійним засобом передбачення майбутнього комуністичного суспільства.

Одна з найбільших заслуг К. Маркса і Ф. Енгельса перед людством полягає в тому, що вони вперше в історії наукової думки перетворили соціалізм із мрії, з утопії на науку. Своїми геніальними творами вони озброїли міжнародний пролетаріат ідеями наукового комунізму.

К. Маркс і В. І. Ленін не раз відзначали, який видатний вклад у розробку принципів наукового комунізму зробив безпосередньо Ф. Енгельс. На основі докладного вивчення суспільних теорій і багатого різноманітного матеріалу з життя промислової Англії в 1843—1844 р. Ф. Енгельс написав «Начерки до критики політичної економії». В ній він майстерно піддав критиці основні положення буржуазної політичної економії і з точки зору наукового комунізму розглянув найважливіші суспільні явища ладу, в якому «править власність». Ці «Начерки» Маркс назвав геніальним нарисом нової, пролетарської політичної економії. Праця Енгельса дала поштовх економічним заняттям Маркса і по суті послужила першою цеглиною при створенні непорушної будови «Капіталу».

Докладне вивчення життя дозволило Енгельсу в 1845 р. виступити з новою працею «Становище робітничого класу в Англії», про яку В. І. Ленін говорив як про один з найкращих творів у світовій соціалістичній літературі. В цій праці Енгельс вперше довів, що пролетаріат — це не тільки пригноблений і стражденний клас, а й та вирішальна сила,

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, К., 1955, стор. 196—197.

яка покликана ліквідувати гніт буржуазії і взагалі знищити всяку експлуатацію людини людиною.

Видатним твором марксизму, першим програмним документом наукового комунізму була спільна праця Маркса і Енгельса, опублікована у 1848 р.,— «Маніфест Комуністичної партії». В ній піддани глибокій науковій критиці економічні основи буржуазного суспільства і незалежно доведена неминучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму в усіх країнах. «В цьому творі,— говорив Ленін,— з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньоісторичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства»¹. В «Маніфесті» К. Маркс і Ф. Енгельс вперше обґрунтували історичну необхідність створення Комуністичної партії як організатора і вождя пролетаріату, визначили її основні риси, завдання і тактику боротьби за комунізм, дали глибоку наукову характеристику нового, комуністичного суспільства.

Дальшу розробку і конкретизацію марксистського вчення про комуністичне суспільство ми знаходимо в праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». У ній Енгельс підкреслює, що корінна відмінність нового суспільного ладу від буржуазного полягатиме в тому, що суспільне буття людей, яке раніш протистояло їм, як нав'язане явище природою і історією, стане їх власною вільною справою.

Щоб здійснити стрибок з царства необхідності в царство свободи, тобто перейти в комуністичне суспільство, пролетаріат повинен у процесі революції зламати буржуазну державну машину і створити свою державу — державу трудящих, яка згодом відіме. Відмирання пролегарської держави буде супроводжуватися виникненням і удосконаленням суспільного самоврядування.

Викриваючи різного роду помилкові анархістські уявлення про можливість «негайно відмінити» державу, Ф. Енгельс роз'яснив: «Втручання державної влади в суспільні відносини стане мало-по-малу зайвим і припиниться само собою. На місце управління особами стає управління речами і керівництво виробничими процесами. Держава не скасовується», вона відмирає»².

Відмирання пролегарської держави на ділі не буде означати анархію і дезорганізацію в розвитку суспільства, про що писали й пишуть деологи буржуазії. Ні. Ступінь організованості та злагодженості в діях людей безкласового суспільства невпинно буде зростати і поступово «суспільні функції втратять свій політичний характер і перетворяться з прості адміністративні функції, які наглядають за соціальними інтелексами»³.

Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс, відклавши роботу над «Діалектикою природи» та деякими іншими розпочатими раніше працями, зрив все необхідне для підготовки до друку II і III томів «Капіталу». Дім подвигом, говорить В. І. Ленін, Ф. Енгельс «спорудив своєму геніальному другові величний пам'ятник, на якому мимохідь невтрученими рисами вирізьбив своє власне ім'я»⁴.

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс були не тільки геніальними теоретиками, титанами думки, а й великими вождями революційної боротьби міжнародного пролетаріату. Як справедливо відзначали їх сучасники,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 30.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 239.

³ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, стор. 551.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 11.

щоб написати біографію основоположників наукового комунізму, треба було б написати не тільки історію розвитку соціалізму «від утопії до науки», але також і історію всього робітничого руху на протязі майже двісті років, тому що ці двоє людей ніколи не були тільки ідейними вождями, тільки теоретиками, філософами, що стояли осторонь від повсякденної роботи і життя. Вони завжди були борцями і в боротьбі незмінно стояли на передових позиціях — вони були і солдатами революції і керівниками її генерального штабу¹.

Це завдяки їх невичерпній енергії в 1847 р. дрібнобуржуазна організація «Союз справедливих» була перетворена на «Союз комуністів» — першу партійну організацію робітничого класу, програма якої була побудована на наукових основах марксизму. І старий девіз утопічного соціалізму «Всі люди — браття» комуністична організація під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса замінила бойовим закликком: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

В основу всієї діяльності «Союзу комуністів» був покладений великий принцип пролетарського інтернаціоналізму, висунутий і всебічно обґрунтований К. Марксом і Ф. Енгельсом. Багато уваги розробці ідеї пролетарського інтернаціоналізму приділяв Ф. Енгельс. У статті «Свято націй в Лондоні» (1845—1846 рр.) і в багатьох інших працях Ф. Енгельс гаряче відстоював рівноправність і дружбу народів, рішуче викривав ідеологію і політику колоніалізму, расизму, буржуазного націоналізму і космополітизму. Він вчив робітничий клас, що «ніяка нація не може стати вільною, продовжуючи в той же час гнобити інші нації»².

Разом з К. Марксом Ф. Енгельс брав активну участь у революції 1848—1849 рр. у Німеччині. В перші ж дні революції вони розробили «Вимоги Комуністичної партії в Німеччині», де доводили, що пролетаріат разом з усім народом, з селянством і дрібною буржуазією, повинен боротися за перетворення Німеччини на єдину демократичну республіку. Ф. Енгельс проявив себе як революційний полководець і як хоробрий солдат революції. Він був першим військовим теоретиком пролетаріату, приділив багато уваги розробці питання про збройне повстання, вчив комуністів, що повстання треба розглядати як науку і мистецтво.

Із створенням за ініціативою К. Маркса і під його безпосереднім керівництвом міжнародного товариства робітників — I Інтернаціоналу (1864 р.) — Ф. Енгельс всі свої сили і знання віддавав справі згуртування і революційного виховання робітничого класу усіх країн під прапором пролетарського інтернаціоналізму. У 1889 р. він став одним із засновників II Інтернаціоналу, який при його житті продовжував бойові традиції I Інтернаціоналу. «Після смерті Маркса, — говорив Ленін, — Енгельс один не перестав бути порадником і керівником європейських соціалістів... Всі вони черпали з багатого скарбниці знань і досвіду старого Енгельса»³.

Керуючи міжнародним робітничим рухом, Ф. Енгельс особливу увагу і енергію приділяв боротьбі за чистоту революційної теорії. Він був непримиренним борцем проти опортуністів і ревізіоністів усіх мастей, проти всіх, хто намагався вирвати з рук робітничого класу його духовну зброю — вчення марксизму. Про це свідчить його невпинна боротьба з правими лідерами в англійських тред-юніонах, з лассаллянцами, прудоністами та іншими дрібнобуржуазними ідеологами, які намагалися збити пролетаріат з позицій політичної боротьби, проголошували лозунги «мирного вrostання капіталізму в соціалізм». Ф. Ен-

¹ «Спогади про Маркса і Енгельса», К., 1957, стор. 166—167.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 360.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 12.

Енгельс роз'яснював, що всі їх ширококомвні революційні фрази «приходять лише цілковите убозство думки і цілковите незнання умов, в яких відбувається повсякденне життя суспільства»¹. Ф. Енгельс вчив революціонерів, як слід викривати всіх тих, хто закликає до «бадьоро-скромно-весело-вільного вродання» старого свинства «в соціалістичне суспільство». Він писав, що проповідь можливості «мирного вродання капіталізму в соціалізм» означала б «...знімати фіговий листок з абсолютизму і ставати самому, щоб прикрити наготу»². Даючи нещадну відсіч ревізіонізові, Ф. Енгельс вів також боротьбу проти догматизму, вчив робітничі партії, що вони повинні розглядати марксистську теорію не як догму, а як керівництво до дії, до боротьби за диктатуру пролетаріату. Сам Ф. Енгельс був зразком для всіх марксистів у справі дальшої творчої розробки теорії, збагачення її новим досвідом класової боротьби пролетаріату.

Як вожді міжнародного революційного руху К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли багато уваги Росії. Глибокий інтерес до минулого, сучасного майбутнього Росії вони самі пояснювали тим, що Росія відігравала винятково важливу роль у світових подіях, у розвитку міжнародного революційного руху. Але, крім політичних інтересів, Росія являла для них ще й величезний науковий інтерес. Історичний досвід Росії, яка дійсно вела перехід від феодального засобу виробництва до капіталістичного, давав багатющий «найсвіжіший» матеріал для всебічної перевірки вчення марксизму про суспільно-економічні формації. К. Маркс і Ф. Енгельс прагнули також ґрунтовно вивчити досягнення російської науки і культури, яку вони високо цінили. Ф. Енгельс відзначав, що сторична і критична школа в російській літературі на чолі з Чернишевським і Добролюбовим стоїть безмірно вище всього того, що створено на Заході офіційною історичною наукою³.

Всебічне знайомство з російською наукою, з російською передовою успішною думкою дозволило Ф. Енгельсу високо оцінити інтелектуальні і моральні якості російського народу — «великого і високообдарованого народу», — як він писав. Енгельс вірив у російський народ, в його тійкість, в його незламну силу. У відповідь на скарги народників з приводу тих бідувань, які приніс найширшим народним масам Росії розвиток у ній капіталізму, великої промисловості, Ф. Енгельс писав: «Велика нація, подібна до вашої, переживе всяку кризу»⁴.

Ф. Енгельсу належить величезна заслуга у розвитку історіографії Росії. Центральним питанням для нього були з'ясування історичної ролі російського народу по відношенню до всіх інших народів і народностей, які населяли одну з найбільших країн світу, з'ясування ролі російського народу у світовій історії, визначення характеру і рушійних сил революційного руху в Росії.

К. Маркс і Ф. Енгельс ніколи не ставили знаку рівняння між політикою російського царизму щодо пригноблених народів Росії і сусідніх держав і ставленням до них російського народу. Вони піддавали нищівній критиці російський царизм як за його внутрішню, так і зовнішню політику, викривали його реакційну роль у боротьбі проти революційного руху в Польщі, Угорщині та інших країнах. Разом з тим вони почуттям схвалення і симпатії ставились до волелюбного російського

¹ «Новые документы Ф. Энгельса», Журн. «Новая и новейшая история», 1957, № 1, стор. 16; «Новые письма Ф. Энгельса», «Вопросы истории КПСС», 1959, № 6, стор. 127—128.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, стор. 108.

³ Див. «Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами», 1953, стор. 263.

⁴ Там же, стор. 167—170.

народу, який підтримував боротьбу інших народів проти своїх гнобителів і активно допомагав цій боротьбі. Ф. Енгельс відзначає, що пригноблені турецькими гнобителями слов'янські народи бачили в Росії «свою єдину опору, свою визволительку, свого месію»¹.

Діалектико-матеріалістичний підхід до аналізу російської дійсності дозволив К. Марксу і Ф. Енгельсу своєчасно розкрити класовий зміст селянської реформи 1861 р. Вони характеризували її як вимушений крок з боку царя і російських дворян, обумовлений потребами економічного розвитку і здійснений під тиском наростаючого революційного руху селянства. Ф. Енгельс затаврував реформу 1861 р. як акт царського віроломства і показав, що вона не тільки не усуває суперечностей суспільного розвитку Росії, а, навпаки, приведе до дальшого їх загострення.

К. Маркс і Ф. Енгельс передбачали неминучість могутньої народної революції в пореформенній Росії і висловлювали впевненість, що вона ослабить європейську реакцію і створить для пролетаріату Заходу сприятливі умови для перемоги над буржуазією. «Внутрішні і зовнішні умови, в яких знаходиться Росія,— писав Енгельс в 1877 р.,— надзвичайно своєрідні і чреваті подіями найвеличнішого значення для майбутнього не тільки російських робітників, але і робітників всієї Європи»². У передмові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» (1882 р.) К. Маркс і Ф. Енгельс висловили передбачення про неминучість російської революції. Вони з глибоким проникненням у хід історії писали, що коли в часи революції 1848—1849 рр. європейські монархи і європейські буржуа знаходили в російському втручанні єдиний порятуюнок, то тепер картина докорінно змінилася: «Росія являє собою передовий загін революційного руху в Європі»³. К. Маркс і Ф. Енгельс висловлювали думку про те, що народна революція в Росії і пролетарська революція в країнах Західної Європи доповнять одна одну і полегшать народам Росії перехід до соціалізму. «Маркс і Енгельс,— говорив В. І. Ленін,— були сповнені якнайщирішої віри в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення»⁴.

К. Маркс і Ф. Енгельс пильно стежили за розвитком подій в Росії, вели жваве листування з багатьма активними учасниками революційного руху в Росії, допомагали їм стати на правильний шлях боротьби.

Як згадує один з громадських діячів того часу А. Воден, Ф. Енгельс у розмові з ним у 1893 р. інтересувався дуже багатьма питаннями, що стосувалися Росії і, зокрема тим, які твори Маркса читають в Росії, яка звичайна підготовка читачів «Капіталу», кого читають з утопістів, виявляв інтерес до провінціальних і столичних різновидностей російського лібералізму, до конкретних форм толстовства, до народницької белетристики і до російської літературної критики, класичних уявлень представників якої він справді високо ставив»⁵.

К. Маркс і Ф. Енгельс подавали неоціненну допомогу російським революціонерам своєю послідовною боротьбою проти народництва, прудонізму, бакунізму і різного роду інших дрібнобуржуазних опортуністичних течій, прихильники яких прагнули зштовхнути робітничий клас з позицій наукового комунізму і ліквідувати єдність дій міжнародного пролетаріату. При цьому К. Маркс і Ф. Енгельс завжди робили наголос на необхідності творчого застосування положень марксизму до конкретних умов кожної країни, але з обов'язковим визнанням тієї

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 9, стор. 32.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, стор. 407.

³ К. Маркс, Ф. Энгельс, Выбранные творы в двух томах, т. I, стор. 3.

⁴ В. И. Ленин, Творы, т. 12, стор. 325.

⁵ «Спогади про Маркса і Енгельса», стор. 315.

істини, що наукові принципи комунізму є єдиними і обов'язковими для пролетарів усіх країн. Ф. Енгельс вчив, «щоб росіяни — та й не тільки росіяни — не підбирали цитат з Маркса і його, Енгельса, а мислили б так, як мислив би Маркс на їх місці, і що тільки в цьому розумінні слово «марксист» має «raison d'être»¹ (право на існування).

Ф. Енгельс гаряче підтримував діяльність групи «Визволення праці» — першої марксистської організації, яка поставила перед собою мету здійснювати пропаганду марксизму в російському робітничому русі. У листі до В. І. Засуліч 23 квітня 1885 р. Ф. Енгельс висловив почуття гордості за активну діяльність перших марксистів у Росії. Великою заслугою групи «Визволення праці» він вважав те, ще вона «щиро і без застережень прийняла великі економічні і історичні теорії Маркса і рішуче порвала з усіма анархічними і дещо слов'янофільськими традиціями своїх попередників. Сам Маркс був би також гордий цим, якби прожив трохи довше»².

Ф. Енгельс був глибоко переконаний у тому, що в нових історичних умовах, коли центр революційного руху став переміщатися з країн Європи на Схід, в Росію, робітничий рух даної країни висуне в найближчому майбутньому нових енергійних вождів пролетаріату, здатних організувати і очолити боротьбу трудящих мас.

1895 рік — рік смерті Ф. Енгельса — в історії міжнародного робітничого руху ознаменувався створенням В. І. Леніним у Петербурзі «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», який став зародком славної партії більшовиків.

Діяльність В. І. Леніна, висунуті ним ідеї, непримиренна боротьба проти ревізії марксистської теорії, виховання партійних кадрів і робітничих мас у революційному дусі — все це поклало початок новому, *ленінському етапові у розвитку марксизму*. Вся діяльність В. І. Леніна і КПРС — неперевершений зразок вірності марксизму, творчого розвитку його і самовідданої боротьби за торжество комунізму.

¹ «Слогади про Маркса і Енгельса», стор. 317.

² «Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами», стор. 294.

О. О. ХИЖУК

ПАРТИЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ЗМІЦНЕННЯ КОЛГОСПІВ МЕХАНІЗАТОРСЬКИМИ КАДРАМИ В П'ЯТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Одним з важливих питань діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу є робота по оснащенню сільського господарства новою технікою і зміцнення колгоспного виробництва інженерно-технічними працівниками та механізаторськими кадрами. Значних успіхів у цій галузі досягла партія в роки п'ятої п'ятирічки, особливо за період після вересневого пленуму ЦК КПРС 1958 р. «Без цього,— відзначав товариш М. С. Хрущов,— ми не могли б добитися тих успіхів у розвитку сільського господарства, про які говорить тепер весь світ»¹.

Уже в перші післявоєнні роки, незважаючи на труднощі, партія і уряд приділили велику увагу забезпеченню сільського господарства новою технікою, оскільки без цього неможливо було за короткий строк розв'язати завдання його відбудови і дальшого розвитку. Соціалістична промисловість з кожним роком більше поставляла сільському господарству тракторів та інших сільськогосподарських машин. Набагато зросла кількість тракторів і комбайнів у сільському господарстві республіки за роки п'ятої п'ятирічки. Коли в 1951 р. в Українській РСР налічувалось 87 335 тракторів і 35 237 комбайнів, то у 1955 р. тут працювало вже 112 697 тракторів і 42 523 комбайни².

Поряд із збільшенням кількості сільськогосподарської техніки здійснювалось даліше удосконалення її. Машинно-тракторний парк поповнювався великою кількістю нових, більш досконалих гусеничних тракторів з дизельними двигунами.

В результаті зростання технічної оснащеності сільського господарства підвищувалась роль машинно-тракторних станцій у сільськогосподарському виробництві, в механізації основних сільськогосподарських робіт. Збільшилась кількість машинно-тракторних станцій. Так, на Україні в 1950 р. (на кінець року) було 1347 машинно-тракторних станцій, а в 1955 р. їх налічувалося вже 1397³. Зростала потужність тракторного парку МТС. Коли у довоєнний період кількість МТС з потужністю тракторного парку понад 2001 кінську силу становила лише

¹ М. С. Хрущов, Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій, К., 1958, стор. 19.

² «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник». К., 1957, стор. 317.

³ Там же.

1,8% всієї кількості МТС, то вже в 1955 р. кількість таких МТС зростає до 36,1%⁴. Перед машинно-тракторними станціями постало завдання більш широкого впровадження в колгоспне виробництво техніки, досягнень науки і передової практики, а також завдання дальшого організаційно-господарського зміцнення колгоспів.

Численна техніка, якою поповнювалось колгоспне виробництво, вимагала збільшення кількості інженерних і механізаторських кадрів, які продуктивніше могли б використати цю техніку.

Партійні і радянські органи республіки у попередні роки вживали заходів по добору і вихованню механізаторських кадрів колгоспного виробництва. Але якісний склад керівників і спеціалістів МТС в УРСР слід було і далі поліпшувати. Так, наприклад, у 1951 р. з 1203 чол. головних інженерів МТС тільки 110, або 9%, мали вищу освіту, 436 чол., або 36%, — середню спеціальну і 657 чол., або 55%, були з курсовою підготовкою⁵. Серед механіків, що працювали в МТС, 70% були з курсовою і шкільною підготовкою⁶. Такий склад інженерів і механіків, природно, не міг забезпечити висококваліфіковане технічне керівництво експлуатацією і ремонтом машинно-тракторного парку.

Центральний Комітет КП(б)У разом з Міністерством сільського господарства республіки, з участю секретарів обкомів КП(б)У і начальників обласних управлінь сільського господарства накреслили в жовтні 1951 р. заходи по зміцненню МТС підготовленими керівними кадрами і спеціалістами. Вирішено було замінити 153 директори МТС, 138 головних інженерів і 120 заступників директорів по політчастині⁷. На посади директорів МТС було залучено 35 інженерів-механіків і агрономів з промислових підприємств та інших організацій. Для зміцнення інженерно-технічного складу МТС були використані спеціалісти інших відомств і промислових підприємств — усього 64 чол., з них агрономів — 33 чол.⁸

Але, незважаючи на проведену роботу, в підготовці і розстановці кадрів були ще серйозні недоліки. На XVII з'їзді КП(б)У, що відбувся у вересні 1952 р., відзначалось, що сільськогосподарські органи не проводили повсякденної роботи по добору, розстановці і вихованню керівних кадрів машинно-тракторних станцій⁹.

Діяльність Міністерства сільського господарства УРСР по зміцненню МТС керівними кадрами з вищою і спеціальною освітою розглядалась Міністерством сільського господарства СРСР у вересні 1952 р. і була визнана незадовільною¹⁰. Партійні і радянські органи на місцях мало приділяли уваги добору інженерів з промисловості для роботи в сільськогосподарському виробництві. Особливо незадовільно ця робота була поставлена у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Київській та Кіровоградській областях¹¹, якраз там, де партійним і радянським органам легше було її здійснити.

ЦК КП(б) України зобов'язав обкоми партії і виконкоми обласних Рад депутатів трудящих в найкоротший строк направити на роботу в

⁴ «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник», К., 1957, стор. 318.

⁵ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Архів МСГ УРСР), ф. 1, оп. 56, спр. 8, арк. 8.

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 9.

⁸ Там же, арк. 11.

⁹ «XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, Матеріали з'їзду», К., 1953, стор. 103.

¹⁰ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 111, арк. 2.

¹¹ Там же, арк. 3.

МТС з промислових та інших організацій не менше 203 інженерів-механіків¹². Виконуючи вказівку ЦК КП(б) України, Харківський обком партії відрядив з підприємств, інститутів і установ Харкова та області 8 спеціалістів директорами МТС, 20 — головними інженерами і 24 — головними агрономами¹³.

Внаслідок таких заходів якісний склад керівних працівників і спеціалістів машинно-тракторних станцій дещо поліпшився. Так, якщо на 1 січня 1951 р. на Україні директори з вищою світою становили 21,1%, то на кінець 1952 р. — 27,1%, відповідно головні інженери — 9% і 13,7%, головні агрономи — 39,5% і 48,3%¹⁴. Такі зміни в якісному складі керівників і спеціалістів МТС, звичайно, не могли повністю задовольнити тих вимог, які ставилися перед МТС партією і урядом у справі дальшої механізації сільського господарства і підвищення культури землеробства. Для успішного ведення крупного механізованого сільського господарства керівний склад машинно-тракторних станцій повинен був мати не тільки організаторські навички, а й серйозні технічні та агрономічні знання. Тільки при цій умові можна було успішно керувати роботою МТС.

Та хоч урядом СРСР у вересні 1951 р. і було прийнято постанову «Про заходи по покращанню роботи машинно-тракторних станцій», багато місцевих партійних органів не вжили заходів до зміцнення МТС кваліфікованими кадрами, не використали можливостей, створених цією постановою, і мало зробили по висуванню інженерів і техніків для роботи в МТС¹⁵.

Серйозним недоліком у роботі з керівними кадрами машинно-тракторних станцій УРСР у перші роки п'ятої п'ятирічки була також якість їх підготовки. Молоді спеціалісти не одержували достатніх навиків у роботі і керівництві складними механізованими господарствами, якими були МТС, погано знали сільськогосподарську техніку. Київський, Уманський, Білоцерківський, Ворошиловградський та інші сільськогосподарські інститути республіки не мали нових сільськогосподарських машин. У Харківському інституті механізації і електрифікації сільського господарства студенти, маючи непогану теоретичну підготовку, не тільки не вміли відрегулювати нові трактори, навіть не могли їх завести. По закінченні інституту студенти-випускники не мали прав тракториста або комбайнера¹⁶.

Значна частина спеціалістів сільськогосподарського виробництва з вищою освітою, як правило, осідала в управліннях сільського господарства. Лише незначний процент спеціалістів направлявся безпосередньо в сільськогосподарське виробництво. В Українській РСР у 1953 р. було 72 тис. спеціалістів сільського господарства. З них тільки 10 808 працювало в МТС¹⁷. Решта знаходилась в управлінських органах. Тільки механіків з середньою освітою в сільськогосподарських органах республіки було 3873 чол. і з вищою — 878 чол.¹⁸

Таким чином, у роботі партійних організацій Української РСР з керівними кадрами машинно-тракторних станцій мали місце серйозні

¹² Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 56, спр. 9, арк. 13.

¹³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 53, од. зб. 94, арк. 16.

¹⁴ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 56, спр. 7, арк. 12—13; спр. 8, арк. 8; спр. 9, арк. 9—11.

¹⁵ М. С. Хрущов, Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР, Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 вересня 1953 р., К., 1953, стор. 62.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 130, од. зб. 102, арк. 112.

¹⁷ Газ. «Радянська Україна» від 18 жовтня 1953 р.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 130, од. зб. 104, арк. 23.

недоліки. Поряд з підготовкою керівних інженерно-технічних кадрів сільського господарства важливого значення набуло питання виховання кадрів механізаторів колгоспного виробництва. В республіці на початок п'ятої п'ятирічки працівників МТС налічувалось 121 тис. чол.¹⁹, майже в два рази більше, ніж у 1945 р.

Процес укрупнення колгоспів, що проходив відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 30 травня 1950 р., дав можливість механізаторським кадрам більш продуктивно використати техніку. До укрупнення колгоспів у східних областях України на одну тракторну бригаду в середньому припадало до двох колгоспів, а в поліських районах — навіть до трьох і більше. Укрупнення колгоспів дало можливість краще використовувати машинно-тракторний парк і перебудувати роботу тракторних бригад.

Багато машинно-тракторних станцій республіки завдяки старанній підготовці механізаторських кадрів і правильному використанню машинно-тракторного парку домоглися чудових успіхів у роботі. Так, при організації тракторних бригад у Валківській МТС, Харківської області, партійна організація і дирекція МТС добились, що правління колгоспів підібрали в тракторні бригади кращих механізаторів — трактористів, причіплювачів і т. д. В результаті роботи, проведеної з механізаторськими кадрами, всі договірні зобов'язання з колгоспами були виконані в строк²⁰. 14 бригад заощадили 120 тис. крб.²¹ Валківська МТС вийшла переможцем у соціалістичному змаганні по області і була відзначена перехідним Червоним Прапором²². У Ставківській МТС, Миколаївської обл., в 1950 р. виробила по 800 гектарів умовної оранки на 15-сильний трактор²³. В цій МТС тракторна бригада Чуба виробила по 1140 га умовної оранки і одержала по 20 ц зернових з гектара на площі 800 га²⁴. Таких прикладів чимало.

Але у багатьох МТС внаслідок недостатньої підготовки механізаторів, поганій організації праці були факти простою тракторів та інших сільськогосподарських машин у період польових робіт. В одній тільки Харківській області в 1950 р. простої тракторів становили 22,5% усіх тракторозмін²⁵.

Однією з причин цього було те, що колгоспи не завжди сумлінно добирали на курси і в школи механізації сільського господарства людей, з яких готували трактористів, комбайнерів та інших спеціалістів для машинно-тракторних станцій. У ставленні частини колгоспів до посилення людей на курси в машинно-тракторні станції виявлялись ті суперечності, що існували між двома господарями землі: колгоспами і машинно-тракторними станціями. Найгострішим питанням серед питань по підготовці машинно-тракторного парку до польових робіт 1951 р. було питання забезпечення МТС повним складом механізаторів. У зв'язку з цим слід зауважити, що твердження Ю. В. Арутюняна нібито на Україні весною 1951 р. було понад 10 тис. чол. зайвих трактористів²⁶, є безпідставним. Насправді в УРСР в час польових робіт не вистачало понад

¹⁹ «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник», К., 1957, стор. 385.

²⁰ Газ. «Красное знамя» (орган Харківського обласного і міського комітетів Комуністичної партії, обласної і міської Рад депутатів трудящих) від 14 квітня 1951 р.

²¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 41, од. зб. 14, арк. 285.

²² Газ. «Красное знамя» від 14 квітня 1951 р.

²³ Газ. «Правда Украины» від 31 січня 1951 р.

²⁴ Там же.

²⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 41, од. зб. 1, арк. 51.

²⁶ Журн. «История СССР», 1958, № 5, стор. 9.

десять тис. трактористів, і Рада Міністрів УРСР просила уряд СРСР виділити кошти для термінової підготовки трактористів у кількості 15 тис. чол.²⁷

В зв'язку з нестачею механізаторських кадрів обласні партійні і радянські організації виявили у колгоспах, на підприємствах та в інших організаціях людей, які раніше вчилися на трактористів, комбайнерів, машиністів, з метою залучення їх для роботи в МТС²⁸. Значна робота була проведена по укомплектуванню шкіл механізації учнями; в машинно-тракторних станціях було організовано масове навчання трактористів, комбайнерів та інших спеціалістів. Так, по МТС Херсонської області було заплановано підготувати дві тис. трактористів — навчалось 1905 чол. В Ново-Олексіївській МТС, Скадовського району, цієї ж області, при плані підготовки 26 трактористів навчалось 73 чол.²⁹

Райкоми партії Херсонської області виявили і залучили до роботи в МТС 880 чол. трактористів, комбайнерів, машиністів, які працювали в інших організаціях³⁰.

Проте, не скрізь з належною увагою і відповідальністю підійшли до виконання рішень ЦК по підготовці механізаторських кадрів. Незадовільно здійснювалось це завдання у Київській, Дніпропетровській та Ворошиловградській областях³¹. На початок 1952 р. в цілому по УРСР в школах механізації сільського господарства і на курсах МТС план підготовки трактористів, комбайнерів та інших спеціалістів було виконано на 65,7%³².

Травневий пленум ЦК КП(б)У 1952 р. відзначав, що деякі партійні, радянські і сільськогосподарські органи недостатньо вникали в роботу машинно-тракторних станцій, не вжили заходів до поліпшення використання машинно-тракторного парку, мирилися з таким становищем, коли в окремих МТС через неорганізованість допускались великі простої тракторів, а багатьма трактористами не виконувались змінні норми виробітку³³.

Незважаючи на ці попередження Центрального Комітету КП(б)У, ряд обласних партійних організацій республіки не добилися поліпшення роботи машинно-тракторних станцій. МТС Полтавської області в 1952 р. не виконали планів оранки чорних парів, зябу, механізації трудомістких процесів у тваринництві, не забезпечили планової врожайності зернових, технічних та інших сільськогосподарських культур. В результаті незадовільного використання машинно-тракторного парку і непродуктивних витрат машинно-тракторні станції Полтавської області закінчили 1952 рік із збитками на суму 2 млн. 128 тис. крб., тоді як у 1951 р. вони мали прибутку на 72 тис. крб.³⁴

Машинно-тракторні станції Вінницької області тільки за 9 місяців 1952 р. витратили понад норму 4 млн. 726 тис. крб.³⁵

В цілому по Українській РСР в 1952 р. в результаті великої плин-

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 130, од. зб. 103, арк. 83—84.

²⁸ Там же, од. зб. 104, арк. 181.

²⁹ Там же, од. зб. 100, арк. 158.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

³² Там же, од. зб. 104, арк. 221.

³³ «Об итогах весеннего сева и мерах по уходу за посевами, подготовке и проведению уборки урожая, хлебозаготовок и заготовок с.-х. продуктов в 1952 г. Постановление пленума ЦК КП(б)У 27—29 мая 1952 г.», К., 1952, стор. 5.

³⁴ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 81, од. зб. 63, арк. 79.

³⁵ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 34, од. зб. 132, арк. 30.

ності механізаторських кадрів, їх недостатньої підготовки ^{2/3} трактористів не виконали змінних норм виробітку. Прості тракторів з 10 липня по 30 жовтня 1952 р. через технічні і організаційні неполадки становили 2635 тис. повних тракторозмінів ³⁶. Це означає, що понад 12 тис. тракторів зовсім не брали участі в польових роботах ³⁷. Через недостатню технічну культуру механізаторів, безгосподарне поводження з технікою на Україні в 1952 р. було перевитрачено 5170 т пального ³⁸.

Парк сільськогосподарських машин у республіці з кожним роком збільшувався, а випуск механізаторських кадрів зменшувався. У 1951 р. їх було підготовлено 127 100, у 1952 р.—124 400, а в 1953 р.—лише 116 000 ³⁹.

В практичній діяльності партійних і радянських організацій УРСР по забезпеченню механізаторськими кадрами колгоспного виробництва виник ряд труднощів: нестача механізаторських кадрів, низький рівень кваліфікації більшості керівників МТС; кадри механізаторів у МТС не були постійними, що знижувало відповідальність за краще використання техніки; колгоспи нерідко протидіяли підготовці з кращих колгоспників механізаторів, проявляючи вузьковідомчі інтереси; окремі партійні органи на місцях недооцінювали важливість роботи по забезпеченню кадрами МТС, вели слабку політичну і організаторську роботу по підготовці, добору і розстановці кадрів, незважаючи на цілий ряд заходів, вжитих ЦК КП(б)У і урядом по цьому питанню.

Незадовільне використання машинно-тракторного парку в сільськогосподарському виробництві і хиби в роботі МТС були пов'язані із загальним відставанням сільського господарства країни в той період. Товариш М. С. Хрущов на грудневому пленумі ЦК КПРС 1958 р. говорив: «Внаслідок великих хиб у керівництві колгоспами і радгоспами і деяких перекручень ленінської політики в колгоспному будівництві зростання сільськогосподарського виробництва загальмувалось» ⁴⁰.

Поворотним пунктом у розвитку сільського господарства і новим етапом у зміцненні союзу робітничого класу і колгоспного селянства були історичні рішення вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. Пленум ЦК КПРС вказував, що «однією з головних причин серйозного відставання ряду життєво важливих галузей сільського господарства є зовсім незадовільне використання потужної техніки», те, що «більшість керівних кадрів МТС не має достатньої інженерно-технічної і агрономічної підготовки і не забезпечує кваліфікованого керівництва великим механізованим сільськогосподарським виробництвом» ⁴¹.

Пленум ЦК КПРС зобов'язав ЦК компартій республік, крайкоми і обкоми партії направити в 1953 р. із промисловості та інших галузей народного господарства інженерів-механіків і спеціалістів на роботу в сільськогосподарське виробництво ⁴².

Жовтневий пленум ЦК КП України 1953 р. розробив конкретні заходи дальшого піднесення і розвитку сільськогосподарського виробництва. Пленум відзначив, що багато директорів МТС, головних інженерів та інших спеціалістів мають низький інженерно-технічний і агро-

³⁶ Газ. «Радянська Україна» від 18 жовтня 1953 р.

³⁷ Там же.

³⁸ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 23, спр. 25, арк. 46.

³⁹ «Досягнення Радянської України за 40 років, Статистичний збірник», К., 1957, стор. 108.

⁴⁰ М. С. Хрущов, Підсумки розвитку сільського господарства за останні п'ять років і завдання дальшого збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів, К., 1958, стор. 5.

⁴¹ «КПРС в резолюціях...», ч. III, К., 1954, стор. 576--577.

⁴² Там же, стор. 606.

номічний рівень, що добір і розстанівка їх у сільськогосподарському виробництві були незадовільними. Основний склад інженерно-технічних кадрів і спеціалістів сільськогосподарського виробництва мав середню освіту або початкову, тільки четверта частина керівних працівників МТС мала вищу освіту⁴³. Такий стан вимагав від партійної організації України вжити рішучих заходів по забезпеченню кваліфікованого керівництва сільськогосподарським виробництвом, а звідси і по поліпшенню роботи машинно-тракторних станцій.

Пленум ЦК КП України зобов'язав партійні і радянські органи відібрати і направити в 1953 р. з промисловості та інших галузей народного господарства інженерів-механіків для роботи в машинно-тракторних станціях 3800 чол.⁴⁴ Враховуючи резерви і можливості Української республіки, союзний уряд зобов'язав Раду Міністрів і Міністерство сільського господарства УРСР подати допомогу іншим республікам і областям СРСР інженерами і техніками в кількості 1400 чол.⁴⁵

Головна відповідальність за добір інженерно-технічних працівників для сільського господарства в УРСР покладалась на партійні організації промислових областей. Пленум ЦК КПУ зобов'язував партійну організацію Харкова відібрати інженерів-механіків для роботи в МТС Харківської області—142 чол., в інших областях республіки—272 чол., в областях і республіках СРСР—146 чол.⁴⁶ Київська область повинна була виділити інженерів-механіків—750 чол., Сталінська—600 чол., Дніпропетровська—550 чол.⁴⁷ Партійні і радянські організації зобов'язувались направити у колгоспне виробництво республіки 26 тис. агрономів і зоотехніків з вищою і середньою освітою⁴⁸. Комуністична партія звернулася із закликом до спеціалістів, що працювали на підприємствах, в установах, у вищих учбових закладах і мали придатну для роботи в сільському господарстві кваліфікацію, поїхати працювати на село. І як завжди, заклик партії знайшов гарячий відгук серед десятків тисяч радянських патріотів. Від комуністів і безпартійних спеціалістів, із заводів і фабрик, установ і вищих учбових закладів у партійні і радянські організації безперервним потоком йшли заяви про бажання поїхати працювати на село. Багато таких заяв надходило в партійні організації індустріальних центрів України—Харкова, Дніпропетровська, Сталіно, Одеси, Запоріжжя та інших міст.

Одними з перших на заклик партії відгукнулись працівники Міністерства сільського господарства УРСР (інженери В. С. Молукало, М. В. Гришко, Г. Т. Лапін, І. С. Деревець, Г. Г. Булах, Т. П. Іванов, агрономи О. В. Шиліна, Л. М. Павлова, Л. П. Гнилицький, І. М. Павлюк)⁴⁹.

Усього з апарату МСГ УРСР було направлено для роботи в МТС і колгоспи 40 чол. В Олевський райком партії Житомирської області з проханням послати працювати на село звернулася кандидат у члени КПРС С. Андрійчук, що працювала старшим зоотехніком райуправ-

⁴³ Журн. «Комуніст України», 1953, № 11, стор. 77; Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 143, арк. 30, 31; оп. 9, спр. 170, арк. 28.

⁴⁴ «Про підсумки Пленуму ЦК КПРС і завдання партійної організації України по дальшому розвитку сільського господарства. Постанова Пленуму ЦК КП України (8—10 жовтня 1953 р.)», К., 1953, стор. 33.

⁴⁵ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 143, арк. 305.

⁴⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 58, од. зб. 88, арк. 15.

⁴⁷ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 143, арк. 24.

⁴⁸ «Про підсумки Пленуму ЦК КПРС і завдання партійної організації України по дальшому розвитку сільського господарства. Постанова Пленуму ЦК КП України (8—10 жовтня 1953 р.)», стор. 33.

⁴⁹ Газ. «Радянська Україна» від 23 вересня 1953 р.

ління сільського господарства⁵⁰. Тільки на підприємствах Мелітополя понад 30 інженерів і техніків заявили про бажання працювати в МТС⁵¹. Близько 400 чол. спеціалістів Харківської області в перші ж дні після вересневого пленуму ЦК КПРС подали заяви з проханням направити їх на роботу на машинно-тракторні станції.

Значну допомогу в боротьбі за виконання рішень вересневого пленуму ЦК КПРС подавали комсомольські організації. 18 комсомольців—аспірантів, асистентів вищих учбових закладів м. Харкова, що мали інженерно-технічну підготовку, виїхали працювати головними інженерами, завідуючими майстернями машинно-тракторних станцій Харківської області⁵². Із Запоріжжя, Мелітополя, Осипенко на роботу в МТС виїхало 90 комсомольців⁵³, з Києва понад 100 комсомольців-спеціалістів за своїм бажанням прибули на роботу в машинно-тракторні станції⁵⁴.

Партійні організації індустріальних центрів провели велику і копітку роботу по забезпеченню виконання рішень партії і уряду про добір інженерно-технічних працівників для інших областей республіки. Харківський міськом партії на кінець листопада 1953 р. відібрав 115 інженерів і техніків для роботи в МТС, з них 149 чол. призначались на роботу в Сумську, Полтавську, Ровенську і Курську області⁵⁵. В таких областях, як Вінницька, Хмельницька, Житомирська та ін., де не було великих промислових підприємств і сільськогосподарських закладів, відібрати необхідну кількість спеціалістів і направити їх у сільське господарство було важче. У цій справі велику допомогу подали партійні організації промислових областей. З Харківської області в Полтавську було направлено 117 інженерів-механіків⁵⁶. Вінницький обком партії з допомогою ЦК КП України зміцнив керівний склад МТС інженерами і техніками, що прибули з Києва і Одеси⁵⁷. З Кам'янець-Подільську область прибули 197 чол. спеціалістів з Києва Дніпропетровська⁵⁸.

Завдяки соціалістичній системі господарства, радянському патріотизмові, непорушному союзові робітничого класу і селянства і дружбі народів СРСР було успішно розв'язано завдання зміцнення сільського господарства спеціалістами.

В результаті багатогранної роботи партійних організацій України по зміцненню колгоспного виробництва інженерно-технічними кадрами спеціалістами вже на початку 1954 р. до роботи в машинно-тракторних станціях республіки приступило 5190 інженерів і техніків-механіків⁵⁹. У 1955 р. в машинно-тракторних станціях республіки налічується 61 тис. інженерно-технічних працівників, майже в два рази більше, ніж у 1953 р.⁶⁰ Для посилення агрономічної і зоотехнічної допомоги колгоспному селу виїхало понад 22 тис. спеціалістів⁶¹. На допомогу

⁵⁰ Газ. «Радянська Україна» від 24 жовтня 1953 р.

⁵¹ Газ. «Радянська Україна» від 15 жовтня 1953 р.

⁵² Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма IV Пленуму ЦК ЛКСМУ 23—24 жовт. 1953 р., стор. 57.

⁵³ Там же, стор. 67.

⁵⁴ Там же, стор. 84.

⁵⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 58, од. зб. 94, арк. 67.

⁵⁶ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 81, од. зб. 54, арк. 232.

⁵⁷ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 38, од. зб. 1, арк. 31.

⁵⁸ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 71, од. зб. 86, рк. 21.

⁵⁹ «XVIII з'їзд Комуністичної партії України, Матеріали з'їзду», К., 1954, стор. 27.

⁶⁰ «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник», 1957, тор. 326.

⁶¹ Газ. «Правда» від 6 січня 1954 р.

іншим областям і республікам Радянського Союзу виїхало 700 інженерів і стільки ж техніків⁶².

Поява в сільськогосподарському виробництві великого загону спеціалістів сприяла підвищенню культури виробництва, дальшому зміцненню союзу робітничого класу і селянства. Підбиваючи підсумки боротьби Комуністичної партії за виконання рішень вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р., лютнево-березневий пленум ЦК КПРС 1954 р. відзначав, що «партія в боротьбі за перетворення в життя постанови Пленуму зосередила свою головну увагу на проблемі кадрів і, насамперед, на проблемі кадрів машинно-тракторних станцій»⁶³.

Велику увагу приділила Комуністична партія справі підвищення кваліфікації керівних працівників і інженерно-технічних кадрів, що виїхали на село. В Мелітопольському інституті механізації сільського господарства в 1953/54 р. підвищували кваліфікацію 73 працівники МТС, серед яких були директори МТС, головні інженери і механіки⁶⁴. При Полтавському сільськогосподарському інституті на 2-місячних курсах навчалось 55 головних інженерів і 35 завідуючих майстернями⁶⁵. Всього по республіці у 1953—1954 рр. підвищувало кваліфікацію 1376 чол. з різною спеціальністю, відібраних для роботи в колгоспному виробництві⁶⁶.

Внаслідок роботи партійних організацій України якісний склад інженерно-технічних кадрів колгоспного виробництва набагато поліпшився, про що переконливо свідчать такі дані: на вересень 1953 р. директорів МТС, головних інженерів, головних агрономів, завідуючих майстернями з вищою освітою було 25,5%, а на червень 1954 р. їх стало 69,3%; з середньою спеціальною освітою — відповідно 37% і 22,5%, практиків — 37,5% і 8,2%⁶⁷.

Найбільші зміни в бік поліпшення відбулися в складі головних інженерів і завідуючих майстернями. Набагато зменшилась кількість працівників, які не мали спеціальної освіти.

Більшість інженерів і техніків, що прибули з промисловості, досягли гарних наслідків у роботі машинно-тракторних станцій. Директор Чемеровецької МТС, Хмельницької області, інженер-механік І. К. Якушев, що прибув з Дніпропетровська, з перших же днів добився зміцнення дисципліни і значного поліпшення роботи машинно-тракторної станції⁶⁸. Найвідсталішою у Хмельницькій області була Михайлівська МТС. З приходом спеціалістів її робота значно поліпшилась. Вже в 1954 р. план тракторних робіт було виконано на 109,1% проти 83% у 1953 р. Виріток на умовний трактор виріс більш ніж на 100 га⁶⁹. Серед спеціалістів, які прибули в Полтавську область, приклади хорошої роботи показали головний інженер Борковської МТС А. Ф. Несмелов, головний інженер Галенської МТС І. Ф. Патока та ін.⁷⁰

Допомога соціалістичної промисловості колгоспному селу керівними та інженерно-технічними кадрами сприяла зміцненню сільськогосподарського виробництва, сприйманню ним передової культури промисловості, запровадженню передових методів праці.

⁶² Газ. «Правда» від 6 січня 1954 р.

⁶³ «КПРС в резолюціях...», ч. III, вид. 7, К., 1954, стор. 616.

⁶⁴ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 141, арк. 8—9.

⁶⁵ Там же, арк. 24.

⁶⁶ Там же, оп. 9, спр. 170, арк. 93.

⁶⁷ Журн. «Комуніст України», 1953, № 11, стор. 77; архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 170, арк. 28.

⁶⁸ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 75, од. зб. 456, арк. 4.

⁶⁹ Там же, арк. 6.

⁷⁰ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 86, од. зб. 36, арк. 226.

Комуністична партія і Радянський уряд вжили важливих заходів для створення постійних масових механізаторських кадрів колгоспного виробництва. Вересневий пленум ЦК КПРС 1953 р. визнав, що діючий порядок, при якому трактористи, бригадири тракторних бригад та інші працівники виділялись із числа колгоспників на період польових робіт, не сприяв продуктивному використанню техніки і поліпшенню якості сільськогосподарських робіт. Виникла невідповідність між значними виробництвами — машинами, що знаходилися в машинно-тракторних станціях, як державних підприємствах, і кадрами механізаторів, що були членами колгоспно-кооперативних господарств і на яких не розповсюджувався вплив МТС. Пленум вказав, що найважливішим завданням партійних, радянських і сільськогосподарських органів є створення постійних кваліфікованих механізаторських кадрів, здатних найбільш продуктивно використати техніку і тим самим забезпечити піднесення всіх галузей колгоспного виробництва.

Партійні і радянські організації України провели велику роботу по виконанню настанов вересневого пленуму ЦК КПРС. Шляхом широкої масово-роз'яснювальної роботи вони добились, насамперед, повернення на село механізаторів, які перейшли на роботу в промисловість, а також переходу на постійну роботу в МТС трактористів та інших фахівців з числа колгоспників. Так, наприклад, у цехах Сталінського металургійного заводу працювало близько 100 колишніх трактористів і комбайнерів. Заводський партійний комітет звернувся до них із закликом повернутися в машинно-тракторні станції, щоб поповнити кадри сільських механізаторів. Після бесіди, проведеної з ними секретарем парткому Аверіним, всі вони одностайно вирішили повернутися в колгоспне виробництво⁷¹. З підприємств Миколаєва на початку жовтня 1953 р. повернулось в МТС 86 чол. різних кваліфікацій, з них комуністів і комсомольців — 48 чол.⁷² У МТС Запорізької області з промисловості прибуло більше 150 трактористів⁷³. В МТС Хмельницької області з різних підприємств повернулось 248 чол. механізаторів⁷⁴.

У цілому по Українській РСР в 1954 р. до весняно-літніх польових робіт у машинно-тракторні станції було зараховано на постійну роботу 329 902 чол.⁷⁵ По Радянському Союзу після вересневого пленуму ЦК КПРС в штати МТС було зараховано 1 млн. 250 тис. трактористів, бригадирів тракторних бригад, машиністів сільськогосподарських машин та інших працівників.

За рішенням вересневого Пленуму ЦК КПРС було введено новий порядок підготовки механізаторських кадрів в училищах і організаціях ювих учбових закладів за типом ремісничих. В Українській РСР на початок 1954 р. було 126 училищ механізації сільського господарства, в яких навчалось понад 45 тис. чол.⁷⁶ Перехід на нову систему підготовки дав можливість збільшити випуск механізаторських кадрів для роботи на колгоспних полях. В 1954 р. було підготовлено механізаторських кадрів для сільського господарства 183,3 тис. чол. Це майже в два рази більше, ніж їх було підготовлено на кінець четвертої п'ятирічки⁷⁷.

⁷¹ Газ. «Радянська Україна» від 19 вересня 1953 р.

⁷² Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 114, арк. 13.

⁷³ Газ. «Сельское хозяйство» від 10 жовтня 1953 р.

⁷⁴ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 75, од. зб. 456, арк. 3.

⁷⁵ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 170, арк. 52.

⁷⁶ «XVIII з'їзд Комуністичної партії України, Матеріали з'їзду», К., 1954, стор. 94.

⁷⁷ «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник», 1957, стор. 390.

В результаті великої роботи партійних і радянських організацій України по підготовці механізаторських кадрів, зарахування механізаторів у штат постійних робітників МТС на селі була створена велика армія кадрових робітників. Разом з інженерно-технічними працівниками вона становила на кінець п'ятої п'ятирічки 598 тис. чоловік ⁷⁸.

Великий загін сільськогосподарських робітників та інженерно-технічних працівників став опорою Комуністичної партії і Радянського уряду у вирішенні невідкладних завдань крутого піднесення сільського господарства і вносить достойний вклад у побудову комуністичного суспільства.

⁷⁸ «Народне господарство Української РСР, Статистичний «бірник», 1957, стор. 390.

М. А. КОНОВАЛОВ

КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО НА СЕЛІ (1930—1936 рр.)

Однією із складових частин ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні є культурна революція. Розкриваючи значення культурних перетворень на селі, В. І. Ленін вказував, що вони є важливим важелем перебудови сільського господарства та залучення бідняцько-середняцьких мас селянства до активної участі у будівництві соціалізму. «...Культурна робота в селянстві,— писав В. І. Ленін,— як економічна мета, переслідує якраз кооперування. При умові повного кооперування ми б уже стояли обома ногами на соціалістичному ґрунті. Але ця умова повного кооперування включає в себе таку культурність селянства (саме селянства, як величезної маси), що це повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»¹.

Передумовою здійснення культурних перетворень в нашій країні було завоювання пролетаріатом у союзі з трудящими масами селянства державної влади. В цьому питанні В. І. Леніну та партії довелось інтримати рішучу боротьбу проти меншовиків, які твердили, що не диктатура пролетаріату є передумовою культурної революції, а, навпаки, культурна зрілість робітничого класу створює основу для завоювання ним державної влади.

Царизм залишив Радянській владі тяжку спадщину в економічному і в культурному відношенні. Досить сказати, що в 1914 р. в Росії лише 33% населення було письменним. У школах навчалосьсього вісім млн. дітей та підлітків, понад 30 млн. залишались неписьменними². На Україні в 1914 р. всіма видами шкіл (включаючи й вивіду) було охоплено 1 762 600 чол. (в кордонах на 17 вересня 1939 р.)³.

Комуністична партія та Радянський уряд з перших же днів встановлення Радянської влади боролися за ліквідацію неписьменності в ашій країні. На основі досягнутих успіхів у створенні матеріальної бази в роки відбудови та індустріалізації країни вже на початок розорнутого наступу соціалізму по всьому фронту Комуністична партія могла приступити в широкому масштабі до ліквідації неписьменності. еред дорослого населення та запровадження обов'язкового навчання для дітей шкільного віку.

В квітні 1930 р. ЦК ВКП(б) організував і провів II Всесоюзну артійну нараду, присвячену народній освіті. Нарада мала велике зна-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 418.

² «О советской социалистической культуре», М., 1948, стор. 14.

³ Див. «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник», К., 1957, гор. 425; «Культурное строительство СССР, Статистический сборник», М., 1956, стор. 12.

чення у вирішенні двох основних питань: уніфікації народної освіти і введення загального обов'язкового навчання.

XVI з'їзд ВКП(б) (26 червня—13 липня 1930 р.) поставив одним з головних завдань реконструктивного періоду проблему культурної революції в СРСР і підкреслив, що її важливою складовою частиною є запровадження обов'язкового загального навчання та ліквідація неписьменності і малописьменності. ЦК ВКП(б) постановою від 25 липня 1930 р. запровадив по всій країні обов'язкове навчання для дітей віком 8—10 років, а також обов'язкове навчання перерослих дітей віком від 11 до 15 років на основі дворічної та однорічної шкіл-курсів.

Виходячи з рішень XVI з'їзду партії та постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У прийняв 23 серпня 1930 р. спеціальну постанову про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні.

ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації мобілізувати 1500 вчителів, які працювали не по спеціальності, а також доручив ЦК ЛКСМУ направити на педагогічну роботу три тисячі комсомольців. З метою притягнення широких верств трудящих до безпосередньої участі в запровадженні загального навчання й встановлення громадського контролю за ним ЦК КП(б)У зобов'язав партійні, комсомольські та профспілкові організації розгорнути найширшу масово-політичну і організаційну роботу серед населення, застосовуючи методи соціалістичного змагання, громадських оглядів, культпоходів, шефства підприємств і організації над школою, а також запропонував створити при РНК УРСР, райвизконкоммах, міських і сільських Радах комітети сприяння запровадженню обов'язкового загального навчання⁴.

Водночас КП(б)У приділяла велику увагу питанню ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. Ще 21 червня 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про підсумки ліквідації неписьменності на Україні за 1929—1930 рр. та завдання на 1930—1931 рр.». В постанові відзначалося, що в 1929/30 навчальному році планові завдання ліквідації неписьменності та малописьменності були перевиконані. Разом з тим ЦК КП(б)У вказував, що керівна роль цілого ряду партійних організацій (Вінницької, Маріупольської, Миколаївської, Артемівської, Луганської та ін.) у справі ліквідації неписьменності була недостатньою. Внаслідок цього мали місце відсів неписьменних і малописьменних, недооцінка класового моменту в організації навчання, що проявилось в засміченості як кадрів викладачів, так і охоплених навчанням.

Щоб до 1932 р. домогтися повної ліквідації неписьменності серед трудящих віком 14—35 років, ЦК КП(б)У накреслив ряд практичних заходів: по-перше, негайно ліквідувати зазначені хиби й недоліки, по-друге, забезпечити лікнеп кадрами, особливо соціалістичний сектор села, по-третє, посилити організаційне та методичне керівництво справою ліквідації неписьменності і малописьменності з боку НКО та його органів на містах, по-четверте, забезпечити лікнепи необхідною кількістю підручників і зошитів, по-п'яте, мобілізувати всі сили і матеріальні засоби радянської громадськості, перш за все профспілки, кооперації і комсомол, на виконання планів лікнепроботи⁵.

ЦК КП(б)У підкреслив, що для успішного здійснення цих завдань необхідно посилити увагу партійних організацій, провести масову перевірку наслідків навчання в минулому році і опрацювати конкретні за-

⁴ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 28 серпня 1930 р.

⁵ Журн. «Партактивіст», 1930, № 9, стор. 46.

ходи по виконанню планів на наступний рік, якими передбачалось охопити 2,5 млн. чол. неписьменних та 1,5 млн. малописьменних⁶.

Керуючись рішеннями XVI з'їзду ВКП(б), XI з'їзду КП(б)У та постановами ЦК КП(б)У, партійні організації України провели велику роботу в справі запровадження обов'язкового загального навчання та ліквідації неписьменності і малописьменності. По Україні були проведені засідання окружкомів та райкомів партії, окружні і районні конференції, зльоти і збори робітників, селян та інтелігенції, присвячені розробці конкретних заходів по здійсненню обов'язкового загального навчання та ліквідації неписьменності і малописьменності.

Так, Вінницький окружком КП(б)У в серпні 1930 р. спеціально заслухав питання про ліквідацію неписьменності і малописьменності. Окружком затвердив навчальний план на 1930/31 р., запропонував райкомам партії обговорити його на зльотах інтелігенції, разом з представниками громадських організацій накреслити шляхи його виконання. Водночас окружний комітет партії передбачив організацію спеціальних курсів учителів на 3500 чол. та залучення всього населення до індивідуально-групового навчання⁷.

Секретаріат Полтавського окружкому прийняв спеціальне рішення, в якому вказав на необхідність максимального збільшення кількості груп з безплатним навчанням, забезпечення шкіл підручниками з арифметики та мови і звільнення інспекторів райвідділів освіти від інших доцучень з метою зосередження їх уваги на шкільній справі⁸.

Криворізький райком партії обговорив питання запровадження загального обов'язкового навчання та ліквідації неписьменності на партійній конференції та районному зльоті робітників і селян. По селах району було проведено близько 500 зборів колгоспників, робітників та інтелігенції. На допомогу сільським організаціям райком партії мобілізував 50 районних партійних працівників, 40 студентів. На місцях було створено 320 бригад масового огляду шкіл⁹.

В боротьбу за ліквідацію неписьменності і малописьменності та запровадження загального обов'язкового навчання на селі активно включився робітничий клас України. Під керівництвом партійних організацій посланці робітничого класу допомагали в організації системи загального обов'язкового навчання та ліквідації неписьменності, будівництві шкіл, впровадженні політехнізації, забезпеченні учнів взуттям, підручниками, шкільним приладдям тощо. З цією метою на село виїжджали спеціальні робітничі бригади. Так, робітники Запоріжжя організували відрядили на село 12 бригад, які подали значну допомогу в організації загального навчання. Завдяки їхній турботі дітям було надіслано ерез профспілку 2885 пар взуття, 1186 палът тощо¹⁰.

В листопаді 1930 р. з ініціативи ЦК ЛКСМУ та Всеукраїнського комітету працівників освіти була організована Всеукраїнська культурна естафета, один з маршрутів якої називався «За загальну письменність!». Естафета сприяла посиленню уваги партійних, профспілкових комсомольських організацій до питання ліквідації неписьменності та малописьменності на Україні. Надіслані на села Кам'янського району бригади організували 70 груп лікнепу¹¹. Колектив Харківського електро-

⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—10, од. зб. 102, арк. 188—190.

⁷ Там же.

⁸ Там же, од. зб. 350, арк. 119.

⁹ І. А. Сімінько, За дальшу боротьбу за загальне обов'язкове навчання, арків—Київ, 1931, стор. 60—61.

¹⁰ Газ. «Пролетар» від 3 січня 1931 р.

¹¹ Газ. «Пролетар» від 27 січня 1931 р.

механічного заводу взяв шефство над селищем ім. Комінтерну, де робітники залучили до навчання 190 чол. неписьменних¹².

Робітники Кіровограда у жовтні — листопаді 1930 р. відрядили на села 26 бригад, у складі яких були масовики, організатори лікнепроботи, клубні і бібліотечні працівники. Бригади взяли з собою велику кількість підручників, художньої літератури. Члени бригад виявили 3545 неписьменних та 4893 малописьменних. Протягом двох тижнів бригади організували 69 шкіл і 281 групу по ліквідації неписьменності, якими було охоплено 3020 чол., та 51 школу і 127 груп для малописьменних, якими було охоплено 3755 чол. Було проведено 110 зборів, зроблено 139 доповідей, організовано й обладнано майже 100 колгоспних будинків і червоних кутків, 72 пересувні і стаціонарні бібліотеки, створено 52 нових осередки товариства «Геть неписьменність!», до яких залучено 1966 нових членів. У листопаді — грудні 1930 р. був організований культбуксир у селах Першотравневого і Врадіївського районів, а в січні — лютому 1931 р. — другий масовий культпохід у села Кіровоградського району. За час культпоходів було створено 24 нових колгоспи, охоплено навчанням усіх неписьменних та малописьменних району, організовано 445 ударних культбригад, проведено 986 зборів, якими охоплено понад 100 тис. чол., укомплектовано 147 бібліотек, зібрано в рахунок культпоходу 183 159 крб.¹³ Харківські робітники під час естафети надіслали на села 41 бригаду в складі 162 чол., які пробули там понад декаду. Бригади провели перевибори правлінь сільбудів, допомогли в організації сівби, прочитали ряд доповідей, в с. Якловенковому створили артіль. По селах було виявлено та залучено до навчання 1132 чол. неписьменних і малописьменних. Бригадники допомогли організувати навчання в с. Олексіївці, де воно до цього часу по суті не проводилось, незважаючи на те, що в школі налічувалось 88 учнів. Шефи взяли активну участь у створенні майстерень по лагодженню взуття та робочих кімнат для виробничого навчання. Загальноміський штаб накреслив ряд практичних заходів, спрямованих на посилення культурної роботи на селі, перш за все на поліпшення роботи по запровадженню загального обов'язкового навчання та ліквідації неписьменності і малописьменності¹⁴.

З метою підведення підсумків стану загального навчання та ліквідації неписьменності і малописьменності на початку 1931 р. культсектор ВУРПС організував кушові наради промислових і сільськогосподарських районів. Наради відзначали, що профспілки України провели значну роботу у справі ліквідації неписьменності і малописьменності, про що свідчить хоча б кількість бригад, виділених профспілками для рішення цього завдання. Так, за даними 8 райпрофрад Донбасу, працювала 291 бригада, за даними профспілкових організацій Київської області — 52 бригади, Миколаївської — 48, по напівсільських районах — 366 бригад. На нарадах було вказано й на недоліки, які полягли в поганому керівництві цією справою з боку ряду райпрофрад (кремenschуцької, краснопільської, куп'янської, білоцерківської та ін.).

Президія ВУРПС ухвалила надіслати на дві декади до районів і сіл 150 робітників для ліквідації недоліків у проведенні загального навчання і ліквідації неписьменності¹⁵. Поряд з цим Президія ВУРПС оголосила з 25 січня по 15 лютого двотижневик лікнепу, який сприяв даль-

¹² Газ. «Пролетар» від 3 лютого 1931 р.

¹³ І. Стрижак, В останній штурм на темряву, Харків, 1931, стор. 18—20.

¹⁴ Журн. «Культфронт» (орган Всеукраїнського комітету профспілки працівників освіти), 1931, № 10—11, стор. 28—29.

¹⁵ Журн. «Культфронт», 1931, № 4, стор. 28—29.

тому посиленню шефської роботи у справі ліквідації неписьменності на Україні. За даними тільки 66 районів, у той період працювало 1786 бригад, в складі яких було 30 282 робітники. Члени бригад зробили 4508 доповідей, провели 452 масових зльоти робітників, селян та інтелігенції. Були організовані показові суди над винуватцями в зривах роботи лікнепу. Внаслідок цього (як свідчать дані 63 районів) план ліквідації неписьменності було виконано на 100,6%, малописьменності — на 78,4%. За той же час кількість культурармійців збільшилась з 31 407 чол. до 51 612 чол.¹⁶

Весною 1931 р. на Україні були проведені районні конференції та зльоти, присвячені питанням ліквідації неписьменності та малописьменності, збори колгоспників, учителів, активу сільрад. Конференції та збори сприяли дальшому поліпшенню роботи по ліквідації неписьменності та малописьменності на селі.

Скликаний у травні 1931 р. зльот культурармійців — членів товариства «Геть неписьменність!» Барвенківського району — прийняв рішення до Жовтневих свят повністю ліквідувати неписьменність населення району віком до 45 років¹⁷.

У Попаснянському районі до літа 1931 р. школами ліквідації неписьменності було охоплено все доросле населення. Партійна організація цього району зуміла пов'язати справу ліквідації неписьменності з колгоспним будівництвом і добилась того, що колективізація по району досягла 86%. У колгоспах були створені ударні бригади з тих, хто навчався в школах ліквідації неписьменності, розгорнулось соціалістичне змагання, в якому взяли участь 2990 чол.¹⁸

В Ніжинському районі з 14 708 неписьменних та малописьменних школами було охоплено 13 тис. чол. Майже всі, хто вчився в школах, були активними бійцями за колективізацію та організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Через школи тільки протягом місяця вступили до колгоспів 143 чол.¹⁹ Партійний осередок сільради та учительський колектив с. Карповців, Чуднівського району, зуміли організувати навчання так, що вже до травня 1931 р. 97% усіх неписьменних оволоділи рамотою²⁰.

В серпні 1931 р. ЦК КП(б)У, підводячи підсумки навчального року, ідзначав, що партійні організації досягли значних успіхів у ліквідації неписьменності. План ліквідації неписьменності був виконаний на 88%. Зодначас ЦК КП(б)У встановив план ліквідації неписьменності на 1931/32 учбовий рік. На Україні школами повинно було бути охоплено 1450 тис. неписьменних і 2565 тис. малописьменних²¹.

Президія ВУЦВК у вересні 1931 р. з метою дальшого поліпшення системи освіти і здійснення політехнізації навчання зобов'язала відповідні органи здійснити прикріплення шкіл до підприємств, МТС, радоспів і колгоспів шляхом укладання договорів. Постановою ВУЦВК прийняла посиленню шефської роботи. Так, на початку 1932 р. на Україні 100 тис. комсомольців та 40 тис. студентів було відряджено на села для опомоги в здійсненні цих важливих завдань²². Колектив ХТЗ надіслав 50 ударників до шкіл Київської, Харківської, Одеської та інших областей²³.

¹⁶ Журн. «Культфронт», 1931, № 10—11, стор. 7.

¹⁷ Газ. «Геть неписьменність!» від 30 травня 1931 р.

¹⁸ Газ. «Геть неписьменність!» від 10 червня 1931 р.

¹⁹ Газ. «Геть неписьменність!» від 20 травня 1931 р.

²⁰ Там же.

²¹ Газ. «Комуніст» від 7 серпня 1931 р.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 19, спр. 50, арк. 109—110.

²³ Газ. «Геть неписьменність!» від 15 березня 1932 р.

Внаслідок великої роботи, проведеної партійною організацією України, та допомоги з боку робітничого класу вже на кінець першої п'ятирічки були досягнуті значні успіхи в запровадженні обов'язкового загального навчання та ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення в українському селі. В 1932/33 р. на Україні налічувалося 21 697 шкіл, в яких навчалось 4 481 449 учнів, з них на сільську мережу припадало 19 795 шкіл, що охоплювали 3 582 830 учнів. В 1914/15 навчальному році налічувалося 19 586 шкіл, в яких навчалось 1 678 128 учнів. Таким чином, порівняно з 1914/15 р. кількість шкіл на Україні в 1932/33 р. зросла більш ніж на дві тисячі, а кількість учнів у них — майже втричі²⁴.

Слід відзначити, що збільшення шкіл в основному відбулося за рахунок зростання їх мережі на селі. Це є яскравим доказом великої уваги та піклування Комуністичної партії і Радянської влади про піднесення культурного рівня села.

Основною формою загального обов'язкового навчання на селі залишалася в той період початкова школа, а в містах — неповна середня школа. Слід зазначити, що уже в роки першої п'ятирічки спостерігався процес зменшення початкових шкіл як у містах, так і в селах. Якщо в 1914/15 р. на Україні налічувалося 1752 початкових школи в містах і 17 023 — в селах, то в 1932/33 р. їх кількість зменшилась до 507 — в містах і 12 918 — у селах²⁵.

Пояснюється це тим, що процес соціалістичної реконструкції народного господарства з кожним роком вимагав дедалі більше освічених кадрів робітників і колгоспників. Тому Комуністична партія і Радянський уряд України послідовно здійснювали лінію на розширення семирічних і середніх шкіл, зменшуючи водночас кількість початкових шкіл.

На кінець першої п'ятирічки була майже повністю ліквідована неписьменність і малописьменність серед дорослого населення України. Про це свідчать такі дані: коли в 1930 р. на Україні налічувалося більше 4 млн. неписьменних, що становило 25% усього дорослого населення, то на початку 1934 р. залишалось всього 630 тис. неписьменних, або 4,6% дорослого населення республіки²⁶.

В 1933 р. в селах України функціонувало 12 588 шкіл для неписьменних і 12 855 шкіл для малописьменних²⁷. Таким чином, в роки першої п'ятирічки на Україні було в основному здійснено загальне обов'язкове початкове навчання в селах та семирічне в містах, а також майже повністю покинчено з неписьменністю та малописьменністю серед дорослого населення.

XVII з'їзд партії (січень 1934 р.) вказав, що головним завданням культурного будівництва в роки другої п'ятирічки є «...здійснення загального обов'язкового політехнічного навчання в обсягу семирічки, в першу чергу на селі, оскільки в місті це завдання було в основному вже розв'язане протягом першої п'ятирічки»²⁸.

Виконуючи рішення XVII з'їзду ВКП(б), партійні організації України розгорнули велику роботу навколо питань по здійсненню семирічного обов'язкового навчання на селі, впровадженню політехнізації, а також переходу до середньої освіти.

Партійна організація Черемовецького району, Вінницької області,

²⁴ Дані за дореволюційний період охоплюють територію України в кордонах до 17 вересня 1939 р.

²⁵ Див. «Культурне будівництво Української РСР, Статистичний довідник», К., 1940, стор. 5, 6.

²⁶ «Народне господарство УРСР, Статистичний довідник», К., 1935, стор. 210.

²⁷ Там же, стор. 558—559.

²⁸ «КПРС в резолюціях...», ч. III, стор. 207.

уже в 1934 р. добилася повного охоплення навчанням дітей шкільного віку²⁹. Повного охоплення навчанням дітей шкільного віку домоглася партійна організація Бабанського району, Київської області. В 1935 р. в районі була одна середня школа на 665 учнів, 14 неповних середніх шкіл, якими було охоплено 5431 учнів, та 7 початкових шкіл на 814 учнів. Протягом трьох років свою неписьменність чи малописьменність ліквідували 6098 чол. Значна кількість шкіл району була переведена на політехнічне навчання³⁰. У Волочиському районі, Вінницької області, 93% усіх дітей було охоплено школами. В 1936/37 навчальному році в селах України діяли 7371 неповна середня і 1246 середніх шкіл, якими було охоплено 2 956 505 учнів. За роки реконструкції народного господарства в селах України було збудовано 2840 нових шкіл³¹.

Отже, в роки другої п'ятирічки були досягнуті великі успіхи в запровадженні в сільських місцевостях України обов'язкового семирічного навчання, зроблено великий крок вперед по шляху переходу до середньої освіти. Почесне місце в досягненні цих успіхів належить робітничому класу, який своєю самовідданою працею допоміг трудящому селянству ліквідувати неписьменність і охопити всіх дітей шкільного віку обов'язковим навчанням.

Введення обов'язкового семирічного навчання та перехід до середньої освіти з усією гостротою поставили питання про підготовку педагогічних кадрів, особливо для старших класів. Це питання було одним з головних у здійсненні культурної революції на селі, в зміцненні союзу робітників і селян.

У боротьбі за підготовку педагогічних кадрів для села велику роль відіграли міста з широкою мережею вищих та середніх педагогічних навчальних закладів. Уже в 1935 р. на Україні працювало 36 вузів, що займалися підготовкою педагогічних кадрів. Тільки за роки другої п'ятирічки вони випустили 19 363 учителі. По лінії середньої педагогічної освіти за той же період було підготовлено 28 255 чол.³² Значна кількість цих кадрів була направлена в села, де вони практично здійснювали одне з найважливіших питань культурного будівництва — виховання письменних, культурних, всебічно розвинених молодих будівників соціалістичного суспільства. На початку 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про стан політосвітньої роботи на селі», в якій поставив завдання перед партійними організаціями в зв'язку з розгорнутим соціалістичним наступом на всьому фронті підпорядкувати всю політосвітню роботу на селі завданням колективізації, забезпечити систематичну участь політосвітніх організацій в соціалістичній перебудові села, щоб в найкоротший строк добитися ліквідації розриву між темпами соціалістичної реконструкції сільського господарства і темпами розгортання культурної революції на селі.

ЦК КП(б)У запропонував перетворити заводи, МТС, колгоспи і адгоспи в справді опорні пункти політосвітньої роботи на селі і зоб'язав партійні організації максимально зміцнити фронт політосвітньої роботи в умовах розгорнутого соціалістичного наступу, а також для практичної допомоги в налагодженні політосвітньої роботи надіслати в села протягом 1930 р. 2500 комуністів і комсомольців, закріпивши їх там на певний час³³.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 204, арк. 8.

³⁰ Газ. «За більшовицьку роботу» (орган Бабанського РПК, РВК, РПП Київської області) від 7 листопада 1935 р.

³¹ «Народне господарство УРСР, Статистичний довідник», К., 1940, стор. 120.

³² Там же, стор. 132.

³³ Газ. «Комуніст» від 28 лютого 1930 р.

Постанова ЦК КП(б)У мобілізувала партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації на боротьбу за піднесення політосвітньої роботи відповідно до завдань соціалістичної перебудови села. Ця боротьба посилилась у зв'язку з рішеннями XVI з'їзду ВКП(б) та XI з'їзду КП(б)У, які поставили величні завдання соціалістичної реконструкції народного господарства, побудови фундаменту соціалістичної економіки та проведення культурної революції.

Політосвітня робота здійснювалась шляхом читання лекцій і доповідей, створення пересувних шкіл, курсів, гуртків політичного навчання, радіо, бібліотек, кіно, музеїв, лекторських груп, друкарень, розповсюдження газет, літератури, будівництва нових колгоспних будинків, хат-читалень, хат-лабораторій тощо.

Велику роль у піднесенні політосвітньої роботи на селі відіграв робітничий клас України. Так, весною 1930 р. (тільки за даними 15 окружних Рад профспілок) на села було направлено 96 культбригад у складі 303 чол. і 21 агітаційна бригада в складі 72 чол.³⁴ Робітники Київщини відрядили в підшефні села 54 культосвітні бригади, які допомагали організовувати та проводити збори селян, жінок, молоді, налагоджувати роботу сільбудів, хат-читалень, бібліотек.

Наприклад, бригада заводу «Арсенал» організувала два комсомольські осередки, дві артілі, комуни, установила 10 радіоточок. Бригада заводу «Червоної двигун» прочитала 34 доповіді, понад 100 бесід на різні теми і взяла активну участь в організації шести колгоспів. Лікарська бригада цього ж заводу оглянула 2117 осіб, зробила 70 доповідей, заснувала 18 гуртків медичної допомоги, четверо дитячих ясел³⁵. Робітники Первомайського району організували культпохід, під час якого на села було направлено бригади в складі 492 чол. Ці бригади створили 20 нових колгоспних будинків, 65 червоних кутків, 76 бібліотек³⁶. Шефські бригади заводу ім. Петровського (м. Дніпропетровськ) влаштували в підшефних селах 10 хат-читалень, організували 21 гурток по вивченню рішень партії та уряду, передали в підшефні села 184 укомплектовані бібліотеки³⁷.

На початку 1931 р. в зв'язку з оглядом перебудови культроботи робітники Кіровограда створили буксирну культбригаду в складі 30 чол., яка разом з 70 культармійцями району виїжджала на села, де організувала 20 червоних кутків, 20 колгоспів і 7 ініціативних груп³⁸. Профспілкові організації робітників і службовців м. Проскурова протягом першої половини 1931 р. відрядили в підшефні села 25 бригад у складі 60 чол., які подали значну допомогу в культурному будівництві³⁹. Робітники Сталінської області за той же час надіслали 526 бригад у складі 1520 чол.⁴⁰

Особливо зростає культурна допомога селу в 1933 р. в зв'язку з рішеннями січневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), лютого Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та постановами I Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників. У травні 1933 р. з ініціативи комсомольців ХПЗ, підтриманої ЦК ЛКСМУ та ВУРПС'ом, було оголошено всеукраїнський культпохід у колгоспи. Головне завдання культпоходу полягало в розгортанні

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 547, арк. 21.

³⁵ Там же, спр. 588, арк. 287—288.

³⁶ Газ. «Пролетар» від 6 січня 1931 р.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 845, арк. 2.

³⁸ Журн. «Культфронт», 1931, № 2, стор. 6—7.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 3192, арк. 158.

⁴⁰ Журн. «Культфронт», 1931, № 22—23, стор. 15.

культурної роботи в колгоспах, бригадах, польових станах, спрямованої на виконання завдань дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва на Україні⁴¹.

Включившись у культпохід, профспілки Одещини відрядили до колгоспів дві тис. робітників, надіслали 104 і запланували надіслати 126 кінопересувок, для укомплектування сільських бібліотек відправили 55 тис. екземплярів книжок⁴². Робітники Чернігівських підприємств надіслали 517 культбригад у складі 2205 чол. З допомогою цих бригад було створено 916 агрогуртків, обладнано 74 колгоспних будинки, 127 радіоточок, 44 хати-читальні, організовано 4500 куткових і 3112 колгоспних зборів, прочитано 715 лекцій, проведено 20 тис. бесід, випущено 3570 стінних газет⁴³. В цілому, за неповними даними, протягом 1933 р. профспілками України було надіслано 243 культкомбайни, 1792 кінопересувки, укомплектовано 10 343 сільські, колгоспні і бригадні бібліотеки⁴⁴.

В листопаді 1933 р. голова колгоспу «Перемога», Пронозівської сільради, Градизького району, П. Худик звернувся до редакції «Культфронту» з листом, в якому ставив питання про краще забезпечення колгоспного села художньою, політичною та агрономічною літературою, і також про допомогу в створенні колгоспних театрів. В листі вказувалось на необхідність підготовки більшої кількості культпрацівників для села. У відповідь на цей лист було прийнято рішення про закріплення всіх клубів за колгоспними будинками, заплановано будівництво реконструкцію 300 старих стаціонарних установок, створення 300 нових і переобладнання 450 старих кінопересувок⁴⁵.

У грудні 1933 р. редакція газети «Комсомолец України», Наркомос і ВУРПС оголосили всеукраїнський конкурс на кращий колгоспний будинок. Конкурс вимагав великої уваги шефів. В зв'язку з цим виник всеукраїнський суботник по ремонтуванню колгоспних будинків. Так, робітники заводу «Комунар» надіслали до колгоспу «Комунар» Степного шефську молодіжну бригаду під керівництвом В. Литвиценка. Бригада організувала масовий суботник, і за два дні повністю був відремонтований колгоспний будинок. Водночас бригада створила в колгоспі агротехнічний, драматичний та фізкультурний гуртки, згуртувала навколо колбуду самодіяльний актив⁴⁶.

Робітники харківського заводу «Серп і молот» весною 1931 р. організували робітничо-колгоспну конференцію, присвячену культурному будівництву в підшефних селах. Для подання конкретної допомоги селу було направлено дві заводські бригади в складі 40 чол., також заводський театр робітничої молоді. Крім цього, для організації дитячих садків у підшефні села виїхала бригада жінок у складі 0 осіб⁴⁷.

Партійний комітет Ленінського району Києва здійснив на початку 1934 р. поїздки в підшефні села. Було утворено чотири бригади в складі 5 чол., які виїхали у підшефні Мархлевський, Таращанський, Бабанський та Плисківський райони і провели там значну роботу. Одна з бригад, наприклад, організувала в Мархлевському районі 12 хат-читальень, випустила 27 стінгазет, провела 15 вечорів, а також допомогла в

⁴¹ Журн. «Культфронт», 1933, № 11, стор. 16—17.

⁴² Там же, стор. 24.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 7, спр. 1485, арк. 4—5.

⁴⁴ Там же, арк. 16.

⁴⁵ Журн. «Культфронт», 1933, № 15, стор. 13.

⁴⁶ Журн. «Культфронт», 1933, № 16, стор. 62—63.

⁴⁷ Журн. «Партробітник України», 1934, № 2, стор. 79.

радіофікації сіл, створенні сільських бібліотек, розгортанні художньої самодіяльності та фізкультурної роботи⁴⁸.

Партійна організація і профспілки Донбасу надіслали весною 1936 р. в села 4234 пересувні бібліотеки, через шефські бригади організували в селах 330 драматичних, 570 хорових гуртків, 470 струнних оркестрів, 10 колгоспних лялькових театрів, допомогли в радіофікації 919 сіл⁴⁹.

В 1935 р. з ініціативи ЦК ЛКСМУ, силами та засобами комсомолу столиці України та працівників кіно в порядку шефства був проведений масовий сільський кінофестиваль, який охопив 219 районів, 4892 села, 1 333 192 чол. Крім цього, спеціально виділеними бригадами було відремонтовано в період фестивалю 40 кінотеатрів, 298 клубів, проведено 930 бесід, прочитано 704 лекції та 2497 доповідей, організовано 405 драматичних, 525 хорових гуртків, дано 700 естрадних концертів⁵⁰.

Напружена робота Комуністичної партії України і під її керівництвом комсомольських і профспілкових організацій, активність бідняцько-середняцьких і колгоспних мас селянства прискорювали здійснення культурної революції на селі, сприяли піднесенню культурного рівня колгоспного селянства, перетворенню його на свідомого активного будівника колгоспного ладу.

З року в рік зростали мережа культосвітніх закладів на селі, кіноустановок та радіоточок, видання творів В. І. Леніна та іншої політичної та художньої літератури, газет і журналів. Так, за період 1933—1937 рр. на Україні було видано твори В. І. Леніна загальним тиражем 3992 тис. екземплярів, у тому числі 3805 тис. екземплярів українською мовою⁵¹. Разовий тираж усіх газет збільшився з 1,27 млн. у 1926 р. до 5,32 млн. екземплярів у 1936 р., а загальний щорічний тираж з 178,3 млн. до 907,7 млн. екземплярів. При цьому кількість газет, які видавались українською мовою, збільшилась з 56,4% в 1928 р. до 82,1% в 1937 р.⁵² Ці факти є яскравим показником ленінського розв'язання національного питання в нашій країні. В 1936 р. в селах України налічувалось 12 415 сільських клубів, 15 259 хат-читалень, 184 радіоузли, 13 769 масових бібліотек з книжковим фондом 24 769 тис. екземплярів, 4439 кіноустановок, з яких 599 були звукові⁵³.

Для ілюстрації наведемо дані культурного зростання сіл Голопристанського району, на Херсонщині. До революції в селах району було 36 вчителів, а в 1936 р.— уже 288. Кількість лікарів за той же самий час збільшилась з двох до 55 чол., лікарень та амбулаторій — з двох до 22. У 1936 р. в районі діяло 50 стаціонарних та пересувних кіноустановок, 14 театрів, 17 клубів. До Жовтневої соціалістичної революції цих культосвітніх закладів взагалі не було⁵⁴. Село Станишівка, Житомирського району, до революції мало церкву, дві церковно-приходські школи, пивну, лавку, в 1936 р.— три колгоспи, три дитячі садки, дві бані, три семирічки, три клуби, універмаг. Село було повністю радіофіковано і електрофіковано. В ньому було створено два струнних оркестри, хоровий гурток у складі 70 чол., драмгурток з 30 чол., бібліо-

⁴⁸ Газ. «Пролетарська правда» (орган Київського обкому, облвиконкому та облпрофради) від 15 лютого 1934 р.

⁴⁹ Газ. «Комуніст» від 29 березня 1936 р.

⁵⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 1289, арк. 12—76.

⁵¹ «Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник», К., 1940, стор. 70.

⁵² Там же, стор. 73.

⁵³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 489, арк. 74.

⁵⁴ Там же, арк. 68—69.

еку. Із села вийшло чотири інженери, два агрономи, п'ять учителів, дев'ять офіцерів Радянської Армії.

Таким чином, у процесі соціалістичної реконструкції народного господарства України на селі відбулися величезні культурні перетворення: були ліквідовані неписьменність та малописьменність дорослого населення, запроваджена загальна обов'язкова початкова та неповна середня освіта, а також покладено початок переходу до середньої освіти.

Поряд з цим провадилась велика політвиховна робота, яка полягала у створенні широкої мережі культосвітніх закладів на селі, вихованні і трудящих мас селянства в дусі соціалістичної ідеології, боротьбі з пережитками капіталізму в економіці та свідомості трудівників колгоспних ланів. Активну участь у здійсненні культурної революції на селі брав робітничий клас України.

Здійснена в процесі реконструкції народного господарства культурна революція на селі зумовила підняття загального культурного рівня колгоспного селянства, сприяла зближенню міста із селом, зміцненню союзу робітників і селян, перетворенню колгоспного селянства під керівництвом Комуністичної партії на активного будівника комунізму нашої країни.

М. І. ГОРЛАЧ

РОЛЬ ПРОФСПЛОК УКРАЇНИ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПЕРЕТВОРЕННІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1929—1932 рр.)

Здійснюючи індустріалізацію країни, Комуністична партія взяла твердий курс на об'єднання дрібних індивідуальних селянських господарств і перетворення їх у колективні. Готуючи великий перелом, партія знала, що поки не буде розбито куркульство у відкритому бою на очах у селянства, колгоспний рух на селі не може набрати масового характеру. Тільки в результаті масової колективізації села могла бути назавжди ліквідована нестача хліба і продовольства для населення промислових районів і армії. Вжиті Радянською владою уже в період хлібозаготівель 1928 і 1929 рр. надзвичайні заходи проти куркульства сприяли ізоляції його від широких мас трудового селянства, активізували боротьбу бідноти і середняцтва проти куркульства, за розгортання широкої колективізації.

На кінець 1929 р. на Україні посилювався процес колективізації. Уже на початку 1930 р. в колективних господарствах України зосереджувалось 16,4% всіх земель селянського користування¹. Характерно, що колективізація проходила більш прискореними темпами в зернових районах Степу і Правобережжя. Ці райони насамперед постачались тракторами і іншими сільськогосподарськими машинами. Тут же зосереджувалось в основному будівництво МТС. У травні 1929 р. на районі степової смуги припадало 75% загальної кількості тракторів Української РСР². Восени того ж року на Україні налічувалось 17 районів суцільної колективізації, в яких колгоспи зосередили понад 50% земель селянського користування. Переважна частина цих районів також лежала в округах степової смуги³. Небувале прискорення темпу колективізації сільського господарства України наприкінці 1929 р. свідчило про великий перелом у розвитку колгоспного руху.

В резолюції Пленуму ЦК ВКП(б) (листопад 1929 р.) «Про сільське господарство України і про роботу на селі» відзначалось, що Україна має всі дані йти попереду інших республік СРСР у справі колективізації. «Україна,— говорилося в резолюції,— за своїми умовами (порівняно високий рівень сільського господарства, в тому числі по товарності, наявність великих кадрів сільськогосподарських робітників і батрацтва) має всі дані як в Степу, так і на Правобережжі для того, щоб

¹ «Украинское село на путях сплошной коллективизации», Харьков, 1930, стор. 69.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР (дальше — ЦДАЖР УРСР). ф. 27, оп. 10, спр. 169, арк. 41.

³ Там же, ф. 1, оп. 10, спр. 217, 1929, арк. 24—25.

галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленим темпом попереду інших республік. Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства»⁴. Ці вказівки ЦК партії мобілізували партійні і профспілкові організації Радянської України на боротьбу за соціалістичну перебудову сільського господарства і ліквідацію капіталістичних елементів на селі.

Профспілкам належала велика роль у дальшому зміцненні союзу обітничого класу з селянством, у здійсненні політики колективізації. Маючи у своїх рядах близько 300 тис. робітників, які працювали на елі і були зв'язані з сільським господарством⁵, профспілкові організації України були однією з важливих підойм здійснення пролетарського впливу на селянство. Вони мали величезні можливості за допомогою шефства і посилення роботи земляцтва, а також проведення культмасової роботи брати активну участь в соціалістичному перетворенні сільського господарства. В ході індустріалізації робітничий клас зростав, більшувалася його питома вага в складі населення і вплив на маси селянства.

Однак у 1928 і на початку 1929 рр. розгортанню шефства і широкої культмасової роботи профспілок на селі заважали правоопортуністичні елементи, що пробралися до керівництва ВЦРПС і ряду профспілкових організацій. Опортуністичні тенденції відбивалися і на практичній роботі Всеукраїнської ради профспілок (ВУРПС). Досить сказати, що в резолюції II Всеукраїнської наради при ВУРПС про роботу профспілок а селі (січень 1928 р.) завдання профспілок у соціалістичному перетворенні сільського господарства навіть не згадувались⁶.

Розгром правоопортуністичного керівництва ВЦРПС, чистка профспілок від тред-юніоністських і бюрократичних елементів, зміцнення керівних профспілкових органів випробуваними партійними кадрами дали можливість профспілкам України поживити свою діяльність, значно осилити увагу соціалістичній перебудові сільського господарства. Ілюстрацією з цього погляду була активна участь профспілкових організацій у виборах сільських Рад (кінець 1928 — початок 1929 р.).

Для участі у виборах сільських Рад профспілкові організації наставляли на село агіткультбригади, а згодом і спеціальні робітничі бригади, які подавали селянам технічну допомогу. Лише у 1929 р. профспілки України направили на село в складі робітничих бригад понад 5 тис. чол. Бригади складалися здебільшого з 3—5 чол. Як правило, до складу бригади входили пропагандисти-робітники, які мали професію слюсаря, коваля, столяра і т. д. Агітаційно-масова і роз'яснювальна робота серед селян доповнювалась практичною допомогою в ремонті сільськогосподарського реманенту, підготовці до сівби і т. д. Робітники одавали селянам велику допомогу в справі організації нових колгоспів, налагодження колгоспного виробництва⁷.

Одночасно члени робітничих бригад брали участь у роботі виборчих комісій і виявленні осіб, яких слід було позбавити виборчих прав, проводили бесіди і збори селян, перевіряли за дорученням волосних иконкомів роботу сільських виборчих комісій і сільських Рад, брали участь в обговоренні звітів сільських Рад і в розробці наказів депутатам. Вони проводили також спеціальні збори жінок і молоді, на яких обгово-

⁴ «КПРС в резолюціях...», ч. II, К., 1954, стор. 613.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 459, арк. 46—47.

⁶ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 5451, оп. 2, спр. 249, арк. 96—97.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 5, спр. 1404, арк. 127.

рювали питання колгоспного будівництва, організовували у місцевих школах вечори запитань і відповідей та ін.

З приїздом робітничих бригад на село виборча кампанія пожвавилась. Звіти і виборчі збори, організовані за допомогою робітничих бригад, проходили при високій активності селян. По 15 селах Барвенківського округу, де працювали бригади з харківських заводів (машинобудівного «Серп і молот» і електромеханічного), на звітні збори приходило 85—100% селян, по решті ж сіл — не більше 50%. В Артемівському округу біднота почала виступати на зборах тільки після приїзду робітничих бригад⁸.

З великою радістю зустрічало трудове селянство робітничі бригади. Новообрана сільська Рада с. Солонцівки висловила колективу Харківського машинобудівного заводу «Серп і молот» глибоку подяку за допомогу. Сільська Рада писала: «З приїздом до нас т. Шерстюка і т. Гладкого (з Харківського райкому профспілки металістів) перевибори у нас пройшли з великим успіхом. Біднота, підбадьорена присутністю у своєму середовищі двох робітників, сміливо виступала на захист своїх прав. Куркулям і їх підголосникам біднота при перевиборах дала такого ляпаса, що вони кубарем викотилися геть з сільської Ради. Явка виборців на зборах доходила до 100%»⁹.

В ряді випадків селяни обирали членів робітничих бригад головами і членами сільських Рад. Так, з числа членів робітничих бригад Полтави п'ять були обрані головами сільських Рад, серед них — кадрові робітники Полтавського механічного заводу, член Комуністичної партії з 1917 р. С. Синявський, член райкому профспілки металістів С. Сугоняко та ін.¹⁰ Для зміцнення сільських Рад і районних виконавчих комітетів профспілкові організації Харкова, Києва, Дніпропетровська, Сталіно, Луганська, Одеси та інших міст і промислових районів України до районів суцільної колективізації відрядили близько 600 своїх активістів¹¹.

Поєднання політичної роботи з практичною допомогою селянам означало те, що робітничі бригади стали однією з найбільш популярних форм безпосереднього зв'язку міста з селом, союзу робітничого класу і селянства. Газета «Правда» писала, що «десятки тисяч робітників перенесли досвід боротьби і роботи на село, стали добрим інструкторами класової боротьби. Посилка робітничих бригад на село сприяла дальшому зміцненню зв'язки пролетарського міста з селом, наочно продемонструвала керівну роль у цій зв'язці міського промислового пролетаріату»¹².

Особливо велике значення для активізації роботи профспілок серед селянства і зміцнення керівної ролі робітничого класу на селі мала постановка ЦК ВКП(б) «Про участь профспілок у громадському житті села» (травень 1929 р.). У цій постанові було вказано на серйозні недоліки в роботі профспілок по перебудові сільського господарства, підкреслено необхідність посилити зв'язки міста з селом і допомогу робітників у справі колективізації сільського господарства¹³.

Виконуючи рішення ЦК партії, профспілки активізували свою роботу по поданню допомоги селу. При ВЦРПС була створена постійна комісія по роботі на селі, яку очолив М. М. Шверник. Під керівництвом

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 525, арк. 44—45.

⁹ Там же, спр. 98, арк. 11.

¹⁰ Там же, арк. 11, 15—19.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1209, арк. 14—15.

¹² Газ. «Правда» від 28 лютого 1929 р.

¹³ «КПСС о профсоюзах», М., 1957, стор. 369—373.

центральної шефської комісії при ЦК партії вона перебудувала шефську роботу відповідно до завдань колективізації¹⁴.

На Україні Всеукраїнська рада профспілок за вказівкою ЦК КП(б)У створила при республіканських комітетах і окружних радах профспілок постійні комісії по роботі на селі. На ці комісії покладалися завдання розширити допомогу міста селу, виховувати з числа робітників, зв'язаних з сільським господарством, організаторів соціалістичного перетворення села¹⁵. Комісії по роботі на селі при Харківській, Артємівській, Полтавській окружних радах профспілок мобілізували робітничі маси на проведення сільськогосподарських робіт¹⁶.

Під керівництвом партійних організацій профспілки України послали свої зв'язки з селом, залучали до шефської роботи нові маси робітників. На засіданнях президії Всеукраїнської ради профспілок, правлінь Всеукраїнських комітетів, окружних рад профспілок частіше обговорювалися питання шефства над селом. Комісії по роботі на селі, створені при ВУРПС і ВУКАх, брали енергійну участь у виконанні планів постачання селу нових машин, організовували між колективами підприємств змагання за подання трудящим селянам найбільш ефективної допомоги, організували допомогу міських промислових підприємств новоствореним машино-тракторним станціям і тракторним колонам.

Значно впливали на прискорення суцільної колективізації створювані за допомогою робітничого класу МТС. З ініціати́ви профорганізацій промислових підприємств до новостворених МТС направлялися робітничі бригади для тимчасової і постійної роботи. За неповними даними ВУРПС, у 1929 р. профспілкові організації України направили 163 таких бригади, в складі яких налічувалось близько 500 чол.¹⁷⁻¹⁸

Створення величезної кількості колгоспів вимагало дальшого посилення керівної ролі робітничого класу у соціалістичному перетворенні сільського господарства, створення постійних керівних колгоспних кадрів, здатних вирішувати складні питання організації праці і ведення колективного господарства. Восени 1929 р. за прикладом підприємств Москви і Ленінграда профспілкові організації Донбасу, Харкова, Дніпропетровська послали робітників у колгоспи на постійну роботу.

Схвалюючи ініціативу колективів передових підприємств про посилення на постійну роботу на село кадрових робітників, листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) відзначив, що промислові робітники є тим резервом, з якого повинні висуватися керівні кадри будівників соціалістичного землеробства. Пленум вказав, що «в роботі профспілок колективізація села повинна зайняти одне з найважливіших місць. Керівна роль робітничого класу в колгоспному русі повинна бути закріплена рішучим висуненням робітників як організаторів і керівників колгоспів і колгоспної системи в усіх її ланках, що дасть можливість підняти колгоспний рух на вищий рівень і добитися найшвидшого переходу до дійсно соціалістичного землеробства»¹⁹.

З метою прискорення темпів колективізації і зміцнення існуючих колгоспів пленум ухвалив направити на роботу в колгоспи, МТС і кушцові об'єднання не менш 25 тис. робітників з великим виробничим і ор-

¹⁴ Див. Т. Белова, Советские профсоюзы в период первой пятилетки, М., 1954, стор. 42.

¹⁵ Газ. «Пролетар» (орган ВУРПС) від 16 серпня 1929 р.

¹⁶ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 4 вересня 1929 р.

¹⁷⁻¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 11, спр. 952, арк. 112-113.

¹⁹ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 606.

ганізаторсько-політичним досвідом і закликав профспілки взяти активну участь у відборі кращих робітників для цього²⁰.

На заклик Комуністичної партії тисячі передових робітників промислових центрів України виявили бажання їхати працювати на село. На ХПЗ протягом одного місяця надійшло 35 заяв від робітників. Один з кадрових робітників, що першим оголосив себе мобілізованим, Г. Пекарський заявив: «Я так розумію: село треба колективізувати. Ми повинні оголосити війну старим традиціям і не лише підняти врожайність ланів, а й подбати про введення культури в темну селянську масу. Партія кличе нас на роботу на село — і ми відгукуємося на її заклик»²¹. «Мені,— говорив старий робітник харківського заводу «Серп і молот» В. Зайцев,— хочеться побачити наше відстале, розділене на шматки село селом соціалістичним. І я зроблю все, що залежить від моїх сил і знань, щоб здійснити цю велику справу»²².

З кожним днем кількість бажаючих працювати на селі зростала. Уже на початку 1930 р. партійні і профспілкові організації одержали 16 526 заяв робітників²³. Для відбору добровольців на підприємствах були створені спеціальні комісії з представників партійних організацій, фабзавкомів і шефських товариств. В комісіях розглядалися заяви добровольців, які потім обговорювалися на зборах колективів підприємств. Відбиралися найсвідоміші робітники, безмежно віддані справі соціалізму. З 25 тис. робітників, які посилались на керівну роботу в колгоспи, МТС і радгоспи всієї країни, Україна мала дати 7,5 тис., з яких 5,5 тис. мали працювати в українських селах, а решта у братніх союзних республіках. Виявили ж бажання перейти на постійну роботу на село 16 526 робітників, з числа яких профспілки України направили на село 8421 чол. На Україні лишилися працювати 6435 робітників, до Казахстану поїхало 505 чол., на Північний Кавказ — 1300, до Криму — 150 і в Середньоволзький край — 31²⁴. Це були переважно кадрові робітники середньої і вищої кваліфікації, які працювали в промисловості від 3 до 10 років. Понад 60% українських двадцятип'ятитисячників становили члени і кандидати партії, 9,8% — комсомольці²⁵. Близько 8 тис. з них були членами п'яти найважливіших індустріальних профспілок: металістів, гірників, текстильників, хіміків і залізничників²⁶.

Велике значення мало те, що серед надісланих на село було багато партійців, а також профспілкових працівників і активістів, учасників громадянської війни, колишніх червоних партизанів. Перед відрядженням на село вони пройшли спеціальні курси. На місце призначення відряджені прибули до 1 лютого. Це дало їм змогу взяти активну участь у перевиборах правлінь колгоспів і в підготовці до весняної сівби. На початок 1930 р. в селах України уже працювало 5500 робітників, з них 2940 — головами, заступниками голів і членами правлінь колгоспів, майже тисяча — у МТС і 250 — на політмасовій роботі, близько тисячі ще навчалось на курсах²⁷.

²⁰ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 528.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 91, арк. 70.

²² Журн. «Лицом к деревне», 1929, № 24.

²³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі—ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 332, арк. 12.

²⁴ Журн. «Коллективист Украины», 1930, № 5, стор. 18. У брошурі М. Чувиріна «Профсоюзы Украины на социалистической стройке» вказується, що профспілки відібрали для роботи на селі 9500 передових робітників, з них на роботу виїхало 9397. Ці ж дані наводяться і в зведенні ВУРПС (грудень 1930 р.). Див. ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 5, спр. 928, арк. 1.

²⁵ Журн. «Коллективист Украины», 1930, № 5, стор. 18.

²⁶ Журн. «Вопросы истории», 1954, № 3, стор. 22—23.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 5, 1930, спр. 1414, арк. 113.

Трудове селянство з ентузіазмом зустріло приїзд двадцятип'ятитисячників. У листі до Маріупольської окрколгоспспілки селяни с. Криловського писали: «Пришліть нам робітника-партійця. У нас в колгоспі нема партійця»²⁸. Члени комуни «Зоря комунізму» Генічеського району на Херсонщині організували спеціальні збори, присвячені приїздові робітників. У резолюції зборів вони писали: «Нам доводиться вести запеклу боротьбу з куркулями, які всіляко перешкоджають розвитку комун. Важко передати нашу радість, коли ми дізналися, що до нас приїжджають робітники на постійну роботу. З робітниками ми остаточно доб'ємо куркуля і втягнемо в комуноу все село»²⁹. Згодом генічеські селяни обрали головою комуни двадцятип'ятитисячника — харківського робітника Г. Литовченка. Селяни с. Голінки, Конотопського округу, направили робітникам Полтавських паровозних майстерень і Сумського машинобудівного заводу листа, в якому дякували колективи за те, що вони прислали робітників на допомогу колгоспному будівництву.

З посиленням колективізації сільського господарства значно загострилась класова боротьба на селі. Куркульство розгорнуло шалену агітацію проти посланців робітничого класу, всіляко намагалося створити нестерпні умови для їх роботи, не спиняючись навіть перед убивствами двадцятип'ятитисячників. Однак спроби куркульства дискредитувати і залякати представників робітничого класу зазнали поразки.

Двадцятип'ятитисячники, згуртувавши навколо себе трудове селянство, очолили його боротьбу за перемогу колгоспного ладу і ліквідацію куркульства як класу. За допомогою робітників колгоспники оволодівали навичками ведення великого господарства, впроваджували у практику колгоспного виробництва нові форми організації праці, виробничі наради і соціалістичне змагання.

Посланці робітничого класу не поривали зв'язків з колективами підприємств, на яких вони раніше працювали. Їх листи відбивали бойовий дух і непохитну волю колективізувати сільське господарство. Робітник шахти «Центральна», Гришинського району, Артемівського округу, тов. Шалаєв, направлений у Волочиський район, писав на свою шахту: «Я попав у Волочиський район суцільної колективізації. Працюю головою районного колгоспного куша. Решта 13 товаришів працюють головами колгоспів. Ми користуємося авторитетом серед селян. Живемо на рівних правах з членами колгоспів. Я докладаю всіх зусиль для успішного проведення весняної посівної кампанії, контракції, мобілізації колгоспників, очистки посівного матеріалу. Під керівництвом Комуністичної партії продовжуємо напружену боротьбу з куркулем, посилюємо розвиток колективізації»³⁰.

Для допомоги селянству в здійсненні колективізації у лютому 1930 р. було направлено на село для постійної роботи ще один великий загін посланців робітничого класу: за вказівкою ЦК КП(б)У президія ВУРПС ухвалила додатково відрядити на село 2 тис. передових робітників. Отже, навесні 1930 р. на постійну роботу в села України виїхало близько 10,5 тис. передових робітників промисловості. Село продовжувало одержувати велику допомогу з боку шефських робітничих бригад. Президія ВУРПС визнала за необхідне послати на село навесні 1930 р. не менше 1000 таких бригад. Насправді ж, за неповними даними, для допомоги селянству в проведенні весняної сівби ВУРПС направила 4822 бригади, у складі яких налічувалося 19 399 робітників. Велику кількість робітничих бригад направили на село профорганіза-

²⁸ Газ. «Радянське село» від 29 січня 1930 р.

²⁹ Газ. «Комуніст» від 16 лютого 1930 р.

³⁰ Журн. «Колективіст України», 1930, № 5, стор. 18.

ції підприємств Харкова, Сталіно, Луганська, Києва, Дніпропетровська, Одеси і Миколаєва³¹.

Багато колективів підприємств у понаднормовий час виготовляли для майстерень МТС комплекси інструментів, збирали необхідний їм метал. Так, робітники Харківського заводу «Серп і молот» восени 1929 р. і в перші місяці 1930 р. виготовили і направили Барвенківській (Харківський округ), Снігурівській (Херсонський округ) та Баштанській (Миколаївський округ) машинно-тракторним станціям 46 комплектів інструментів. Колектив Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції виготовив і надіслав до МТС Луганського округу 35 комплектів інструментів та відрядив 54 робітничі бригади для подання допомоги у ремонті машин. Велику допомогу МТС подавали і профспілкові організації підприємств Харкова, Дніпропетровська, Києва, Одеси, Миколаєва та інших промислових центрів³². Все це сприяло зміцненню матеріально-технічної бази МТС, згуртувало навколо них широкі маси трудового селянства.

Профспілкові організації подавали селу велику допомогу також у зміцненні комітетів незаможних селян (КНС) та інших громадських організацій. Вони приділяли багато уваги згуртуванню бідноти, пожвавленню діяльності КНС, мобілізації їх членів на боротьбу за колективізацію сільського господарства і ліквідацію куркульства як класу. В січні — лютому 1930 р. профспілкові організації Донбасу, Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва взяли активну участь у проведенні перевиборів КНС. З цією метою на село було відряджено 152 робітничі бригади, в складі яких налічувалось близько 900 робітників і профспілкових активістів³³. У період перевиборів КНС і після них профспілкові організації проводили велику роботу серед батрацтва, мобілізували його на боротьбу за суцільну колективізацію села. В зимові місяці 1929—1930 р. майже скрізь відбулися зльоти батраків. За неповними даними у 30 округах України в січні — лютому 1930 р. відбулося 317 таких зльотів. На 266 зльотах у 25 округах взяло участь понад 46 тис. батраків³⁴.

Направлення на село організаторів соціалістичного землеробства відіграло велику роль у зміцненні молодого колгоспного ладу, посиленні керівної ролі робітничого класу в колгоспному будівництві. У другій половині 1930 р. ВУРПС і ВУКи профспілок провели ряд окружних і районних зльотів двадцятип'ятитисячників, а також обстеження роботи посланих на село робітників. Було встановлено, що більшість з них успішно справлялася з роботою, і очолювані ними колгоспи добилися значних успіхів. Вісім колгоспів Херсонщини, наприклад, якими керували двадцятип'ятитисячники, одержали на огляді перші премії. У матеріалах Всеукраїнського зльоту двадцятип'ятитисячників (січень 1931 р.) відзначалося, що головами колгоспів працювало 63,3% посланців робітничого класу, членами правління — 10,7%, решта — на інших відповідальних ділянках колгоспного будівництва³⁵.

У лютому 1930 р. з метою концентрації сил і засобів, ліквідації паралелізму та дальшого поліпшення шефської роботи ЦК КП(б)У зобов'язав партійні і профспілкові організації перебудувати шефську роботу, зокрема ліквідувати окружні й районні ради товариства «Культзмика» і покласти повну відповідальність за організацію шефської ро-

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 11, спр. 953, арк. 24.

³² Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 1506, арк. 17—18, 22.

³³ Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 967, арк. 45.

³⁴ Там же, ф. 2841, оп. 1, спр. 258, арк. 67.

³⁵ Газ. «Вісті» (орган ВУЦВК) від 3 січня 1931 р.

боти на фабрично-заводські комітети профспілок, при яких створити шефські комбінати ³⁶.

Переміщення центра керівництва шефською роботою на підприємства підвищило керівну роль робітничого класу і відповідальність профспілкових організацій за роботу на селі. Створення шефських комбінатів сприяло посиленню матеріально-фінансової бази і залученню до шефської роботи широкої громадськості. За короткий період після перебудови шефської роботи на підприємствах Сталіно кількість шефських товариств збільшилась з 12 тис. до 39 тис. членів, у Дніпропетровську шефський колектив зріс з 17 тис. до 49 тис. членів, на Харківському машинобудівному заводі «Серп і молот» — з 2780 до 10 тис. членів, на київських машинобудівних заводах «Ленінська кузня» і «Більшовик» шефські організації зросли з 1863 до 15 тис. членів. Профспілкові організації підприємств здійснювали шефство над районом, сільською Радою, одним або кількома селами ³⁷.

Велику допомогу подавали профспілки трудовому селянству в боротьбі з куркульством. В процесі його ліквідації мало місце багато випадків збройного опору з боку куркулів. У селі Грабово, Устинівського району, куркуль Січкарь вночі вдерся у квартиру, де жили члени бригади ВУКу будівельників, і вбив робітника П. Іванова. У селі Вознесенське, того ж району, під час опису майна куркулів і вилучення у них корів куркулі Самсонов і Горницький накинулись з сокирами на членів робітничої бригади. Вони ж побили бідняка — керівника бригади по розкуркулюванню. У селі Поненьки куркулі підпалили хату учителя Сердюка ³⁸. У с. Маячці, Каховського району, колишній колчаківський офіцер — місцевий куркуль побив голову сільської Ради. В іншому селі Каховського району у куркуля Некрасова знайшли револьвер, дві гвинтівки і 320 патронів ³⁹.

Початок 1930 р. був періодом активної боротьби з куркульством. Рух за суцільну колективізацію охопив усі райони України. За три місяці 1930 р. на Україні в колгоспи було залучено близько 30% селянських господарств. Успішно йшла колективізація в районах степової смуги, де в колгоспи вступило 45% селянських господарств. Майже половина бідняцьких і середняцьких господарств вступила у колгоспи в Луганському, Артемівському, Дніпропетровському, Куп'янському, Прилуцькому, Старобільському, Єлисаветградському (Кіровоградському), Полтавському, Уманському, Шевченківському, Бердичівському та інших округах ⁴⁰.

Та поряд із справжніми успіхами у здійсненні колективізації виявилися й нездорові явища. В ряді випадків допускалось викривлення лінії партії у колгоспному русі, що викликало невдоволення частини середняків. Місцями порушувався ленінський принцип добровільності у колгоспному будівництві. Кропітка організаційно-роз'яснювальна робота серед селян нерідко підмінялась грубим адмініструванням і насиллям. Порушувались вказівки партії про сільськогосподарську артіль як основну форму колгоспного руху. Було немало випадків переоскакування через артільну форму до комуні з примусовим усупільненням дрібної худоби, домашньої птиці і т. д.

Одержавши тривожні сигнали про викривлення партійної лінії у колгоспному будівництві і небезпечні ознаки невдоволення селянських

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 5, спр. 1213, арк. 8.

³⁷ Там же, спр. 1215, арк. 5—6.

³⁸ Там же, оп. 3, спр. 830, арк. 4.

³⁹ Газ. «Радянське село» від 9 лютого 1930 р.

⁴⁰ «Сдвиги в сільском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами», М., 1931, стор. 25.

мас, ЦК партії вжив заходів до виправлення перегинів і помилок у проведенні колективізації. Партійні і профспілкові організації перебудували свою роботу в справі колгоспного будівництва, зосереджуючи основну увагу на закріпленні досягнутих успіхів в колективізації. В міру посилення партійними і профспілковими організаціями масово-політичної роботи серед селян по роз'ясненню рішень ЦК партії про колективізацію сільського господарства зростав приплив до колгоспів селян, які тимчасово їх залишили. В Краснолуцькому районі (Донбас) з 2 тис. селянських господарств, що вийшли з колгоспів, уже в березні 1930 р. повернулись в колгоспи 1500 господарств, а в сусідньому Дмитрівському районі за цей же час повернулось близько 500 господарств. У с. Могильові, Дніпропетровського округу, 38 селянських господарств, що залишили колгосп, наприкінці березня 1930 р. знову подали колективні заяви про прийняття їх до колгоспу⁴¹. Таких випадків було багато.

Вжиті партією і урядом заходи по виправленню допущених на місцях перегинів, а також подана колгоспам і трудовому селянству велика допомога сприяла припиненню виходу селян з колгоспів і посиленню колективізації сільського господарства. В цілому по Україні навесні 1930 р. було колективізовано близько 38% всіх селянських господарств, що в кілька разів перевищувало намітку на всю першу п'ятирічку⁴².

З цими успіхами у колективізації сільського господарства прийшла Радянська Україна до XVI з'їзду ВКП(б) і XI з'їзду КП(б)У.

XI з'їзд КП(б)У, що відбувся 5—15 червня 1930 р., відзначив, що внаслідок правильної політики партії, рішучого курсу на індустріалізацію країни, зміцнення союзу робітничого класу з селянством і провідної ролі пролетаріату в ньому, внаслідок наполегливої роботи партії по мобілізації бідноти на боротьбу проти куркульства мільйонні маси селянства України залишили свої розпорошені, малопродуктивні індивідуальні господарства і перейшли до організації соціалістичних форм господарства на колективних засадах⁴³.

XVI з'їзд ВКП(б) (червень — липень 1930 р.) відзначив великі успіхи колгоспного руху. З'їзд схвалив постанову ЦК «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», а також своєчасне і тверде виправлення перегинів, які мали місце навесні 1930 р. у проведенні колективізації. З'їзд поставив завдання завершити в основному колективізацію сільського господарства і на цій основі ліквідувати куркульство як клас до кінця першої п'ятирічки. З'їзд підкреслив, що розгортання соціалістичного наступу вимагає мобілізації всіх сил робітничого класу для подання допомоги трудовому селянству в здійсненні соціалістичного перетворення села, що профспілкам необхідно виділити і підготувати нові тисячі пролетарів як організаторів і керівників колгоспного будівництва, посилити вплив і зв'язки робітничого класу з колгоспними масами села.

Здійснюючи рішення XVI з'їзду ВКП(б) та XI з'їзду КП(б)У, профспілкові організації України розгорнули величезну роботу по мобілізації робітничого класу для здійснення завдань соціалістичного перетворення сільського господарства, подання всебічної допомоги трудовому селянству в зміцненні колгоспів і проведенні дальшої колективізації. Профспілкові організації на промислових підприємствах встановили безпосередній контроль за виконанням замовлень для сільсько-

⁴¹ Газ. «Правда» від 2 квітня 1930 р.

⁴² «Сдвиги в сільском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами», стор. 25.

⁴³ «XI з'їзд КП(б)У, Стенографічний звіт», Харків, 1930, стор. 753—754.

го господарства. На багатьох заводах сільськогосподарського машинобудування — «Червона зірка» (Кіровоград), «Комунар» (Запоріжжя), ім. Старостіна (Одеса), «Червоний пахар» (тепер «Червоний екскаватор», Київ) та інших — з ініціативи завкомів були створені ударні бригади і пости по виконанню замовлень для сільського господарства.

З новою силою розгорнулася шефська робота. Основним завданням профспілкових організацій у підшефних районах і селах була допомога місцевим органам в організації нового широкого припливу селянства у колгоспи, зміцнення існуючих колгоспів, перетворенні підшефних районів і сіл в райони і села суцільної колективізації, в успішному проведенні всіх господарсько-політичних кампаній. Для допомоги в проведенні збирання врожаю і хлібозаготівель профспілкові організації влітку і восени 1930 р. надіслали у села 7560 бригад, в складі яких налічувалося близько 12 тис. робітників⁴⁴. Бригади не тільки ремонтували машини та інвентар, а й брали участь у збиральних роботах, організували соціалістичне змагання на селі.

Ліквідація у вересні 1930 р. окружного адміністративного поділу на Україні сприяла посиленню керівної ролі робітничого класу на селі, активізації шефства. З метою встановлення шефства великих підприємств над районами, які втратили зв'язки з колишніми окружними центрами та опинилися без шефської допомоги, Всеукраїнська рада профспілок переглянула систему шефських зв'язків і прикріпила 80 районів, розташованих переважно у степовій, правобережній і прикордонній частинах України, до найважливіших промислових центрів.

Грудневий (1930 р.) пленум ЦК КП(б)У, підбиваючи підсумки першого господарського року в умовах масової колективізації, дав високу оцінку діяльності профспілок, підкресливши, що «в розвитку і зміцненні колгоспного руху на Україні значну роль відіграли громадські організації на селі і, насамперед, профспілки...»⁴⁵. З метою посилення уваги профспілок до справи колективізації пленум ЦК КП(б)У запропонував їм і на далі підпорядковувати свою діяльність здійсненню генеральної лінії партії по соціалістичному перетворенню сільського господарства, брати найактивнішу участь у новому піднесенні колгоспного руху.

Здійснюючи рішення Пленуму ЦК КП(б)У, профспілкові організації України послалили допомогу трудовому селянству, особливо в організаційно-господарському зміцненні колгоспів. Робітничі бригади, що посилались на село, допомагали розподіляти і комплектувати виробничі бригади і ланки, правильно використати наявну техніку. Так, 15 робітничих бригад з Харківського заводу «Серп і молот» у колгоспах Барвенківського району допомогли створити виробничі бригади, склали план робіт, а також розробили правильну сівозміну. У 5 колгоспах за допомогою присланих ВУКом металістів було налагоджено облік і запроваджено нову систему оплати — трудовень. Робітники бригад, прислані з Києва, Харкова і Дніпропетровська в райони суцільної колективізації Лісостепу — Тульчинський, Шепетівський, а також степової смуги — Артемівський, Генічеський, Каховський та інші, — подали велику допомогу в налагодженні трудової дисципліни у колгоспах, ліквідації знеосібки та зрівнялівки в оплаті⁴⁶.

Значна робота була проведена профспілками України і в справі подання технічної допомоги колгоспам під час підготовки до польових робіт навесні 1931 р. Робітничі бригади, направлені профспілкою мета-

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 5, спр. 732, арк. 96.

⁴⁵ «Від XI з'їзду до III конференції КП(б)У, Резолюції і постанови», 1934, стор. 58.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 227, оп. 27, спр. 128, арк. 33—55.

лістів, відремонтували у підшефних селах 6480 одиниць сільськогосподарського реманенту, а бригади профспілки гірників — 1953 одиниці, в тому числі 36 тракторів, 501 сівалку, 974 плуги та ін. З ініціативи робітників заводу «Серп і молот», підтриманої профспілковою організацією, було проведено масове збирання металу для відправки в підшефні райони на ремонт сільськогосподарського інвентаря. У підшефному районі Дніпровського заводу ім. Дзержинського через відсутність вугілля і нестачу металу створилась загроза зриву ремонту інвентаря і машин. Із заводських ресурсів не було можливості виділити необхідну кількість металу і вугілля. Тоді з ініціативи самих робітників було зібрано 66,5 т металу, серед робітників — 3524 пуди вугілля. За рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів колектив Дніпропетровського заводу ім. Карла Лібкнехта надіслав у підшефні села 3,6 т вугілля та 1,6 т заліза, завод «Укррадіо» відправив на село 16 т вугілля і т. д. За неповними даними, на 16 лютого 1931 р. профспілки України направили на села 1745 ремонтних, агітаційних і змішаних бригад, в яких налічувалось 5487 чол.⁴⁷

Всебічну допомогу подавали профспілкові організації України селянству в проведенні збирання врожаю, осінньої сівби і хлібозаготівель. Колектив Миколаївського суднобудівного заводу подав допомогу 23 сільським Радам Миколаївського і Баштанського районів та зернорадгоспу ім. Петровського. 204 бригади, в складі яких було 1600 робітників заводу, відремонтували 112 тракторів і 9 тис. одиниць різного сільськогосподарського реманенту.

У боротьбі за швидше піднесення продуктивних сил сільського господарства, розв'язання зернової проблеми, успішне здійснення колективізації і організаційно-господарське зміцнення колгоспів велику роль у 1930—1932 рр. відіграли Дні колективізації і врожаю. В ці дні партійні і профспілкові організації зосереджували увагу трудового селянства на питаннях кооперування, піднесення продуктивних сил сільського господарства, влаштовували сільськогосподарські виставки, огляди роботи колгоспів і радгоспів. Профспілкові організації і шефські товариства подавали велику допомогу в підготовці і проведенні Днів колективізації і врожаю. У 1931 р. за рішенням ВУРПСу в період підготовки до цього свята було оголошено місячник колективізації. В підшефні села профспілкові організації Сталіно, Луганська, Дніпропетровська, Харкова, Києва, Одеси, Полтави та інших міст і промислових районів України направили 2443 бригади, в складі яких було понад 12 тис. робітників і профспілкових активістів. Крім того, на короткий час з підприємств виїжджало ще 4,5 тис. робітників. За неповними даними, за безпосередньою допомогою цих бригад було організовано 948 колгоспів⁴⁸.

Колективи заводів Велико-Токмацького машинобудівного, Миколаївського, Єнакіївського і Сталінського металургійних, Краматорського машинобудівного, Харківського електромеханічного та багатьох інших в День колективізації і врожаю преміювали колгоспників-ударників підшефних сіл⁴⁹.

Наприкінці 1931 р. Всеукраїнська рада профспілок ухвалила рішення про дальше посилення участі профспілок у колективізації, а також шефства над селом, про здійснення не тільки матеріальної і виробничої допомоги колгоспам, а й у справі підготовки сільськогосподарських кадрів. З цією метою фабзавкоми багатьох підприємств Укра-

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 5, спр. 1213, арк. 14; «Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года», Харьков, 1933, стор. 104—105.

⁴⁸ Там же, спр. 1468, арк. 47—48, 51—56.

⁴⁹ Там же, спр. 1391, арк. 80.

їни організували гуртки по підготовці трактористів, ковалів, слюсарів, теслярів для села та ін. При ВУРПС і ВУК були відкриті курси по підготовці кадрів для соціалістичного сільського господарства. Спілка працівників освіти виділила для цієї мети викладачів. У 1930—1931 рр. в 36 районах України на курсах бригадирів і трактористів було підготовлено для колгоспів понад 25 тис. спеціалістів. ВУК спілки радянських і торговельних службовців підготував силами профспілкових активістів 11 тис. рахівників з числа колгоспників⁵⁰. У 1931—1932 рр. на багатьох підприємствах Харкова, Києва, Сталіно, Одеси та інших міст фабзавкомми створили курси слюсарів, токарів, ковалів, теслярів та ін., на яких навчалось 15 тис. колгоспників. П'ять профспілок (МТС, землеробських радгоспів, тваринницьких радгоспів, цукровиків і працівників освіти) створили десятки тисяч гуртків агротехпропаганди, до яких було залучено понад 1150 тис. колгоспників і 620 тис. працівників радгоспів⁵¹.

Навесні і восени 1932 р. профспілкові організації України для подання практичної допомоги колгоспам в організації праці й обліку створили і надіслали на село 171 робітничу бригаду, в складі яких було 1166 спеціалістів. Члени бригад передавали досвід госпрозрахункової роботи, перевіряли стан господарського обліку, подавали допомогу в розробці планів сільськогосподарських робіт і т. д.⁵²

Значну роботу було проведено профспілками і по впровадженню в практику радгоспів, МТС і колгоспів зустрічного планування і бригадного госпрозрахунку. Ініціатором цієї справи виступила профспілкова організація Харківського заводу «Серп і молот». Вона направила в радгосп спеціальну бригаду на чолі з головою цехкому т. Бараховським, яка допомогла працівникам радгоспу запровадити госпрозрахунок⁵³. Водночас з поданням матеріальної і виробничої допомоги профспілкові організації провадили в селах значну політвиховну і культмасову роботу. Підприємства-шефи допомагали в роботі Будинків колективіста, надіслали до підшефних сіл 1792 кіноустановки та на 490 тис. крб. культінвентаря, створили 15 тис. бібліотек та ін.⁵⁴

IX Всесоюзний і V Всеукраїнський з'їзди профспілок (квітень 1932 р.) відзначили, що профспілкові організації взяли активну участь в соціалістичному перетворенні сільського господарства, рішуче перебудували шефську роботу, поставивши в центрі уваги шефських товариств питання організації праці і ведення великого соціалістичного господарства. У 1930 р. профспілки країни надіслали на село 180 тис., а в 1931 р.— 190 тис. робітничих бригад для ремонту сільськогосподарських машин і створення колгоспів⁵⁵. На Україні кількість робітничих бригад на селі зростала рік у рік. Якщо в 1929 р. профспілки України надіслали на село 3478 бригад, то в 1930 р. їх було 8,5 тис., у 1931 р.— 10,8 тис., а в 1932 р.— 16 748 бригад, в складі яких налічувалося понад 50 тис. робітників і спеціалістів⁵⁶.

На кінець 1932 р. профспілкові організації охопили шефством понад 5 тис. колгоспів. Для подання допомоги колгоспам підприємства

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 588, арк. 206; оп. 3, спр. 248, арк. 231; «Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года», стор. 106.

⁵¹ Там же, оп. 5, спр. 1673, арк. 143—146.

⁵² Газ. «Пролетар» від 6 березня 1932 р.

⁵³ «Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года», стор. 104.

⁵⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 427, арк. 404.

⁵⁵ «IX Всесоюзный съезд профессиональных союзов, Стенографический отчет». М., 1933, стор. 83.

⁵⁶ Ці дані наведені автором на основі вибіркового аналізу довідок ВУРПС за 1929—1932 рр. (ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 746, арк. 47—48; оп. 3, спр. 830, арк. 1—6, 54—71; оп. 5, спр. 1806, арк. 55, 56, 65).

України у другій половині 1932 р. направили на село понад 30 тис. робітників, службовців та інженерно-технічних працівників⁵⁷.

Надіслані на село восени 1932 р. 8 тис. бригад провадили серед селян велику масово-роз'яснювальну роботу, випускали листівки і стінні газети, організовували разом з колгоспниками ударні колони, по здачі хліба державі. Багато завкомів промислових підприємств направили на село виїзні редакції, кінопересувки, встановлювали для передовиків хлібозаготівель премії, подавали колгоспам допомогу транспортом. Все це сприяло успішному виконанню планів хлібозаготівель⁵⁸.

До кінця 1932 р. Комуністична партія добилась значних успіхів у здійсненні політики соціалістичного перетворення сільського господарства. На Україні в основному була завершена суцільна колективізація села і на цій основі ліквідовано куркульство як клас. Важливу роль у здійсненні суцільної колективізації відігравали профспілки. Всебічна допомога робітничого класу трудовому селянству в здійсненні колективізації стимулювала розвиток сільськогосподарського виробництва, піднесення творчої активності й ініціативи широких мас колгоспного селянства, сприяла їх згуртуванню в боротьбі за здійснення суцільної колективізації і політико-господарське зміцнення колгоспного ладу, в результаті чого ще більше зміцнів союз робітничого класу і селянства.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1235, арк. 99—113.

⁵⁸ Там же, арк. 98—118.

І. М. ГАПУСЕНКО

СЛОВ'ЯНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НА ПІВНІЧНОМУ УЗБЕРЕЖЖІ ЧОРНОГО І АЗОВСЬКОГО МОРІВ ¹

Питання про слов'янські поселення на північному узбережжі Чорного моря та на південному сході Європи в історичній науці ще не роз'язано. Відсутність чітких з етнічного боку археологічних слов'янських пам'яток на цій території, туманні і досить суперечливі письмові дані, точна невизначеність Черняхівської культури — все це дало можливість багатьом дослідникам, особливо археологам, прийти до висновку, що взагалі ніякого слов'янського населення південніше межі лісостепу не було.

Особливо ж заперечується наявність слов'янського населення на півдні Лівобережжя Дніпра, бо ми майже не маємо ніяких письмових відчень, які б говорили про наявність слов'янського населення на цій території.

Слід відзначити, що погляди на питання про кордони слов'ян на південному сході Європи в історичній науці змінювалися. Вперше це питання було поставлене В. І. Ламанським ², який на основі апріорних припущень, а також виходячи з свого хибного положення про те, що Азія була колыскою слов'ян, доводив існування слов'янських поселень на південному сході Європи з стародавніх часів. Хибність цього положення до кінця ХІХ ст. не піддавалася обґрунтованій критиці. Послідовники В. І. Ламанського — І. І. Срезневський, П. Голубовський, І. І. Іловайський та інші мало що внесли нового в розробку цього питання і фактично підтримували положення В. І. Ламанського, хоча і підходили до нього з різних точок зору. Їхні «докази» також не були вірогідними, бо й для їх обґрунтування не було достатніх письмових джерел, а археологічні дані на той час були зовсім відсутні.

Перелом у поглядах на це питання намітився у праці О. А. Спицина ³, який поставив під сумнів положення В. І. Ламанського. З початку ХХ ст. цілий ряд дослідників розв'язували його негативно для раннього періоду (до X ст.). Археологічні дослідження і розкопки не приєли до підтвердження апріорних припущень і тому протилежні погляди на це питання співіснували до виходу праці В. О. Пархоменка ⁴,

¹ Стаття друкується в порядку постановки питання.

² В. И. Ламанский, «О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании», СПб, 1859.

³ А. А. Спицын, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, «Журнал Министерства народного просвещения», 1899, № 8.

⁴ В. А. Пархоменко, У истоков русской государственности (VIII—XI вв.), І. 1924.

який шляхом різних гіпотез і порівнянь знову надав перевагу твердженню про ранні слов'янські поселення на півдні Лівобережжя Дніпра.

З відновленням археологічних розкопок у 1923—1924 рр. виник новий погляд на це питання. М. І. Артамонов на основі довголітніх археологічних досліджень на середньому і нижньому Доні, в Приазов'ї і на Північному Кавказі дійшов висновку, що пам'ятки матеріальної культури слов'ян, знайдені тут, відносяться до кінця X ст. і зникають у XII ст.⁵ Такого погляду дотримуються також П. П. Єфименко⁶, І. І. Ляпушкін⁷ та інші. Ці автори вважають, що кордон розташування слов'ян на півдні Лівобережжя Дніпра в ранній період — до X ст. проходив на межі степу і лісостепу.

Поряд з цим з'явилось ряд праць, автори яких доводили, що слов'янські поселення на півдні Лівобережжя Дніпра існували з стародавніх часів⁸. Ці праці були піддані гострій критиці І. І. Ляпушкіним⁹. Особливо детально він розбирає працю В. В. Мавродіна і вказує на необгрунтованість висновків цього автора. Справедливість цієї критики була визнана В. В. Мавродіним¹⁰.

У післявоєнні роки продовжувались далші археологічні дослідження. Постало питання про дослідження археологічних пам'яток на дні Цимлянського водосховища. Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР була створена Волго-Донська археологічна експедиція, яка в 1949—1951 рр. працювала в зоні затоплення Цимлянського водосховища. Було обстежено ряд археологічних пам'яток. Головна увага зосереджувалась на дослідженні городища Саркел. В результаті археологічних розкопок, які продовжувались протягом трьох років, було виявлено величезну кількість пам'яток матеріальної культури, які відносяться до салтово-маяцької культури періоду Київської Русі і підтверджують письмові повідомлення про Саркел — Білу Вежу та про етнічний склад її населення. В результаті дослідження виявлених тут слов'янських жител М. І. Артамонов дійшов висновку, що раннє слов'янське населення Білої Вежі відноситься не до другої половини X ст., часу після взяття фортеці Святославом, а до більш раннього періоду. Хоч М. І. Артамонов і не робить остаточних висновків, але й він визнає, що наявність слов'янського і роменсько-борщевського населення в хазарському Саркелі не є неможливою¹¹. Археологи часто знаходили залишки роменсько-борщевської культури на поселеннях салтівського типу і, навпаки, на слов'янських поселеннях — салтівські речі. Можна гадати, що це свідчить про проникнення слов'ян все далі на південь. Про це свідчить відкриття і дослідження І. І. Ляпушкіним слов'янського поселення роменсько-борщевського типу на березі р. Чир біля хутора Близької Мельниці. Він робить висновок, що «проникнення групи

⁵ М. І. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, Л., 1935, стор. 87—89.

⁶ П. П. Ефименко, Раннеславянские поселения на среднем Дону, «Сообщения Государственной академии истории материальной культуры», 1931, № 2.

⁷ І. І. Ляпушкін, Славяно-русское поселение IX—XII ст. на Дону и Тамани по археологическим памятникам, «Материалы института археологии» (далі — МИА), 1941, № 6.

⁸ Напр. В. В. Мавродин, Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X—XIV веках, «Ученые записки Ленинградского педагогического института им. Герцена», т. XI, 1938.

⁹ І. І. Ляпушкін, назван. праця.

¹⁰ В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, Л., 1945, стор. 407.

¹¹ М. І. Артамонов, Саркел-Белая Вежа, «Труды Волго-Донской археологической экспедиции», т. 1, МИА, 1958, № 62, стор. 61—62.

слов'ян, яка населяла досліджуване поселення, у басейні нижньої течії Дону відбулося, очевидно, раніше походу Святослава на хазар, у період того широкого руху слов'ян на південний Схід, що розпочався у VIII ст.»¹². Як бачимо, і М. І. Артамонов і І. І. Ляпушкін, рахуючись з фактами, визнають проникнення слов'ян значно південніше межі лісостепу і степу у часи до утворення Київської Русі. Звичайно, цих фактів ще мало, однак ця обставина не дає приводу вважати, що не стануть відомі нові дані. Можливо, в результаті археологічних досліджень кількість пам'яток матеріальної культури слов'ян значно збільшиться, що полегшить розв'язання питання про слов'янські поселення на північному узбережжі Чорного моря та на південному сході Європи. На основі тих письмових і археологічних даних, які є тепер в нашому розпорядженні, розв'язати його ми ще не можемо. Тому автор даної статті обмежується лише наведенням цих фактів, що якоюсь мірою свідчать про наявність слов'янського населення в Північному Причорномор'ї та на південному сході Лівобережжя Дніпра до утворення Київської Русі, не торкаючись питання про слов'янські поселення в Криму, яке потребує спеціального дослідження.

Ми припускаємо, що рух слов'ян на південь, про який говорить І. І. Ляпушкін, відбувався значно раніше VIII ст., хоч, можливо, і в менших розмірах.

Як відомо, перші згадки про слов'ян під ім'ям венедів зустрічаються вже в працях римських істориків і географів — Плінія, Тацита, Птоломея та ін., які писали про місцезнаходження слов'ян на сході від Вісли. Повідомлення Плінія відносяться до I ст. н. е., а вже в III ст. ми знаходимо епіграфічні дані, залишені слов'янами в Криму. Так, на великій таблиці III ст. н. е., знайденій в Керчі, серед багатьох варварських імен іранського, єврейського і навіть мордовського походження зустрічається слов'янське ім'я Ант¹³. В римській карті — путівнику Касторія, складеній близько 360 р. н. е., слов'яни під ім'ям венедів позначені на узбережжі Чорного моря між гирлами рік Дунаю і Дністра, гобто на території сучасної Молдавії. Це повідомлення підтверджується археологічним матеріалом, особливо зібраним за останні роки радянськими та румунськими археологами.

Таким чином, уже перші письмові повідомлення про венедів-слов'ян пов'язують їх поселення з територією на узбережжі Чорного моря. Ці свідчення підтверджує також історик готів Іордан, який написав у другій половині VI ст. праці «Про готів» і «Коротка хроніка світу». В праці «Про готів» він говорить про те, що венеди — це слов'яни і що вони живуть на вигині Понту (Чорного моря). «Від витoku річки Вісли на безмежних просторах оселилось багатолюдне плем'я венедів. Хоч назви їх змінюються в залежності від різних племен і місцевостей, проте, головним чином, вони називаються склавінами і антами. Склавіни живуть від міста Новіетуна і озера, яке називається Мурсіанським, до Данастра, а на півночі до Вісли. Свої поселення вони влаштовують в болотах і лісах. Анти ж, хоробріші з них, живуть на вигині Понту і поширені від Данастру до Данапру. Річки ці знаходяться одна від одної на багато денних переходів»¹⁴. Сучасник Іордана Прокопій Кесарійський

¹² І. І. Ляпушкін, Славянское поселение на территории хут. Ближняя Мельница, «Труды Волго-Донской археологической экспедиции», т. 1, МИА, 1958, № 62, стор. 345—347.

¹³ Л. П. Погодин, Эпиграфические следы славянства, СПб, 1902, стор. 2.

¹⁴ Див. А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VIII в. н. э., «Вестник древней истории», (далі — ВДИ), 1941, № 1, стор. 232.

писав, що поселення слов'ян на півдні Правобережжя Дніпра були і біля річки Істру (Дунаю)¹⁵. Від відзначає також, що «колись навіть ім'я у слов'ян і антів було одне й те ж. У старовину обидва ці племена називали «спорами» («розсіяними»), гадаю, що вони жили, займаючи країну «спораден», «розсіяно», окремими селищами. Тим-то їм і землі потрібно займати багаті. Вони живуть, займаючи більшу частину берега Істру, на тій стороні річки»¹⁶.

Описуючи узбережжя Чорного моря, Прокопій розповідає про населення, яке жило на його берегах. Він говорить, що «за сагінами осіли численні племена гунів. Країна, що розкинулась звідси, називається Євлісія; побережну її частину, як і внутрішню, займають варвари аж до так званого «Меотійського болота» (Азовського моря. — І. Г.). Саме це «Болото» вливається в Евксінський Понт. Народи, які тут живуть, в старовину називались кімерійцями, тепер же називаються утигурами. Далі, на північ від них, займають землі незлічені племена антів»¹⁷.

Дані Прокопія про слов'янські поселення на Нижньому Дунаї в VI ст. доповнює Маврікій у «Стратегіконі». В науці точно не встановлено, чи дійсно це джерело належить імператору Маврікію, але те, що воно відноситься до його епохи, не викликає заперечень. Маврікій говорить, що слов'яни живуть на Дунаї¹⁸.

На південному сході кордони землі слов'ян встановити дуже важко. Як ми бачили, Прокопій пише, що вони містилися на північ від утигурів, які жили на Східному узбережжі Азовського моря. Слов'яни, яких Прокопій називає тут антами, були безпосередніми сусідами утигурів. Б. О. Рыбаков робить припущення, що на території майбутнього Тмутараканського князівства анти і кочівники-утигури були перемішані¹⁹ що цілком ймовірно. З письмових свідчень необхідно відзначити ще джерело VI ст., де збереглося ім'я народу «рус» (hrus), що жив за «Меотійським болотом»²⁰. Це — сирійська хроніка псевдо-Захарії Мітиленського, який використав працю невідомого сирійського автора, що в свою чергу використав грецький оригінал історії Захарії Мітиленського, що не дійшов до нас. Цей автор прагнув доповнити «географію Птолемея» новими даними про народи у «північній стороні». Ця приписка відноситься до останнього, сьомого розділу 12 книги і зроблена у 555 р. н. е. Відомості в цій примітці про деякі народи, наприклад, про гунів, заслуговують повного довір'я, як відзначила Н. В. Пігулевська, зробивши аналіз цього джерела. Після розповіді про амазонок, місце проживання яких відносять до південноруських степів, у приписці говориться, що сусідній з ними — народ hrus (hros)²¹.

Зробивши стилістичний і лінгвістичний аналіз цього слова, Н. В. Пігулевська приходить до висновку, «що ім'я «Русь» було відоме ще в першій половині VI ст. і відносилось до рослого і могутнього народу, місцем проживання якого вважались області, які лежали по Дону, за Азовським морем. Сирійська приписка 555 р. відображала сучасній географічній уявленню про поселення народів, в тому числі й слов'ян. Її автору було відоме ім'я «Русь» у транскрипції, прийнятій у кавка-

¹⁵ Прокопий Кесарийский, Война с готами, М., 1950, стор. 244.

¹⁶ Там же, стор. 297—298.

¹⁷ Там же, стор. 384.

¹⁸ Див. А. В. Мишулин, назв. праця, стор. 255.

¹⁹ Б. А. Рыбаков, Анти и Киевская Русь, ВДИ, 1939, № 1, стор. 321.

²⁰ Див. Н. В. Пигулевская, Имя «Русь» в сирийском источнике VI в. н. э. «Сборник академику Б. Д. Грекову в честь семидесятилетия», М., 1952, стор. 43.

²¹ Там же.

зьких мовах, і немає необхідності шукати в ньому спотворене ім'я герулів, розоменів або роксоланів»²².

Таким чином, ми можемо вважати, що кордон розселення слов'ян на півдні Лівобережжя Дніпра проходив на північ від утигурів, як вказує на це і Прокопій, але уже з самого початку свого існування слов'яни проникли на південь — до берегів Чорного і Азовського морів і навіть ще далі — в Крим, на Кавказ і Волгу.

Як правильно відзначав ще А. Є. Пресняков, «вся рання історія слов'янських племен яскраво відбита цією тягою до багатого півдня. А торгові інтереси з давніх-давен протягнули нитки торгових шляхів у глибину південних країн з культурного півдня»²³. Інакше й не можна пояснити численні свідчення арабських авторів про слов'ян і русів на узбережжі Чорного і Азовського морів, а також їх поселення в Хозарії, Булгарії та їх походи в складі різних кочових племен на Візантію. Часто ці свідчення досить туманні, уривчасті, але не брати їх до уваги або зовсім відкидати ми не маємо підстав. Деякі дослідження ставлять під сумнів вірогідність цих повідомлень. Науці відомі письмові дані про слов'ян, які відносяться до більш раннього періоду, ніж повідомлення арабських авторів, і стосуються півдня Правобережжя Дніпра, особливо південного заходу. Експансія Візантії зустріла тут рішучий опір слов'ян, які на той час були вже досить великою силою. Вони не тільки спинили експансію Візантії, а й самі перейшли в наступ проти неї, асимілювали гетів і ослов'янили весь Балканський півострів. Ці події описані візантійськими і сирійськими авторами — Прокопієм, Агафієм, Менандром «Протіктором», Іоаном Ефеським, Маврікієм, Феоділактом Сімокатом, Феофаном та ін., а також сучасником Прокопія — істориком готів Йорданом. Щоправда, Йордан говорить тільки про взаємини між готами та слов'янами і обмежує свій опис причорноморською територією. Слов'яни для Візантії були грізним противником, тому відносини з ними знайшли своє відображення на сторінках праць і хронік візантійських та сирійських авторів. З їх вказівок, інколи туманних і суперечливих, ми дізнаємося про територію слов'ян, їх суспільно-політичний лад. Говорячи про результати походів слов'ян на Балкани, Костянтин Багрянородний відзначав, що «ослов'янилася вся країна і зробилася варварською...»²⁴ (тобто слов'янською). Тут К. Багрянородний припустив неточності, бо процес ослов'янення Балканського півострова відбувся не за часів його життя, а значно раніше, ще в VI ст. Детальні ж відомості візантійських і сирійських авторів відносяться до південного заходу. Щождо інших місцевостей, особливо півдня Лівобережжя Дніпра, то ніяких письмових відомостей про них не збереглося. Очевидно, так трапилось тому, що Візантія безпосередньо не стикалася там із слов'янами.

Можна погодитися з догадкою академіка Б. О. Рибокова про те, що «завойовницькі походи антів не обмежувалися одним південнозахідним напрямом (у пониззях Дунаю і далі до Фракії), а відбувалися й проти більш близьких і більш доступних міст Приазов'я та Причорномор'я»²⁵. Відсутність письмових даних значно утруднює вирішення цього питання. Не розв'язують його поки що й археологи.

Аналіз подій, які відбувалися в IV—VII ст., дозволяє зробити висновок, що слов'яни, які рухалися на південь, до берегів Чорного і Азовського морів, стикалися тут з кочовими племенами, що йшли з Азії. Між

²² Див. Н. В. Пигулевская, *Имя «Русь» в сирийском источнике VI в. н. э.*, «Сборник академику Б. Д. Грекову в честь семидесятилетия», М., 1952, стор. 44, 46.

²³ А. Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*, т. 1, М., 1938, стор. 17.

²⁴ Константин Багрянородный, «О фемах» и «О народах», М., 1899, стор. 53.

²⁵ Б. А. Рыбаков, *Ремесло древней Руси*, М., 1948, стор. 71.

ними часто відбувалися сутички, але, звичайно, їх взаємини не обмежувалися тільки боротьбою, а були значно складнішими. В нашій же історичній літературі висвітлюється, головним чином, саме ця сторона взаємин між слов'янами і кочовими племенами і майже не говориться про їх співіснування на одній території.

Радянські історики Б. Д. Греков, Б. О. Рібаков, М. М. Тихомиров, В. В. Мавродін та інші довели, що головним заняттям слов'ян було землеробство, але вони мали розвинуте ремесло і були досвідченими мореходцями. Більшість же племен, які змінювали одне одного в Північному Причорномор'ї, були кочівниками, головне заняття яких — скотарство. К. Маркс, говорячи про східні народи, відзначав, що у всіх їх можна «встановити загальне взаємовідношення між осілістю однієї частини цих племен і продовженням кочівництва другої частини»²⁶. Це положення К. Маркса повністю можна віднести й до степів Причорномор'я, де осілими були слов'яни, які співіснували тут з різними кочовими племенами. Тим більше, що слов'яни за рівнем свого розвитку стояли значно вище від цих племен. Кочівники використовували досвід слов'ян у землеробстві, ремеслі.

Гадаємо, що ні готи, ні навала гунів і аварів, так само як пізніше печеніги, тюрки і половці не призвели до повного зникнення слов'янського населення у Північному Причорномор'ї. Кочове скотарство в кліматичних умовах Північного Причорномор'я могло існувати лише поряд із землеробством. Ф. Енгельс у своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» говорить, що «в кліматичних умовах Туранського плоскогір'я неможливе пастушаче життя без запасів корму на довгу і сувору зиму: лувівництво і культура зернових хлібів були тут, таким чином, необхідною умовою. Те ж саме відноситься до степів на північ від Чорного моря»²⁷. Скотарство було розвинуте і у слов'ян, але переважаючим у них було землеробство. Отже, засоби до життя кочівників відрізнялися від засобів життя слов'ян.

Слов'яни, які проникали на південь, осідали тут і займали також узбережжя Чорного і Азовського морів, тоді як кочівники не знали моря і ніколи не були мореходцями. Тільки на основі цього, нам здається, можна пояснити інколи досить загадкові повідомлення арабських географів і мандрівників, а також і саму назву Чорного моря — Руське море. Ми далекі від того, щоб ідеалізувати відносини між слов'янами і кочівниками, але розглядати їх однобічно, тільки в плані військових нападів і конфліктів, не враховуючи всіх інших сторін взаємин між ними, теж неправильно.

Припущення про те, що слов'янське населення жило на узбережжі Чорного і Азовського морів, розходить у висновках деяких істориків і особливо археологів, які твердять, що взагалі ніякого слов'янського населення південніше межі лісостепу і степу не було. Цієї думки здебільшого дотримуються археологи, які не можуть знайти чіткої з етнічного боку слов'янської культури на цій території. Вони не враховують того, що часто слов'янські поселення тут існували поряд з кочовищами скотарів, і в результаті взаємовпливів пам'ятники матеріальної культури слов'ян не можуть бути повністю ідентичними, скажімо, з пам'ятниками Подніпров'я.

Про те, що слов'яни співжили, співіснували в Північному Причорномор'ї з іншими народами, свідчать і письмові дані. Аль-Баладурі, Аль-Масуді, Ібн-Хаукаль, Істархі повідомляють, що в Хозарії жили слов'я-

²⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. XXI, М., 1932, стор. 288.

²⁷ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1946, стор. 181.

ни. Так Аль-Баладурі говорить, що арабський полководець Марван «зробив набіг на слов'ян, які жили в землі хозар, взяв з них у полон 20 000 осілих людей і поселив їх в Хакіті»²⁸ (Кахетії). Це ж саме повідомлення приводить і Ат-Табарі. Із його «Історії царів» ми дізнаємося, що Марван «розташувався табором при Слов'янській річці, напав на житла невірних, убив їх всіх і розорив 20 000 будинків»²⁹. Багато дослідників беруть під сумнів свідчення цих авторів, хоч для цього немає жодних підстав.

Особливо цінним для нас є повідомлення Ат-Табарі, яке дозволяє зробити висновок, що руси жили на захід від хозар, біля Чорного моря. Ат-Табарі говорить, що в Дербенті, або як він його називає Бабаль-Аббабі, «знаходився тоді цар по імені Шахріар, який пішов до Абдуррахмана назад (назустріч.— *І. Г.*), уклав мир з тим, щоб не платити данини (арабам) і сказав таке: «Я знаходжусь між двома ворогами, один — хозари, а другий — руси, які є вороги цілому світові, а воювати з ними, крім тутешніх людей, ніхто не вміє. Замість того, щоб ми платили данину, будемо воювати з русами самі й власною зброєю і будемо їх стримувати, щоб вони не вийшли з своєї країни»³⁰.

Висновок про те, що руси жили на березі Чорного моря, можна також зробити і з іншого повідомлення Ат-Табарі, в якому говориться, що «в цих дербентах по той бік, коли проходять біля Руса і Джурана, знаходять державу і багато міст, які називають Баланджаром»³¹. Знову Русь називається поряд з Джурана (Грузія) або Хозрана (Гурія). При всій неясності цих слів, — відзначає А. Я. Гаркаві, — а також їх перекрученні можна зробити висновок, що мова йде про країни біля Кавказу. Як бачимо, Ат-Табарі говорить не тільки про те, що руси жили в Хозарії, а і про те, що вони жили біля Чорного моря на захід від неї. Аль-Масуді, який писав пізніше від Табарі, прямо говорить, що язичники, які живуть в країні хозарського царя, «то деякі племена із них є слов'яни і руси»³². Він вказує також на те, що в столиці хозарської держави Ітілі було сім суддів, з яких один був для слов'ян і русів, а інші — для язичників. Як доказав академік Б. О. Рібаков, слов'яни на території Хозарії були рівноправним, а не залежним населенням³³. Вони робили значний вплив на хозар. Анонім Туманського і Гардізі, Ібн-Фадлан, Ібн-Хордадбег, Ібн-Русте, Масуді та Ібн-Хаукаль не говорять жодного слова про залежність слов'ян або русів від хозар. Це свідчить про те, що слов'яни співіснували з хозарами на одній території, так само як і раніше вони співіснували з іншими кочовими племенами. Про значний культурний вплив слов'ян на хозар свідчить і повідомлення Ал-Бекрі, в якому говориться, що «найголовніші з племен півночі говорять по-слов'янському, тому що змішались з ними, як, наприклад, племена Ал-Трискін і Анклій і Баджанакія і Русі і Хозари»³⁴.

Цікавим є факт перейняття хозарами письма у русів. Загадкове свідчення про це міститься у «Книзі генеалогій» Фахр ад-дін Мубаракшаха, про яке говорить Б. І. Заходер³⁵ і яке наводить Б. О. Рібаков.

²⁸ Див. А. Я. Гаркаві, Сказание мусульманских писателей о славянах и русских, СПб, 1870, стор. 38.

²⁹ Там же, стор. 76.

³⁰ Там же, стор. 74.

³¹ Див. там же, стор. 75.

³² Див. там же, стор. 129.

³³ Б. А. Рыбаков, К вопросу о роли Хозарского каганата в истории Руси, «Советская археология», 1953, XVIII.

³⁴ Див. «Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах», ч. 1, СПб, 1878, стор. 54.

³⁵ Б. И. Заходер, Еще одно раннее мусульманское известие о славянах и русах IX—X вв., Инго, 1943, т. 75, в. 6.

В ньому говориться, що у «хозар письмо, запозичене від русів, і деякі народи Рума, які близькі їм, пишуть цим письмом і їх називають Рум-ї-Рус і вони пишуть зліва направо, і літери одна з другою не з'єднуються і літер не більше, ніж двадцять одна»³⁶.

На основі письмових даних можна дійти висновку, що кількість слов'ян на узбережжі Чорного і Азовського морів весь час збільшувалася. Зростала також їх роль у житті Північного Причорномор'я і в мореплавстві по цих морях. Аль-Масуді відзначає, що «у верхів'ях хозарської річки є гирло, що з'єднується з рукавом моря Найтас (Чорне море.— І. Г.), яке є Руське море; ніхто крім них (русів.— І. Г.) не плаває по ньому і вони живуть на одному з його берегів»³⁷.

Розповідаючи про похід русів на узбережжя Каспійського моря, Аль Масуді знову підтверджує думку про те, що Чорне море називалось Руським морем. Заперечуючи тим, хто вважав, що Хозарське (Каспійське) море з'єднується з морем Майотас (Азовським) і з рукавом Кустантінії за допомогою моря Майотас і Найтас, Масуді писав, що «якби це було так, то Руси неодмінно виступили б по цьому морю, бо воно є їхнє море, як ми уже згадали»³⁸.

Багато істориків-норманістів вважали русів норманами і на основі цього і назву Чорного моря Руським морем признавали норманською. Ці вигадки давно уже спростовані радянськими істориками. Відомо, що ще Ібн-Хордадбег вказував на слов'янське походження русів. «Що ж стосується купців руських,— писав він,— вони ж суть плем'я із слов'ян»³⁹. Цим русам-слов'янам десь близько 900 р. «хозарський каган віддав декілька «островів»⁴⁰. Очевидно, це відбулося не тільки в результаті проникнення слов'ян на територію Хозарії, а й внаслідок їх походів проти Хозарського каганату.

Слов'яни проникали також у Поволжя і до Північного Кавказу. На основі археологічних досліджень А. П. Смирнов відзначив, що ряд курганів Поволжя нагадує ранні слов'янські кургани з трупоспаленням. «Є всі підстави вважати ці кургани,— пише він,— свідченням проникнення слов'ян»⁴¹.

Аналізуючи велику кількість пам'ятників матеріальної культури слов'ян, знайдених археологами в Поволжі і Передкавказзі, А. П. Смирнов дійшов висновку, що «слов'яни відіграли велику роль і серед болгар, що привело до подібності деяких елементів матеріальної культури і мови болгар і слов'ян»⁴². Це ж відзначається і рядом східних авторів. Ібн-Фадлан не відрізняв болгар від слов'ян, а Хаджі-Хальфа вказував на подібність звичаїв і мови болгар і русів. Отже, ми знову бачимо, що слов'яни співіснували з булгарами і жили серед них, як і на тій території Поволжя, яку займали бургаси і хозари. Але у Поволжя слов'яни проникли в значно меншій кількості, ніж у Північне Причорномор'я, і потрапили там під вплив кочових племен.

Колонізація слов'янами узбережжя Чорного і Азовського морів звичайно відбувалася не тільки в результаті їх проникнення сюди і співіснування з різними кочовими племенами, а й внаслідок боротьби з ними.

³⁶ Б. А. Рыбаков, К вопросу о роли Хозарского каганата в истории Руси, СА, 1953, XVIII, стор. 132.

³⁷ Див. А. Я. Гаркави, Сказание мусульманских писателей о славянах и русах, стор. 130.

³⁸ Див. там же, стор. 133.

³⁹ Див. там же, стор. 49.

⁴⁰ «Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах», ч. 1, стор. 109.

⁴¹ А. П. Смирнов, Волжские булгары, М., 1951, стор. 24.

⁴² А. П. Смирнов, Древнеславянские памятники Нижнего и Среднего Поволжья, «Советская этнография», 1948, стор. 85.

Освоюючи узбережжя Чорного і Азовського морів, слов'яни відіграли вирішальну роль і в мореплаванні по них. Тому не випадково літописець, описуючи територію поселення слов'ян, говорить, що «Днепр течет в Понтеское море тремя жерелы, иже море словеть Руское»⁴³.

Арабські автори Аль-Істархі, Аль-Балхі, Ібн-Хаукаль знали три державні об'єднання русів: Куяву, Артанію і Славію. Багато дослідників вважають, що Артанія знаходилася на Тамані або в Криму. По узбережжю Чорного моря (на півдні Правобережжя Дніпра) жили улчї і тиверці. Літописець говорить, що «улутичи, тиверци сядяху по Бугу и по Днепру, и присядяху к Дунаеви и бе жножество их, сядяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря, и суть города их и до сего дне...»⁴⁴.

Як відомо, тривалий час ці племена вважалися загадковими. Тепер це питання майже в'яснено. З'явилися праці Б. О. Рибакова⁴⁵, Г. Б. Федорова⁴⁶, спеціально присвячені його дослідженню. Археологічні дані про те, що слов'яни жили в Північному Причорномор'ї, були б значно ширшими, коли б була визначена етнічна приналежність Черняхівської культури. Тривалий час ця культура вважалася слов'янською, але в останні роки частина археологів поставила під сумнів цю точку зору, хоч і допускає деякий зв'язок її з слов'янами.

Відома величезна кількість пам'яток матеріальної культури слов'ян на території від Дону до Дністра. Це пам'ятники роменсько-борщевської культури між Доном і Дніпром та пам'ятники типу Луки-Райковецької, Григорівки, Хотимля і ін. між Дніпром і Дністром. Величезна кількість пам'яток матеріальної культури слов'ян досліджена Прутсько-Дністровською експедицією на території Молдавії. З 1957 р. в польових роботах радянських археологів брали участь і румунські вчені. З 1950 р., коли розпочалися археологічні дослідження в різних районах Молдавської РСР і Одеської області УРСР — у басейнах рік Дунаю, Дністра, Прута і Реута — було виявлено сотні колишніх слов'янських поселень. Г. Б. Федоров, який очолює Прутсько-Дністровську експедицію, відзначає, що «як показали багаторічні дослідження, слов'янська матеріальна культура була домінуючою в Молдавії і мала найширше розповсюдження в Румунії з VI до VII ст. н. е.»⁴⁷.

Значна кількість слов'янських поселень і пам'яток матеріальної культури знайдена на території Румунії. Так, в Серате-Монтеору було досліджено 1300 поховань з трупоспаленням⁴⁸, які румунські і радянські археологи вважають слов'янськими. Слов'янські поселення в гирлі Тясмину, біля Пеньківки, в урочищах Макарів Острів і Луг досліджені Д. Т. Березовцем. Ці поселення існували в VI—VIII ст. н. е.⁴⁹ Д. Т. Березовець вважає, що ці поселення належали улчам. Можливо, не далекий той час, коли такі ж пам'ятники матеріальної культури улчів будуть знайдені і на узбережжі Чорного моря і підтвердять повідомлення літопису про те, що поселення улчів-тиверців доходило «оли до моря». Відрадным є вже факт відкриття і дослідження багатьох слов'янських поселень, які датуються VI—XI ст. Для вивчення історії слов'ян і дослідження Північного Причорномор'я цього періоду це має величезне значення.

⁴³ «Летопись по Ипатьевскому списку», СПб, 1871, стор. 4.

⁴⁴ Там же, стор. 7.

⁴⁵ Б. А. Рыбаков, Уличи, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1950, вып. XXXIII.

⁴⁶ Г. Б. Федоров, Тиверцы, ВДИ, 1952, № 2.

⁴⁷ Г. Б. Федоров, Совместные работы румынских и советских археологов, «Вестник АН СССР», 1958, № 2, стор. 82.

⁴⁸ Materiale si cercetari arheologice, 1959, VI, стор. 513.

⁴⁹ Д. Т. Березовець, Славянские поселения в устье Тясмина, «Краткие сообщения института археологии», вып. 8, К., 1959, стор. 44.

Таким чином, слов'яни були тісно зв'язані з Північним Причорномор'ям та й саме Чорне море називалось Руським морем. Тому уривчасті, досить туманні, часто суперечливі письмові повідомлення візантійських, сирійських і арабських авторів, не вирішуючи повністю проблеми, можуть бути доказами того, що в часи ще до утворення Київської Русі слов'янські поселення існували в Північному Причорномор'ї і на південному сході Європи. Відсутність чітких з етнічного боку археологічних пам'ятників слов'ян на цій території не дає підстав для висновків, що взагалі ніякого слов'янського населення південніше межі лісостепу і степу не було. Такі пам'ятники, мабуть, відсутні тільки тому, що вони ще не виявлені.

АНДЖЕЙ ПОППЕ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСЕЛЕННЯ ПОЛЬСЬКО-РУСЬКОГО РУБЕЖА В РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Проблематика, зв'язана з формуванням польсько-руського рубежа протягом раннього середньовіччя, здавна привертала увагу істориків. Щоправда, великодержавні, націоналістичні та шовіністичні тенденції і настрої, інспіровані в минулому панівними класами в Польщі й Росії, не давали можливості по-науковому вирішувати ці питання. Лише в наш час створилися сприятливі умови для розвитку справді наукових досліджень. Немає сумніву в тому, що спільні зусилля польських і радянських істориків матимуть вирішальне значення для розв'язання багатьох ще не з'ясованих питань науки, зокрема з названої проблематики.

Автор статті не має наміру давати будь-які незаперечні відповіді на ті або інші питання, пов'язані з польсько-руським рубезем у час існування Київської Русі та Польщі П'ястів. Його мета — поставити й розглянути, не ухиляючись від гіпотези та полеміки, деякі питання, що мають істотне значення для загального дослідження населення, яке проживало на рубезі між двома слов'янськими державами.

Землі понад Бугом, Саном та гірським Дністром почали відігравати помітну роль на історичній арені лише наприкінці X ст. й одразу стали спірною територією. Згадки про попередні події на цій землі зустрічаються у арабських та інших джерелах, в яких можна знайти лише кілька географічних назв. З приводу цих назв існує чимало більш-менш вірогідних гіпотез. Змістовний історіографічний огляд матеріалів з цього питання зробив нещодавно Г. Ловмянський¹, тому ми обмежимося лише стислими зауваженнями щодо результатів досліджень.

Свідчення Аль-Масуді, незважаючи на їх широке використання в узагальнюючих історичних працях², не пояснені для цього в достатній мірі. Їх інтерпретація, як зрештою й відомостей інших джерел, зокрема саме арабських, випередила джерелознавчі дослідження, які власне щойно розпочато³. Якщо навіть за найпереконливішу вважати ту точку зору, за якою волиняни локалізуються на Волині⁴, то за сучасного ста-

¹ H. Łowmiański, Problematyka historyczna grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich, журн. «Kwartalnik historyczny», t. LX, zesz. 1, 1953, стор. 58—85.

² Наприклад, П. Н. Гретьяков, Восточнославянские племена, М., 1953.

³ T. Lewicki, Źródła arabskie i hebrajskie do dziejów słowian w okresie wczesnego średniowiecza, «Studia źródłoznawcze», t. III, 1958, стор. 61—99.

⁴ Цей погляд ґрунтовно аргументовано в працях G. Labudy, Okres wspólnoty słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej, «Slavia Antiqua», t. 1, 1948, стор. 90. Іншу точку зору див.: T. Lewicki, Jeszcze o Wieletach w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza w X w. al-Masudi'ego, «Pamiętnik słowiański», t. II, Kraków, 1951, стор. 107—121.

ну досліджень доводиться цілком погодитися з тим поглядом, який взагалі ставить під сумнів вірогідність арабських свідчень через їх неточне відбиття історичних фактів та проблематичне датування⁵. Те ж саме можна сказати і про записки географа Баварського. Після того, як чеські дослідники підбили підсумки дослідженням Баварського⁶, новий етап досліджень цього джерела розпочато Г. Ловмянським⁷. У світлі цих досліджень, безперечно, можна ототожнювати бузанів з бужанами «Повести временных лет». Що ж до велузанів, то їх слід, мабуть, ототожнювати з волинянами, що жили в гирлі Одеру⁸, а не з волинянами «Повести временных лет».

Свідчення «Повести временных лет»⁹ можна тлумачити дwoяко: 1) територію, колись залюднену дулебами та бужанами, згодом зайняли волиняни, 2) заміна назви племені або союзу племен відбувалася внаслідок певних суспільно-політичних змін, які сталися в басейні Бугу. Друга думка більш обгрунтована в історичній літературі. Спірним залишається питання походження назви «волиняни». Можливо, що ця стара назва племені була присвячена територіально-політичним об'єднанням нового типу. Ця гіпотеза більш достовірна, ніж та, яка виводить назву від можливого центра цієї території — граду Волиня¹⁰.

Град Волинь став останнім часом об'єктом археологічних досліджень, внаслідок яких взято під сумнів твердження, ніби цей населений пункт відігравав значну роль у період формування державного устрою на слов'янських землях¹¹. Локалізацію Волиня тепер остаточно визначено біля гирла Гучви, на лівобережжі Бугу, в місцевості Грудек Надбужний. Вирішальним джерелом для такого висновку, крім аналізу літописів та свідoctва Длугоша, є текст документа короля Польщі та великого князя Литовського від 1546 р., в якому згадується поряд із селом Грудек «городище волинское»¹².

Розпочаті в 1952 р. археологічні дослідження дозволили чітко локалізувати ранньо-середньовічне поселення. В північній частині лісового масиву біля р. Гучви було знайдено городище з виразно окресленими формами, навколо якого знаходилися ранньосередньовічні житла, які становили єдине ціле з укріпленим городищем. Таке поселення аж до кінця ХІХ ст. називалося городище, або городисько, і лише на початку ХХ ст. виникла нова назва — замчисько. Назву городище перенесено водночас і на південну частину масиву, який колись називали Бусел або Буслова Гора¹³.

Проведені тут протягом 1952 р. розкопки дали змогу переконатися в тому, що ранньо-середньовічні поселення знаходилися в північній частині, що прилягає до Гучви. Варто уваги місце положен-

⁵ Н. Łowmiański, *Problematyka historyczna...*, стор. 64.

⁶ В. Но́зак і Д. Тра́вп'і́ек, *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii*, «Rozprawy Československi Akademie Ved», v. 66, 1956.

⁷ Н. Łowmiański, *O pochodzeniu Geografa Bawarskiego*, «Roczniki historyczne», t. 20, 1955, стор. 9—55; Його ж, *O identyfikacji nazw Geografa Bawarskiego*, «Studia źródłoznawcze», t. III, 1958, стор. 1—21.

⁸ Н. Łowmiański, *O identyfikacji...*, стор. 16.

⁹ «Бужане зане сeдоша по Бугу, послеже Волиняне» і далі: «Дулебы живяху по Бугу, где ныне Волиняне», («Повесть временных лет»), т. 1, М., 1950, стор. 13—14.

¹⁰ И. В. Мавродин, *Образование древнерусского государства*, Л., 1945, стор. 54, 85, 86, 176; «Очерки истории СССР», т. 1, М., 1953, стор. 356; М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, М., 1956, стор. 314.

¹¹ А. Рорре, *Gród Wołyn*, «Studia wczesnośredniowieczne», t. IV, 1958, стор. 226—290.

¹² «Археографический сборник», т. 1, Вильно, 1867, стор. 89.

¹³ А. Гієу́сзтoг, *Badania grodów Czerwińskich*, журн. «Kwartalnik historyczny», t. VII, 1953, N 1, стор. 307.

ня масиву з точки зору оборони від нападів. Розлогі луки створювали умови для розвитку тут скотарства, що для періоду раннього середньовіччя підтверджується численними знахідками кісток. Плодючі ґрунти, типові для описуваної місцевості, сприяли також розвиткові рільництва.

Відкритий в результаті археологічних розкопок ранньо-середньовічний комплекс заселення можна цілком впевнено ототожнювати з тим Волинем, про який уривчасто згадують письмові джерела XI—XIII ст.

Археологічний матеріал свідчить про існування ранньо-середньовічного житла на городищі вже VII ст. Проте ще не дано відповіді на питання, чи мало житло VII—XI ст. оборонний характер, як і в XI—XIII ст. Кінцеву фазу функціонування оборонних укріплень можна з певністю пов'язати з половиною XIII ст. Це могло трапитися в 1240 р., коли Батий, захопивши Володимир, пішов на Червень, або в 1261 р., коли Бурундай зажадав зруйнування укріплень. Л. Раугут датує побудову валів (що мають двочленну камерну конструкцію) кінцем XI ст. Археологам не вдалося розшукати залишки оборонних конструкцій більш раннього часу. Це може пояснюватися значною деформацією й зменшенням території городища. Можливо, попередні укріплення були знищені під час побудови валів в XI ст.

Роль Волиня в ході війни Болеслава Хороброго з Ярославом Мудрим у 1018 р. виразно свідчить про те, що на початку XI ст. він був укріпленим пунктом¹⁴. За підрахунками З. Раєвського, Волинський град разом з поселеннями, що прилягали до нього, займав близько 15 га.

На схід від городища, на масиві, що знижується в напрямі долини Бугу, тягнулось компактно поселення (близько 8—10 га), яке можна вважати за передмістя XI—XIII ст. Розшуки залишків валу, який оточував це передмістя, не дали наслідків, хоч ще в 1921 р. тут було виявлено рештки валу¹⁵. Існування тут укріпленого передмістя підтверджується також і знахідкою на відстані 30—40 м від сучасного русла р. Гучви колодязя ранньо-середньовічного періоду. Археологічні знахідки свідчать про існування тут металургійного виробництва¹⁶.

Невеличке поселення на південь від града, що становило, можливо, частину передмістя, також мало ремісничий характер; зважаючи на знахідки, можна припустити існування тут ковальства, а можливо і ткацтва.

Менш докладно досліджено, через значну деформацію території завдяки пізнішим поселенням, межі заселення тієї частини масиву, який тягнеться на захід від городища. Знахідки на місці поселення, розташованого проти городища на лівобережній сухій лісовій ділянці, виразно свідчать про заняття рільничо-скотарського характеру, хоч і тут для більш раннього періоду його існування підтверджено витопа заліза. За 800 м від цього поселення на північ, біля с. Гусине, на сухому острові зберігся курган, насипаний на початку XI ст. на місці невеличкого поселення, яке незадовго до цього припинило своє існування. Численні брили болотяної руди, грудки жужелиці, а також готові залізні вироби, знайдені на цьому поселенні, свідчать про існування тут поряд з рільництвом і ремесла¹⁷.

¹⁴ L. R a u h u t, Sprawozdanie z badań w 1954 r. nad konstrukcją wału grodowego w Gródku Nadbużnym, «Sprawozdania archeologiczne», t. II, 1956, стр. 65—68.

¹⁵ M. D r e w k o, Sprawozdanie z działalności Państwowego urzędu konserwatorskiego na okręg lubelski, «Wiadomości archeologiczne», t. YI, 1921, стр. 182.

¹⁶ M. G a d z i k i e w i c z, Sprawozdanie tymczasowe z badań prowadzonych w 1954 r. na stanowisku 2 (podgródzie) w Gródku Nadbużnym, «Sprawozdania archeologiczne», t. II, 1956, стр. 69—74.

¹⁷ K. Z u r o w s k i i G. M i k o ł a j c z y k, Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne, «Sprawozdania archeologiczne», t. I, 1955, стр. 251—267.

Розвідкові дослідження на місці сучасних сіл Стрижове¹⁸, Гусине, Тептюков, Чумов, Сліпче, Космов, а також поселень понад Бугом, між Грубешовим та Грудком Надбужним дозволяють говорити про значну кількість поселень сільського типу навколо ранньо-середньовічного Волиня, особливо в XI—XIII ст.

Зміни, які сталися в характері заселення Волиня в XI ст., відбилися на гончарській продукції. Кераміка XI—XIII ст. (брунатна, біла, цеглиста, цеглиста побілена) за своєю технікою та формами значно відрізняється від більш ранньої кераміки. На думку Ю. Окуліча, який користується методом, застосованим Б. О. Рибаківим для дослідження кераміки з Вщижа, цей матеріал свідчить про те, що до занепаду Волиня в першій половині XIII ст. тут працювало водночас 15 гончарів. А це вже вказує на те, що продукція тут виготовлялася і для продажу, хоч волинське гончарство розвивалося, напевне, насамперед у рамках вотчинного ремісництва.

Всі знахідки XI—XIII ст. у досліджуваному районі—від кераміки до скляних браслетів—свідчать про зв'язок місцевої культури з матеріальною культурою Русі раннього середньовіччя, хоч тут не бракує знахідок і західнослов'янського типу.

На підставі попередніх даних археологічних розкопок можна, таким чином, твердити, що в VII—XI ст. і особливо в IX—XI ст. існував досить значний комплекс заселення, в якому були значно розвинені ремесла, зв'язані з обробкою заліза. Радіус оборонних споруд, можливо, був дещо більший від пізнішого граду. Характер та форма заселення посередньо відбивають процес формування на цьому терені феодалізму. Град, в якому розвивалося залізорудне виробництво для місцевих потреб, очевидно, був центром напівплеменного характеру, центром невідомого нам територіального угруповання місцевого населення й водночас—осередком, що створював найкорисніші умови для того, щоб із цього угруповання зростав клас феодалів. В XI ст. характер заселення, при збереженні певної послідовності, зазнає зміни: зростають потужні вали нового граду. Комплекс заселення набирає виразно феодального характеру двочленного поселення: граду—місцеперебування феодала і його дружин, та передмістя—поселення двірської челяді і ремісників. Ця зміна настала внаслідок швидкого розвитку феодальних відносин на цій території під впливом політичної зверхності Київської Русі.

В історичній літературі Волиню надається велика роль на території Побужжя аж до рубежу X—XI ст., коли центром, що об'єднав південно-східні землі слов'ян, став Володимир на Лугу¹⁹. Твердження Татіщева про заснування цього міста Володимиром I треба вважати за цілком вірогідне, бо в XI ст., особливо на кінець століття, Володимир-Волинський виступив на сторінках літопису як значний центр з розвиненими формами міського самоврядування (віче). Питання про попереднє заселення цього пункту, в якому пізніше утворилася столиця удільного князівства, і його характер лишаються ще нерозв'язаними. До думки про визначну роль Волиня спричинилися й пізніші свідоцтва про Волинь, як про уділ дванадцятого сина Володимира Великого—Позвізда. Хоч ці свідчення в літературі й не сприймалися дослівно, все ж їх трактували як доказ слави і значення столиці волинян. Згадування про Волинь, як про уділ Позвізда, є в Густинському літопису, а також у літопису, в якому поряд з Волинем вказувалося й на Луцьк. Цей літопис вивчали у свій час Ломоносов, Руссов, Карамзін. За сучасного стану дослі-

¹⁸ L. R a u h u t, Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie pow. Hrubieszów, «Wiadomości archeologiczne», t. XXIY, 1957, z. 1—2, стр. 113—129.

¹⁹ «Нариси стародавньої історії Української РСР», К., 1957, стр. 463

джень перенесення згадок про уділ Позвізда на XI—XIII ст. було б неможливе. Не для того заложив Володимир укріплений град на Лугу і посадив там Всеволода, щоб потім у сусідньому невеличкому містечку посадити іншого сина. Здається, легенда про уділ Позвізда виникла лише в XIV—XV ст. На той час з'являється назва землі волинської. Хроністи поклали собі за мету вияснити її походження. Читав їх і Ю. Длугош, а потім нагадував своїм сучасникам і нащадкам, що Волинь є той самий стародавній град, «від якого прозвалася вся волинська земля»²⁰.

Охорона на шляху Володимир—Червень—Сутейськ переправи через Буг — аванпосту Володимира-Волинського — не єдина функція цього центру в XI—XIII ст. Поселення сільського типу, що безпосередньо прилягало до граду, а також аналіз територіального поширення феодальної власності дозволяють вбачати у Волині водночас і центр княжої вотчини, поруч з яскраво визначеною джерелами князівською волостю в Городлі й менш переконливо — в Устилузі²¹.

Детальніший розгляд археологічних свідчень розвитку ремесла у Волині дає підстави твердити, що протягом XI—XIII ст. тут створювалися передумови перетворення цього населеного пункту, що мав характер укріпленого граду, в міський центр. В середині XIII ст. починається занепад Волиня; в той же час, як відзначає літопис, розвивався ремісничо-торговельний осередок у Грубешові. Це було викликано не тільки татарською навалою, а й іншими, насамперед, економічними причинами. Відокремлене Бугом місто Волинь не мало змоги достатньою мірою впливати на правобережні поселення сільського типу, які тяжіли до близько розташованого Володимира. Зростання ролі Грубешова пов'язувалося з тим, що він був розташований в центрі невеликої сільськогосподарської округи, стояв на перехресті важливих шляхів. Можливо, що вже в середині XIII ст. в Грубешові існував торг, на це вказує церква св. Миколи — патрона торговельних міст²². Розташування Грубешова на острові р. Гучви забезпечувало йому також і природні оборонні можливості. На основі попередньо дослідженого археологічного матеріалу початок існування Грубешова можна визначити не раніше XIII ст., попереднє незначне поселення могло мати виключно сільський характер.

Історія Волині в світлі наявних нині матеріалів дозволяє досить критично підійти до тих гіпотез, які в літературі мають форму категоричних тверджень. Намагання вивести з назви граду назву племені не обгрунтовані, оскільки жодна руська племінна назва не підтверджує подібне припущення. Такої думки дотримується й Натансон-Леський, який цілком слушно зазначає, що «праджерело племінних назв є старіше від окремих вогнищ заселення»²³. Так само збіг назв не дає підстави вважати Волинь головним центром волинян — бужан — дулебів. Невеличкий укріплений град, осередок однієї з княжих вотчин, не був у часи формування держави Київської Русі якимось визначним центром цієї території. Досить інтенсивне заселення протягом VII—X ст., значний розвиток ремесла підготували м. Волинь до тієї ролі, яку він відігравав пізніше. На XI—XIII ст. припадає розвиток цього укріпленого пункту, а не поступовий занепад легендарної столиці. Проте ніщо не

²⁰ J. Długosz, *Opera Omnia*, wyd. A. Przeździecki, Kraków, 1873, t. X, стор. 22.

²¹ «Летопись по Ипатьевскому списку». СПб, 1871, стор. 283, 595. На користь княжої вотчини свідчить також клеймо Рюриковичів на дні однієї з посудин XII ст.

²² М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, стор. 249—251.

²³ J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław, 1953, стор. 63.

заперече висновку, що Волинь VII—X ст. являв собою один з численних племінно-територіальних осередків на землях, де розвиток власної державності відбувався поволі, а тому населення, яке осіло на цих землях, не мало змоги наприкінці X ст. дати відсіч своїм сусідам з-понад Варти-Вісли та Дніпра.

Іншим центром, якому історична література відводить значну роль в історії Побужжя й навіть земель понад Саном та гірським Дністром, є Червень. Його панівне положення на певній території стало об'єктом численних гіпотез і суперечок між дослідниками щодо територіальних меж «градів червеньських» та їх місця в історичних подіях X—XI ст.²⁴

Не підлягає сумніву, що процеси феодалізації на території дулебів-бужан-волинян вже в XI ст. відзначалися тенденцією до зосередження влади в руках місцевих феодалів, не дуже прихильних до стремління киявських князів. Однак до гіпотези про те, що Червень був центром окремої державності, яка формувалася на території гірського Побужжя — землі дулебів-волинян-бужан²⁵, треба ставитися з великим застереженням.

Основне значення для дискусії має питання про місцеположення Червеня. Розташування його на місці сучасного с. Чермне на р. Гучві не викликає будь-якого сумніву. Тим більше дивним здаються намагання довести локалізацію Червеня в Чернейові біля Холма лише на підставі апріорного положення, нібито земля червеньська тотожна з землею холмською, головний осередок якої Холм заступив у XIII ст. занепадаючий Червень²⁶. Водночас гідний уваги погляд, який вбачає у «градах червеньських» «Повести временных лет» червеньську землю з галицько-волинського літопису²⁷. Якщо відомості про межі «градів червеньських» дуже непевні, то розмір червеньської землі на початку XIII ст. можемо визначити досить докладно. Протягом перших десятиріч XI ст. виразніше окреслюється лише південна межа території, що тяжіла до Червеня. Белз, як свідчать літописні відомості про повернення в 30-х роках XI ст. перед тим втрачених земель, становив одиницю, незалежну від Червеня. Тому добре відому з XII—XIII ст. белзку землю можна віднести і до XI ст. як межу Червеня з Півдня.

Що ж стосується східного кордону, то вірогідно, що він, принаймні в XI ст., не перетинав Бугу, оскільки правобережне Побужжя виразно тяжіло в той час до Володимира та Луцька. На заході червеньська земля доходила до польських рубежів або сягала до р. Вепр, можливо, навіть, до р. Пор, бо тут саме в той час зростає значний порубіжний град Сутейськ. Питання про північну межу для XI ст. залишається нерозв'язаним.

Територія червеньської землі на початку XIII ст. визначена більш докладно, і хоч немає підстав повністю зводити її до межі початку XI ст., однак можна вважати, що тут не сталося кардинальних змін. Південний кордон зовсім не змінився, бо тут і надалі червеньська земля межувала з белзькою землею. Можна також з певністю твердити, що східна межа не заходила за Буг. На заході вона, можливо, не сягала до р. Вепр, бо там зросли вже такі значні пункти, як Сутейськ та Щебрешин, які були безпосередньо підлеглі князівській столиці — Володимирі. На півночі червеньська земля межувала з поселеннями пізнішого ча-

²⁴ Огляд літератури див: Н. Ё w t i a ś k i, *Problematyka...*, стор. 59.

²⁵ А. Н. Н а с о н о в, *Русская земля и образование территории древнерусского государства*, М., 1951, стор. 131, 142; «Очерки истории СССР», т. 1, стор. 86.

²⁶ J. N a t a n s o n - L e s k i, назв. праця, стор. 173—213; Й о г о ж, *Państwo Mieszka Pierwszego*, «*Studia wczesnośredniowieczne*», т. IY, 1958.

²⁷ Під р. 1225 записано: «Данилу же князю... плени всю землю Белзскую и Червенскую» («Летопись по Ипатьевскому списку», стор. 498).

су. Можливо, вони виникли в перші десятиріччя XIII ст. в окрему землю з центром у Холмі за рахунок саме червенської землі. Літопис частково відбиває цей процес. Відомості початку XIII ст. окреслюють цю територію по таких осередках, як Угровеськ, Верешин, Столпіє, Комов, що розташувались навколо пізнішого центра цієї землі — Холма²⁸. Процес консолідації відбувався тут швидко. В 20-х роках XIII ст. зростає роль Угровеська. Данило тут збудував град, заклав епіскопство, яке незабаром переніс до Холма²⁹.

Поселення міського типу на місці Холма могло утворитися й раніше³⁰, але як ремісничо-торговельний центр він зростає тільки в першій половині XIII ст. Вже в середині XIII ст. Холм став одним з найбільших міст галицько-володимирської Русі. Співставляючи попередні вказівки щодо території Червеня в XI ст. з пізнішими даними джерел XIII ст., можна чітко уявити собі територію червенської землі в XI—XIII ст., основною складовою частиною якої був родючий басейн р. Гучви. Всупереч поширеній в літературі думці, розвиток Холма не мав впливу на занепад та дезурбанізацію Червеня³¹. До кінця XIII ст. Червень виступив як центр окремої землі³².

Літописи свідчать, що політичний занепад Червеня був тісно пов'язаний із зростанням Белза, який з початку XI ст. був рівним Червеню за своїм значенням. В той час центром для цих земель став Володимир, від якого Червень лишався залежним аж до кінця XII ст. При цьому у XI—XII ст. Червень являв собою значне поселення міського типу. Його населення мало своє віче і провадило у відношенні до князів політику свого старшого брата — града Володимира, з яким Червень мав, певно, тісні господарські зв'язки³³. Правила у Червені посадники, яких призначав Володимирський князь, і лише на початку XIII ст. Червень став князівським уділом Всеволода (брата белзького князя Олександра), коли той став володимирським князем³⁴. Белз ще до того, у другій половині XII ст., виділяється в окремий князівський уділ³⁵. Вже у першій половині XIII ст. Червень і Белз утворювали єдиний князівський уділ, причому дедалі виразніше виступала роль Белза як головного осередку цього уділу³⁶.

Отже, занепад Червеня з політичного погляду пов'язується із зростанням Белза. Що ж до товарних відносин, то вони не мали широкого розвитку ні у міських пунктах, що виникли в XI—XII ст., ні у градах — центрах феодальних володінь. Підупалий політично і, без сумніву, значно зруйнований татарами-монголами, Червень не мав змоги зрости в господарському відношенні й лишився осередком невеличкого господарського ринку. За таких обставин відбувся поділ території господарського впливу Червеня поміж іншими містами, що зростали, а сам Червень на рубежі XIII—XIV ст. зазнав дезурбанізації.

²⁸ «Летопись по Ипатьевскому списку», стор. 483, 490.

²⁹ Там же, стор. 494, 558.

³⁰ П. А. Раппопорт, Холм, «Советская археология», т. XX, 1954, стор. 313—323; Детально про початковий період існування Холма див. А. Рорре, назв. праця, стор. 246—250; J. Kłoczowski, Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma, «Roczniki humanistyczne KUL», Lublin, 1958, стор. 193—221.

³¹ Н. Ёошніаїські, Problematyka..., стор. 62.

³² «Летопись по Ипатьевскому списку», стор. 599.

³³ Там же, стор. 334.

³⁴ Там же, стор. 205—206, 483. В 1121 р. червенським посадником був Хома Ратиборович, можливо, син видатного Ратибора, посадника Тмутараканського і тисячника київського.

³⁵ «Летопись по Ипатьевскому списку», стор. 446.

³⁶ Там же, стор. 488, 494, 498, 509, 510, 599, 601, 611.

Дослідження історії Червеня в світлі письмових джерел хоч і дозволяє досить виразно визначити його роль протягом XI—XIII ст., однак лишає без відповіді багато питань, зокрема про виникнення Червеня. З'ясувати це питання можна лише на основі археологічних досліджень. Дані дослідження за один тільки сезон³⁷ проливають нове світло на багато питань щодо проблематики польсько-руського рубежу. Проте перші висновки потребують перевірки в ході дальших досліджень червенського комплексу заселення. Червень розташований понад Гучвою, в гирлі Синюхи, на п'яти островах, оточених багnistими долинами цих річок, і утворює за формою прямокутник розміром 700 на 300 м. Основа поселення складається з городища з потужними валами, які ще й сьогодні місцями досягають 6 м (ширина в основі 20 м, вгорі 9 м), приміського поселення, майже втричі більшого за городище, із слідами розораного валу, та трьох менших острівців без будь-яких слідів укріплень. Крім цього центрального комплексу доведено існування ранньо-середньовічного поселення на протилежному березі Гучви, на місці с. Вроновице—Доливо. Це поселення було зв'язано з градом, про що свідчить помост 350 м завдовжки. Сліди цього помосту у вигляді паль, що стирчать у підмоклих луках, збереглися до наших днів. Такі помости з'єднували між собою всі острови комплексу заселення. На правобережних островах виявлено також ранньо-середньовічні поховання. Такі ж місця поховання знайдено і на лівому березі Гучви, при дорозі на Белз. Сліди інтенсивного ранньо-середньовічного заселення відкрито також на південний захід від городища, а біля нього — земляний вал висотою 1,5 м, шириною 6 м в основі. За даними К. Яздзевського, цей вал замикав собою комплекс заселення Червеня з півдня й проходив між Гучвою та Синюхою поблизу Переспи. Це інтенсивне заселення у Червені відбувалося, на думку К. Яздзевського, у період 950—1300 рр. Отже, археологічний матеріал не дає підстави виходити за межі цих дат, але залишає відкритим питання про можливе скорочення періоду. Дослідження городища дозволили визначити три напластування, причому два перших на підставі кераміки, скляних та срібних оздоб, овруцьких пряселень, що мають значні аналогії з археологічним матеріалом Київської Русі датуються XI—XIII ст. Найбільшої уваги варте третє напластування, що реєструє найдавніше заселення Червеня. Крім кераміки, тут відсутні будь-які матеріали, що піддаються датуванню. Третє напластування різниться від пізнішого насамперед тим, що в ньому зустрічається більше мало обточеної кераміки, майже зовсім немає білої, переважаючої в другому напластуванні. Найістотніший, однак, той факт, що при відносно нечисленних формах кераміки, типової для польських земель (зокрема Мазовша), найчастіші аналогії з польською керамікою зустрічаються в найстарішому напластуванні. Поряд з численними аналогіями з київською керамікою та збігом з більш численною польською керамікою у давніших напластуваннях суто червенська кераміка має місцеві волинсько-надбужанські елементи. Друге напластування, датоване XI ст., на підставі письмових джерел може бути пов'язане з поверненням цієї території під владу Русі в 30-х роках XI ст. Доказом цього

³⁷ A. Gieysztog, *Badania grodów Czerwieńskich w 1952 r.*, «Kwartalnik historyczny», N 1, 1953, стр. 310—312; Й о р ж, *Polskie badania na grodach Czerwieńskich w latach 1952 i 1953*, «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», 1956, N 1 (6), стр. 144—153; К. Я з д з е в с к и, *Ogólne wiadomości o Czermnie-Czerwieńniu*; A. N a d o l s k i, *Prace wykopaliskowe w Czermnie nad Huczwą*, пов. Т о м а с з ó w М а з о в і е с к и, *Opis wykopalisk*, 1952; A. A b r a m o w i c z, *Ceramika z Czermna nad Huczwą*; A. Z b i e r s k i, *Zabytki ruchome z Czermna nad Huczwą*, «Archeologia Polski», t. IV, zes. 1, (1959), стр. 67—185.

можна вважати раптову зміну сировини для гончарного виробництва: широкоживана на Русі біла глина витісняє на другий план залізисту глину, з'являються фрагменти типових київських корчаг, овруцькі прясельця й скляні оздоби, що виступають частіше лише в першому напластуванні. Таким чином, найдавніше і найбідніше матеріалами третє напластування, що має завтовшки близько 30 см, не можна датувати періодом, довшим за 50 років. Отже, початок існування Червеня слід визначати останніми десятиліттями X ст. Червень, як укріплений град, міг бути заснований в період виникнення суперечок між Руссю і Польщею за цю територію і, можливо, був створений тут однією з цих держав з метою закріпитися на зайнятій території. Не виключено, що це могла здійснити польська сторона, як це зрештою підтверджується посередньо переказом «Повести временных лет» під 981 р.³⁸ На думку К. Яздзевського, доказом створення Червеня польською стороною є його стратегічне положення, вигідне для Польщі. Однак докладний топографічний аналіз місцевості переконує, що червенський град був непоганим оплотом і для Русі. Назва міста не може свідчити, хто саме заложив Червень, бо це слово добре відоме як у західно-слов'янських, так і в східно-слов'янських мовах.

Дані, які є в нашому розпорядженні, вказують, що до початку боротьби за Побужжя між Польщею та Руссю Червень не міг відігравати значної ролі в консолідації цих земель, а на початку XI ст. він становив лише центр стратегічно важливої, але порівняно невеличкої території в басейні Гучви. Виникає питання, чи дійсно «грады червенские» «Повести временных лет» являють собою визначення, адекватне конкретному періодові в громадському та політичному розвитку території дулебів-бужан-волинян, чи може їх треба розуміти як певну наукову умовність, яка по суті не зв'язана з окремим етапом розвитку цих земель. Археологічні дослідження дають можливість взяти під сумнів правильність виразу «*грады червенския*». Хтось з редакторів або переписувачів «Повести временных лет» міг помилково прочитати первинний вираз «*градъ червень и ины*». Запис цих виразів у репродукціях і виданнях тексту «Повести» дозволяє робити таке припущення. В Іпатіївському рукопису від 1031 р. читаємо: «*градъ червенския*». Цілком можливо, що саме так читався цей вираз і в оригіналі радзивілівського рукопису, де пізнішим переписувачем передана суспенсивна форма першого слова, яка в цьому слові (град) лишає питання відкритим. Здається, що неправильно було прочитано «*червень и ины*» як «*червенския*». Можливо, копієст Іпатіївського рукопису, механічно переписуючи текст, не звернув уваги на неузгодженість такої форми з попереднім іменником. Однак інші редактори переправили «градъ» на «грады». Помилка Іпатіївського рукопису проливає світло на генезис усталеного запису. Через подібність графіки та брак відступів між словами легко можна було прочитати «*и ины*» як «*ския*». Цю думку підкріплює також і правильний вираз у записі від 981 р. «*червень и ины грады*». В цьому питанні О. Шахматов висунув припущення, що перше повідомлення (981 р. — А. П.) могло виникнути на підставі згадок, викликаних подіями 1031 р.³⁹ Авторитетний дослідник не приділив уваги лише одній, незначній на герший погляд, деталі. Редактор запису від 981 р., спираючись на записи від 1018 і 1031 рр., повинен був також і від 981 р. згадати «*грады червенския*», а не Червень та інші гради. Треба, проте, пам'ятати, що в найстарішому Новгородському літопису (звід 1050 р.) ця звістка запи-

³⁸ Такої ж думки дотримується й Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1953, стор. 472.

³⁹ А. А. Шахматов, Разыскание о древнейших русских летописных сводах, СПб, 1908, стор. 461.

сана від 981 р., а записів від 1018 і 1031 рр. зовсім немає. Цей факт послаблює гіпотезу про залежність запису під 981 р. від пізніших записів. Не послаблює цього застереження і реконструкція гіпотетичного київського зводу 1039 р. у редакції 1073 р. виконана О. Шахматовим, який вміщує в ній обидві пізніші згадки⁴⁰. Виходить, очевидно, що, незалежно від вірогідності джерел інформації, усі три згадки було відредаговано одночасно і всі вони потрапили до найстарішого літописного зводу в однаково вислові, що його лише згодом прочитано інакше пізнішими редакторами та переписувачами.

Це ж видно з опису подій 1018 р. в Чудовському рукописі «Сказання о Борисе и Глебе»: «Болеслав же побеже ис Кыева възмя именье и бояры и сестрея его и Анастаса и пристави десятиннаго к имению, бе бо ся ему уверил лестью и людии множество ведяше с собою и город Червен заяша и приде в свою землю»⁴¹. Чудовський рукопис датується першою половиною XV ст.⁴² Отже, він є майже сучасний Іпатіївському і, можливо, на кілька років раніший за Лаврентіївський рукопис. В зв'язку з цим треба гадати, що літописець цікаво для нас версії «Сказання о Борисе и Глебе» користувався якоюсь старішою редакцією «Повісті», яка не дійшла до нас і в якій було написано «градъ Червенъ, а не «грады червенъскія». Варто відзначити також інший факт, який більш посередньо підтверджує можливість виникнення помилки такого роду. Так, у Новоросійському рукопису IV Новгородського літопису від 981 р. пропуск однієї літери призвів до того, що замість «червенъ и ины грады»⁴³ читаємо «червенъины грады». Іншого характеру помилку знаходимо у погодінському рукописі й академічному V Новгородському літописі⁴⁴, а також у синодальному рукописі і I Софійському літописі⁴⁵, де читаємо «грады черниговъскія». Безумовно, для редактора цього літопису поняття «грады червенъскія» було зовсім чуже і, навпаки, «грады черниговъскія», що походило від «чернігівської землі» — цілком зрозуміле. Можливо, помилковий вираз — «грады червенъскія» міг виникнути та існувати через те, що він був для редактора на початку XII ст. поняттям цілком зрозумілим, синонімом існуючої на той час землі червенської, яка входила у склад Володимирського князівства. Нові дослідження не дають підстав визначити їх як головні осередки землі дулебів-бужан-волинян.

Викладена вище проблематика досліджень якнайтісніше пов'язується з питанням про етнічний склад цієї території у період раннього середньовіччя. У світлі археологічних досліджень, що підтверджуються свідцтвами з інших джерел, польська наука критично ставиться до попередніх концепцій, часто-густо забарвлених політичними пристрастями, і визнає беззаперечну приналежність Побужжя — землі волинян-бужан — до східної групи слов'янських земель⁴⁶. Однак це не вичер-

⁴⁰ А. А. Шахматов, Разыскание о древнейших русских летописных сводах, СПб, 1908, стор. 577, 581, 615.

⁴¹ Д. И. Абрамович, Житие св. мучеников Бориса и Глеба и службы им, Петроград, 1916, стор. 192.

⁴² Н. М. Каринский, Язык Пскова и его области в XV в., СПб, 1909, стор. 110—128.

⁴³ «Полное собрание русских летописей» (далі — «ПСРЛ»), т. IV, ч. 1, сер. 1, Петроград, 1915.

⁴⁴ «ПСРЛ», т. IV, ч. 2, сер. 1, Петроград, 1917; Під роками 1018, 1031.

⁴⁵ «ПСРЛ», т. V, изд. 2, сер. 1, Л., 1925, Під роком 1031.

⁴⁶ Н. Ё о w m i a ń s k i, Problematyka..., стор. 68—74; А. G i e y s z t o r, Polskie badania na grodach Czerwieńskich w latach 1952 i 1953, «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», N 1 (6), 1954, стор. 147, 149; К. J a ż d z e w s k i, Stosunki polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu w świetle archeologii, «Pamiętnik słowiański», t. IV, z. II, Wrocław — Poznań, 1955, стор. 340—360.

лує всієї проблеми. Аджеж попередні події на цих землях зовсім недостатньо вивчені, і дослідження їх можливе лише шляхом археологічних розкопок.

Концепція, за якою припускаються етнічні зміни в заселенні червенської землі протягом першої половини XI ст.⁴⁷, непереконлива через брак достатньо обгрунтованих підстав вбачати тут колонізаційні дії з боку Русі, поряд з встановленням її політичної влади на цій території. Ми відкидаємо традиційний погляд, ніби «прастара межа польсько-руського заселення проходила вздовж Бугу»⁴⁸, а також новоявлену концепцію Г. Пашкевича про релігійний, а не політичний характер «Русі» в широкому значенні цього слова⁴⁹. Не можна визначити також за методично правильну позицію, коли, спираючись на неточні дані деяких джерел, вчені намагаються автоматично переносити етнічний простір східного слов'янства, визначений XI та наступними століттями, на попередні часи, не враховуючи достатньою мірою факторів розвитку і виникнення в ході історичного процесу нових якостей. Землі поміж гірським Бугом та Віслою протягом останніх століть першого тисячоліття нашої ери становили стик двох віток слов'янства. Характерною рисою цього заселення було особливе посилення контактів та культурних впливів, що видно з матеріальних пам'яток Волиня, Червеня⁵⁰, Сутейська⁵¹. Особливо докладно ці зв'язки спостерігаються у Липську, що біля Замостя, де датовані IX та першою половиною X ст. кургани містять інвентар, пов'язаний як з культурою висян⁵², так і з матеріалом новотроїцького городища на Придніпров'ї⁵³. Факти взаємного культурного впливу були відзначені вже раніше⁵⁴, але весь процес у цілому вимагає дальшого обгрунтування на підставі джерел.

Уривчасті дані дозволяють, однак, вважати, що етнічна і політична межа, яка проходила тут у XI—XIII ст. приблизно по вододілу Розточчя, складалася поступово протягом кількох століть як результат дедалі зростаючої переваги східно-слов'янського етнічного субстрату на лівобережжі Побужжя. Саме цей момент, а не тимчасові військові успіхи треба визнати вирішальним фактором для підсумків суперництва за цю територію Київської Русі і Польщі.

⁴⁷ S t. M. K u c z y n s k i, Nieznany traktat polsko-ruski 1039 r., «Slavia Antiqua», t. V, Poznań, 1956, стор. 263; K. J a ż d ż e w s k i, Ogólne wiadomości o Czerwieńniu — Czerwieniu.

⁴⁸ J. N a t a n s o n - L e s k i, Zarys granic..., стор. 207, 229.

⁴⁹ H. P a s z k i e w i c z, The origin of Russia, London 1954, стор. 60, 105.

⁵⁰ Поряд з менш численною керамікою, близькою до малопольської та мазовецької, переважає кераміка, типова для правобережного Побужжя та Наддністрянщини. «Нариси стародавньої історії Української РСР», К., 1957, стор. 363—365.

⁵¹ Кераміка з поселення IX ст., що було колись на місці пізнішого граду, за формами та технікою виготовлення нагадує кераміку з Жерник Дотьних у воеводстві Келецькому. Z. W a r t a ł b o w s k a, Gród czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim, «Swiatowit», t. XXII, Warszawa, 1958, стор. 66.

⁵² M. D r e w k o, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym we wsi Lipsko pow. Zamość, «Sprawozdania archeologiczne», t. II, 1956, стор. 82—84; t. III, стор. 165—168; A. G i e y s z t o r, Badania grobów Czerwieńskich, стор. 315; K. J a ż d ż e w s k i, Stosunki polsko-ruskie, стор. 355—356.

⁵³ И. И. Л ъ п у ш к и н, Городище Новотроицкое, «Материалы и исследования по археологии СССР», т. 74, М., 1958.

⁵⁴ Wł. A n t o n i e w i c z, Archeologia Polski, Warszawa, 1928 стор. 243.

ПОВІДОМЛЕННЯ

И. А. БАГМУТ

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТВОРІВ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА НА УКРАЇНІ

28 листопада 1960 року громадськість України, народи Радянського Союзу і все прогресивне людство світу відзначили 140-річчя з дня народження одного з основоположників наукового комунізму, вождя і вчителя міжнародного пролетаріату, найближчого друга і соратника Карла Маркса — видатного вченого Фрідріха Енгельса. Поряд з Марксом, писав В. І. Ленін, «Енгельс був найвидатнішим ученим і вчителем сучасного пролетаріату в усьому цивілізованому світі»¹.

Маркс і Енгельс науково довели, що соціалізм є неминучим результатом розвитку продуктивних сил і розгортання класової боротьби у капіталістичному суспільстві. З великою силою переконливості вони показали, що суспільною силою, яка покликана повалити капіталістичний лад і побудувати безкласове комуністичне суспільство є сучасний промисловий робітничий клас. Маркс і Енгельс вчили робітників, що «визволення пролетаріату повинно бути його власною справою»². Вони озброїли пролетаріат революційною науковою теорією, що є всепермагаючою зброєю в боротьбі за торжество комунізму.

І К. Маркс, і Ф. Енгельс приділяли велику увагу питанням економічного і політичного життя Росії, стежили за розвитком революційного руху і підтримували дружні стосунки з російськими революціонерами, подаючи їм всіляку допомогу. Вони знали російську мову, вивчали російську літературу, виявляли глибокий інтерес до революційної боротьби російського народу, до розвитку соціалістичної пропаганди і пророкували неминучість російської революції та її могутній вплив на революційний рух інших європейських країн. У своїх листах Ф. Енгельс не раз підкреслював, що в російському народі «була і критична думка і самовіддані шукання в галузі чистої теорії, гідні народу, який дав Добролюбова і Чернишевського»³.

Ф. Енгельс глибоко вірив у могутню творчу силу російського народу, який він характеризував як «великий і високообдарований народ»⁴. Він з великою радістю зустрів утворення першої марксистської групи в Росії «Визволення праці», вбачаючи в цьому торжество революційної теорії Маркса, що проникає всюди. Вказуючи на проникнення марксист-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 5.

² Там же, стор. 12.

³ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1949, стор. 369.

⁴ Цитується за БСЗ, т. 49, стор. 54.

ських ідей в російську революційну інтелігенцію, Ф. Енгельс писав: «Це прогрес, який матиме величезне значення для розвитку революційного руху в Росії»¹.

Шукаючи відповіді на насущні питання революційного руху, передові люди Росії, незважаючи на жорстокі переслідування і страшні поліцейсько-цензурні утиски, проявляли великий інтерес до праць основоположників марксизму, читали їх, перекладали їх російською мовою і всіляко популяризували. Російський пролетаріат знайшов у філософії марксизму могутню зброю. Протягом майже половини XIX століття, приблизно з 40-х до 90-х років, російська передова думка жадібно шукала правильної революційної теорії. «Марксизм, як єдино правильну революційну теорію,— відзначав В. І. Ленін,— Росія справді **вистраждала** піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань...»².

Видані закордонною мовою оригіналу праці Маркса і Енгельса спершу потрапляли в Росію через російських емігрантів, студентів, учених, журналістів, лікарів, вчителів та інших інтелігентів, які бували закордоном. Ще задовго до перекладу їх російською мовою в російській пресі з'являлись окремі уривки з праць, передавались окремі положення, висновки. Згодом їх переписували від руки, передруковували на гектографах і розповсюджували серед читачів.

З розвитком капіталізму в Росії, з наростанням класової боротьби пролетаріату, утворенням соціал-демократичних гуртків і організацій марксистська література знаходить дедалі більше розповсюдження на території царської Росії, в тому числі й на Україні. Значне поширення в Росії мали випущені групою «Визволення праці» в «Бібліотеке сучасного соціалізму» праці Ф. Енгельса «Розвиток наукового соціалізму», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» і К. Маркса «Промова про свободу торгівлі» та «Злиденність філософії». В серії «Русской соціально-революційної бібліотеки» вийшли «Наймана праця і капітал» К. Маркса і «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, виданий у 1882 р. в перекладі Г. В. Плеханова.

Як відомо, переклад російською мовою і видання окремих праць К. Маркса і Ф. Енгельса здійснюється уже наприкінці 70-х років XIX ст. Першою працею, перекладеною на російську мову, слід вважати написаний К. Марксом «Статут міжнародного товариства робітників», опублікований у російському перекладі книги Є. Бехера «Рабочий вопрос»³. Другим твором К. Маркса і Ф. Енгельса, перекладеним М. Бакуніним на російську мову і виданим у Женеві наприкінці 1869 р., був «Маніфест Комуністичної партії». В 1872 р. було вже перекладено і видано в Петербурзі I том «Капіталу» К. Маркса.

Дуже рано з'явилися російські переклади праць, які були зв'язані з діяльністю I Інтернаціоналу. Так, «Громадянська війна у Франції» К. Маркса нелегально видавалася в 1871 р. гуртком чайковців. Того ж року був випущений у Женеві у виданні першої російської секції Міжнародного Товариства робітників «Установчий маніфест» під назвою «Перший Маніфест Міжнародного Товариства робітників».

Серед праць Ф. Енгельса, поширюваних у Росії і на Україні, важливе місце займає філософський твір «Анти-Дюрінг», охарактеризований В. І. Леніним як надзвичайно змістовна і повчальна книга, в якій «розглянуто найважливіші питання з галузі філософії, природознавства і су-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. XXVII, стор. 462.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 9.

³ Див. Л. А. Левин, «Маніфест Коммунистической партии» в России, М., 1956, стор. 6.

спільних наук»¹. В 80—90-х роках ХІХ ст. нелегально друкувались уривки з цієї праці. Був скорочений переклад «Анти-Дюрінга», випущений у 80-х роках в трьох частинах під назвою «Наука і пан Дюрінг». В 90-х роках було здійснено гектографоване видання (скорочене) окремих розділів «Анти-Дюрінга» — «Теорія насильства». Критикуючи еkleктизм народників, видавці вказували, що «пропонований уривок з творів Енгельса є, між іншим, прекрасним спростованням теорій наших народовольців-політиків»². У 1883 р. у виданні гектографії «Общественная польза» вийшов повністю 2-й розділ ІІІ відділу «Анти-Дюрінга» — «Нарис теорії» — під назвою «Науковий соціалізм» з цікавою приміткою редакції, де сказано: «Вміщення цього перекладу зумовлене тим міркуванням, що питання про соціалізм тепер є питанням дня. Досі... поняття про соціалізм черпались з творів вітчизняних мислителів, що дуже мало гарантувало від спотвореного тлумачення цього вчення»³.

В 1904 р. вперше в Росії вийшло повне видання «Анти-Дюрінга» під назвою «Філософія, політична економія, соціалізм».

Брошура Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» в російському перекладі вийшла вже в 1884 р. в серії «Библиотека современного социализма» під назвою «Розвиток наукового соціалізму», 2-е і 3-є видання були здійснені в 1892 р. і 1902 р.

Часто видавались російською мовою праці К. Маркса і Ф. Енгельса, зв'язані з узагальненням досвіду революції 1848—1849 рр. Так, «Класова боротьба у Франції» була перекладена російською мовою уже в 1902 р., а «Революція і контрреволюція в Німеччині» вийшла в 1899 р. в серії бібліотеки «Рабочая мысль». Але особливо багато видань цих та інших праць з'явилося в Росії в роки першої російської революції (1905—1907 рр.).

Майже кожне видання книги К. Маркса і Ф. Енгельса за рубежом передруковувалось російською мовою на гектографії в Росії. Видання і поширення в Росії праць основоположників наукового комунізму тісно зв'язане з усією діяльністю і історією Комуністичної партії.

В Радянському Союзі у фонді архівного зберігання бібліотеки Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — центральному книгосховищі нашої партії — зібрано надзвичайно цінну колекцію як нелегальних, так і легальних видань творів основоположників марксизму-ленінізму. Любовне збирання і зберігання найціннішої спадщини дає змогу глибше дослідити і вивчити процес поширення марксизму в Росії. Зібрані у великій кількості найбільш рідкісні екземпляри перших видань праць Маркса і Енгельса, різні переклади їх, мають надзвичайно велику цінність. Докладне вивчення цих видань і перекладів дасть змогу повніше розкрити і показати переможний хід марксистських ідей в одній, колись найбільш відсталій, країні, що, освоївши передову наукову теорію, стала першою країною соціалізму, однією з наймогутніших країн світу.

Царські чиновники вживали всіляких заходів до того, щоб не пропустити ідеї марксизму в Росію, забороняли видання праць Маркса і Енгельса, спотворювали зміст окремих праць, викреслювали цілі розділи з їхніх праць, що виходили російською мовою. Прикладом того, як царська цензура поводитися з творами Енгельса, може бути хоча б видання в дореволюційній Росії «Походження сім'ї, приватної власності

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 11.

² Див. В. Г. Мосолов, Коллекция произведений К. Маркса и Ф. Энгельса в фонде архивного хранения, «Информационно-методический бюллетень библиотеки ИМЛ при ЦК КПСС», 1958, № 2, стор. 38.

³ Там же.

і держави». Як відомо, ця праця вийшла у світ німецькою мовою в 1884 р. В Росії вперше вона була видана лише в 1894 р. в перекладі з виправленого і доповненого 4-го видання. Про великий інтерес до цієї книги в Росії свідчить те, що за один рік було здійснено два видання (1-ше — 1030 прим. і 2-е — дві тис. прим.), в червні 1895 р. вийшло 3-є видання тиражем у три тис. примірників, а у 1898 р. появилось четверте і слідом за ним п'яте видання цієї праці у нових перекладах. Ці перші видання друкувались з великими цензурними купюрами. Тільки в 1907 р., тобто через 13 років після виходу першого російського перекладу книги, появилось повне видання її у перекладі Іюлшина, без будь-яких пропусків і купюр.

Царська цензура намагалась максимально позбавити працю Енгельса революційного духу. Щоправда, цензори самі не збагнули її революційної суті, вважаючи, що Енгельс виступав не проти монархії, а лише критикував «незавидне становище конституційно-монархічних і республіканських держав Західної Європи». Так, цензор граф Голенішев-Кутузов писав: «... з огляду на те, що все сказане Енгельсом про неспроможність західноєвропейських конституційних організмів не тільки не стосується Росії і не може бути до неї застосоване, але, навпаки, може бути тільки доказом міцності, непорушності і моральної переваги російського державного ладу, — я вважаю, що цей твір Енгельса можна вважати цілком цензурним»¹.

Однак і при такому «розумінні» праці Ф. Енгельса цензура вилучила з книги все, що здавалося їй «крамольним і аморальним». Вона викреслила всі ті місця, де згадувалось ім'я К. Маркса, «Комуністичний маніфест», «Капітал», де вживались слова «комуністичний», «матеріалістичний», «матеріалістичне розуміння історії» і т. п. Були випущені рядки, в яких йшлося про походження людини з тваринного світу, а також вилучені всі докази походження приватної власності з власності спільної. Були зняті такі вирази, як: «перемога приватної власності над первісною, природно виниклою спільною власністю» і т. д. Беззастережно викреслювались ті розділи праці Енгельса, в яких викривалась класова суть держави і доводилась необхідність і неминучість суспільного перевороту і давалась характеристика окремих рис майбутнього суспільства. Зокрема, були випущені такі вирази: «...з перетворенням засобів виробництва у суспільну власність зникне також і наймана праця, пролетаріат...». Особливу лють у цензорів викликала характеристика родового ладу, дана Енгельсом: «Без солдатів, жандармів і поліцаїв, без дворянства, королів, намісників, префектів або суддів, без тюрем, без процесів — все йде своїм встановленим порядком». Великих скорочень зазнав останній розділ праці, де характеризується походження держави та її класової суті. Були вилучені найбільш істотні положення, які показують, що «держава — це організація імушого класу для захисту його від неімушого класу» і що «з зникненням класів зникне неминуче і держава».

Отже, царські цензори, хоч і дозволили переклад і видання праці Ф. Енгельса в Росії, зробили все, щоб позбавити її революційного духу. Цим вони завдали великої шкоди книзі, але не змогли перетворити її в «звичайне резюме книги Моргана»².

¹ А. О. Шлюбский, Архивные материалы о книге Ф. Энгельса, журн. «Советская этнография», 1934, № 6, стор. 64.

² Див. статтю Б. Г. Тартаковского, О первых русских изданиях работы Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства», «Научно-информационный бюллетень сектора произведений К. Маркса и Ф. Энгельса ИМЛ», 1959, № 3, стор. 22.

Оскільки Україна була складовою частиною Росії і всі процеси, що відбувалися тоді в економічному, політичному і суспільному житті, стосувалися і України, то сказане про умови поширення марксистської літератури безпосередньо стосується і до неї. Розвиток капіталізму на Україні, зростання робітничого класу, зміцнення його згуртованості і організованості, наростання революційної боротьби — все це створювало сприятливі умови для поширення ідей наукового соціалізму на Україні. Марксистська література, яка видавалась закордоном, різними шляхами проникала і на Україну. Її нелегально привозили студенти, революційно настроєна інтелігенція, що прибувала з закордону. Уже в 80—90-х роках на Україну потрапляли такі праці К. Маркса і Ф. Енгельса, як «Маніфест Комуністичної партії», «Промова про свободу торгівлі», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Соціалізм в Німеччині», «Злиденність філософії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та ін.¹

Питання розповсюдження марксистської літератури на Україні досить докладно висвітлене в нашій пресі. Так, наприклад, у спогадах А. В. Луначарського розповідається про те, як уже на початку 90-х років XIX ст. у Києві кількість революційної літератури дедалі збільшувалась. Окремі соціал-демократичні гуртки діставали гектографи і друкували брошури. «Було одержано «Ерфуртську програму» Каутського, «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, а також «Розвиток наукового соціалізму» Ф. Енгельса. Всі ці книжки читались нарозхвват»². Більшість членів гуртка була добре обізнана з I томом «Капіталу» К. Маркса.

Про наявність праць Ф. Енгельса у 90-х роках XIX ст. в містах і селах України розповідає у своїх мемуарах і М. Могилянський, який влітку 1893 р. жив у селі поблизу Чернігова. Він пише: «Студент-медик Київського університету, що навчав нас марксизму, рекомендував нам перевидати революційну літературу. Він же дав нам рекомендаційні листи, і через кілька днів один з товаришів привіз із Києва дві брошури Енгельса з передмовами і примітками Плеханова — «Розвиток наукового соціалізму» і «Л. Фейєрбах». Близько місяця провозились ми з гектографом, який у нас не вдався, і в результаті вийшло примірників 10—15 «Розвитку наукового соціалізму»³.

Про велике поширення марксистської літератури на Україні свідчать і матеріали царської охранки. Так, у заарештованого поліцією в грудні 1905 р. активного члена Харківського комітету РСДРП Б. В. Троїцького поліція знайшла, крім «Маніфесту Комуністичної партії», працю Ф. Енгельса «Селянське питання у Франції і Німеччині». Характерно, що лише за травень—червень 1906 р. у селян і робітників Харківської губернії було конфісковано близько 30 тис. примірників марксистської літератури, серед якої було багато праць Маркса і Енгельса⁴.

В зв'язку із загальним політичним піднесенням у країні в роки першої російської революції значно зріс інтерес до політичної літератури.

¹ Докладніше див. ст. П. М. Шморгуна «Распространение марксизма на Украине в 80 и начале 90 гг. XIX в.», Журн. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 4, стор. 88—101.

² «Перші кроки соціал-демократичного руху в Києві», «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 124.

³ Мих. Могилянський, «В девяностые годы», журн. «Былое», 1924, № 23, стор. 151.

⁴ Див. Л. В. Сохань, П. С. Сохань, Распространение произведений Маркса, Энгельса, Ленина на Харьковщине в 1905—1917 гг., журн. «История СССР», 1959, № 2, стор. 144—146.

Під впливом революційного натиску мас уряд змушений був дозволити друкування марксистської літератури в Росії. Видання політичної літератури набрало грандіозних розмірів. У 1905—1907 рр. вийшло не менше 10—11 тис. назв різних брошур і книг, серед них багато праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Книги К. Маркса і Ф. Енгельса випускали 55 видавництв, з них 33 петербурзьких, десять московських, сім одеських, чотири київських, одно в Ростові-на-Дону¹. В ті роки вперше легально були видані «Селянська війна в Німеччині», «Про історичний матеріалізм», «Становище робітничого класу в Англії», «Житлове питання», «Бакуністи за роботою» та інші праці Ф. Енгельса, як «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» (вид-во Алексеєвої, 1905) і «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (два випуски, вид-во Копельмана і два — вид-во Ткача, 1905). Київські видавництва випустили близько десяти праць, серед них «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (вид-во магазина С. І. Іванова, 1905), «Селянська війна в Німеччині» (вид-во Бельке, 1906) та ін.

Українські переклади праць К. Маркса і Ф. Енгельса з'явилися ще наприкінці ХІХ століття. Першою, відомою нам працею, перекладеною українською мовою, була брошура Ф. Енгельс — П. Лафарг «Соціалізм утопійний і науковий» (переклад Ю. Б., Львів, накладом ред. «Народа», 1892, 16 стор.), другою — Ф. Енгельс «Людвіг Фейербах» (переклад Будового, Львів, укр.-рос. видавнича спілка, 1899, 62 с.). Через рік, у 1900 р., був виданий твір Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» під назвою «Початок родини, приватної власності і держави на підставі Л. Г. Морганна» (Львів, накладом укр.-рос. видавничої спілки, 1900, 182 с.). В 1903 р. була перекладена праця Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (переклад Лозинського, Чернівці, Вид-во «Укр. молодіж», 53 с., Б-ка для суспільних наук, ч. 3).

«Маніфест Комуністичної партії» — геніальний твір К. Маркса і Ф. Енгельса, перша теоретична основа для побудови комуністичного суспільства — був вперше виданий українською мовою у 1902 р. у Львові, в друкарні Уділова. Перше українське видання «Маніфесту» вийшло без зазначення прізвища перекладача. У передмові від видавців українського перекладу сказано, що «Маніфест Комуністичної партії» став здобутком пролетарів усіх цивілізованих країв від Каліфорнії аж до Сибіру. Скрізь, де в яком краю прокидається люд робочий, перекладається перш усього майстерський нарис великих учителів наших Маркса і Енгельса. Тепер приходить колія і на Україну. Видаємо оце вперше в українській мові сей твір, сей нарис і виклад світогляду і програми новочасного пролетаріату, що думає і бореться за кращу будучність»².

Перший український переклад «Маніфесту Комуністичної партії» має велике загальнокультурне значення — він є цікавою сторінкою ідейного життя на Україні. Переклад «Маніфесту» українською мовою був на той час не легкою справою. Українська наукова і публіцистична мова тільки починала розвиватись, не було певної традиції і досвіду перекладу наукової літератури, виробленої суспільно-політичної термінології, ustalених норм літературної мови і т. д. І все ж перше видання «Маніфесту» українською мовою досить повно і точно відтворило засобами української мови ідейний зміст оригіналу. Трудящі України рідною мовою вивчали «Маніфест» і знайомилися з програмою революційних дій, з комуністичними ідеями. В 1905 р. з'являється у Львові новий переклад

¹ Див. Л. А. Левин, Библиография произведений К. Маркса и Ф. Энгельса, М., 1948, стор. 143.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, «Маніфест Комуністичної партії», Львів, 1902, стор. VI.

з німецької мови «Комуністичного маніфесту» (вид-во «Боротьба»). Пізніше «Маніфест Комуністичної партії» багато разів перекладався на українську мову і видавався багатотисячними тиражами.

Протягом усієї своєї діяльності Комуністична партія приділяла велику увагу поширенню праць основоположників марксизму-ленінізму, пропаганді животної ідей наукового комунізму. Із створенням легальних видавництв після революції 1905 р. основні праці Маркса, Енгельса, Леніна були вже широко відомі в Росії. Незважаючи на масові вилучення і знищення марксистської літератури, в період реакції, що настала після поразки революції 1905—1907 рр., більшовицькі організації в період 1908—1917 рр. розповсюджували серед мас революційну літературу, пропагували комуністичні ідеї.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановленням Радянської влади зникли всі перешкоди до масового видання і розповсюдження праць основоположників марксизму-ленінізму. Їхні твори перекладаються і видаються мільйонними тиражами багатьма мовами народів Радянського Союзу.

Твори К. Маркса і Ф. Енгельса в СРСР за роки Радянської влади видавались 2073 рази загальним тиражем 74 237 тис. примірників, на 72 мовах народів СРСР і зарубіжних країн). «Маніфест Комуністичної партії» видано в нашій країні 342 рази тиражем 13 292 тис. примірників, на 63 мовах, «Капітал» — 143 рази, загальним тиражем 5629 тис. примірників, на 15 мовах; праця «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» — 46 разів, тиражем 1357 тис. примірників, на 21 мові; «Громадянська війна у Франції» — 56 разів, тиражем 2021 тис. примірників, на 15 мовах; «Заробітна плата, ціна і прибутки» — 79 разів, тиражем 2515 тис. примірників, на 27 мовах; «Критика Готської програми» — 67 разів, тиражем 21 564 тис. примірників, на 25 мовах; «Наймана праця і капітал» — 98 разів, тираж 2837 тис. примірників на 30 мовах»¹.

Широкою популярністю в Радянському Союзі користуються праці Ф. Енгельса. «Анти-Дюринг», наприклад, видавався в СРСР 63 рази, тиражем 2461 тис. примірників, «Діалектика природи» — 43 рази, тиражем 2289 тис. примірників; 94 видань, тираж яких понад 3220 тис. примірників, витримала праця «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії»².

Велика Жовтнева соціалістична революція проголосила повну свободу і рівноправність усіх народів і національностей Росії, відкрила нову еру в історії українського народу, який під проводом Комуністичної партії сміливо пішов по шляху своїх російських братів і в союзі з ними здобув історичну перемогу — повалив владу капіталістів і поміщиків і створив суверенну Українську Радянську державу. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення суверенної Української Радянської держави і Комуністичної партії України забезпечили умови для всебічного розвитку продуктивних сил країни і піднесення добробуту народу, для вільного розвитку української мови і культури, а також для широкого видання творів Маркса, Енгельса, Леніна українською мовою.

Комуністична партія України завжди приділяла велику увагу справі пропаганди ідей марксизму, справі перекладу і видання праць класиків марксизму. Зокрема багатотисячними тиражами видавались українською мовою праці Ф. Енгельса. Уже в 1919 р. видавництвом «Космос» у Києві була перекладена українською мовою і видана брошура «Основи комунізму», в 1923 р. — «Розвиток соціалізму від утопії до науки»

¹ Див. газ. «Правда» від 28 листопада 1960 р.

² Там же.

(ДВУ, Павлоград, тираж п'ять тис. примірників), у 1925 р. державним видавництвом «Україна»¹ була випущена українською мовою праця «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (тираж п'ять тис. примірників), у 1926 р.— «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» (тираж три тис. примірників), у 1927 р.— «Селянське питання у Франції і Німеччині» (тираж три тис. примірників), у 1928 р.— «Селянська війна в Німеччині» (тираж три тис. примірників), у 1931 р.— «Про історичний матеріалізм» (тираж 15 тис. примірників). У 1932 р. був перекладений українською мовою і виданий у Харкові Партвидавом «Пролетар» 85-тисячним тиражем твір «Анти-Дюрінг». У післявоєнний період 1949—1953 рр. Держполітвидавом УРСР було ще здійснено двоє видань цієї книги, тиражем у 75 000 примірників. Партвидавом «Пролетар» у Харкові в 1932 р. були випущені українською мовою також «Діалектика природи» (тиражем 25 тис. примірників), «До житлового питання» (тиражем 15 тис. примірників), «Конспект першого тома «Капіталу»» К. Маркса (тиражем 40 200 примірників), «Про історичний матеріалізм», «Роль насильства в історії», тиражем 25 тис. примірників, «Становище робітничого класу в Англії» та багато інших.

Із заснуванням Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — створились усі умови для здійснення наукового перекладу праць основоположників марксизму-ленінізму. Інститут провів велику роботу в справі створення українських перекладів творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

На Україні за роки Радянської влади твори Ф. Енгельса видавались 68 разів, загальним тиражем 1429 тис. примірників, у тому числі українською мовою — 54 рази, тиражем 1350 тис. примірників. Видано також 30 книг, написаних Ф. Енгельсом разом з К. Марксом. Загальний тираж їх становить понад 500 тис. примірників. 17 разів виходили на Україні збірники творів К. Маркса і Ф. Енгельса¹. За постановою ЦК КП України здійснюється переклад українською мовою творів К. Маркса і Ф. Енгельса з другого російського видання. Це буде найбільш повна публікація багатющої спадщини основоположників наукового комунізму. Вже вийшло українською мовою п'ять томів творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Мають вийти незабаром з друку 6 і 7 томи, перекладаються і готуються до друку дальші томи. На Україні дуже поширені видання праць Ф. Енгельса російською мовою.

Ставлячись з глибокою повагою і любов'ю до видатного діяча міжнародного руху, теоретика комунізму Ф. Енгельса, радянські люди, вступивши в період розгорнутого будівництва комунізму, глибоко засвоюють комуністичний світогляд, опановують основи марксизму-ленінізму, проводять в життя політику Комуністичної партії. Дорогоцінна спадщина Ф. Енгельса вивчається всіма трудящими України. Разом з усіма народами Радянського Союзу український народ, озброєний всепермагаючим вченням марксизму-ленінізму, під керівництвом Комуністичної партії, втілює в життя найвеличнішу мрію людства — героїчно будує нове, комуністичне суспільство.

¹ Журн. «Нові книги УРСР», 1959, № 22, стор. 23.

З ІСТОРІЇ ЗАВОДІВ, ФАБРИК І ШАХТ НА УКРАЇНІ

Г. М. КРИВОШЕЯ

РОЗВИТОК ЛЬВІВСЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ВУГІЛЬНОГО БАСЕЙНУ (1956—1960 рр.)

Здійснюючи ленінську генеральну лінію на переважний розвиток важкої промисловості, Комуністична партія приділяла і приділяє велику увагу піднесенню однієї з провідних галузей важкої індустрії — вугільної промисловості. Важливе місце у забезпеченні вугіллям промисловості і транспорту Радянського Союзу належить вугільній промисловості України. У 1950 р. вона давала 29,9%, у 1958 р. — 33%, а у 1959 р. — 33,1% загальносоюзного видобутку кам'яного вугілля.

На Україні систематично проводяться великі геологорозвідувальні роботи. За роки Радянської влади розвідані запаси кам'яного вугілля в республіці збільшились у 20 разів. Одним з найбільших нових родовищ, знайдених у післявоєнні роки, є Львівсько-Волинське, відкрите у 1956 р. у Львівській та Волинській областях на площі понад 10 тис. кв. км з промисловими запасами 1,7 млрд. т вугілля¹.

Розробка цього родовища відкрила перспективи більш рівномірного розташування вугільної промисловості в країні, значного наближення району видобутку вугілля до районів споживання і ліквідації зайвих перевозок палива у Європейську частину СРСР, створення другої паливної бази для промисловості і транспорту західних областей України, Білорусії і республік Прибалтики, сприяє швидкому розвитку економіки західних областей України, перетворенню їх в області суцільної електрифікації.

Враховуючи велике народногосподарське і політичне значення Львівсько-Волинського вугільного басейну, було виділено промисловий район, який охоплював Володимир-Волинський та Іваничівський райони Волинської області, Великомоствівський, Сокальський і Забузький райони Львівської області, де залягають найбільш потужні і економічно вигідні для розробки вугільні пласти. Для проведення будівельних робіт наприкінці 1949 р. в м. Володимир-Волинському було організовано трест «Західшахтобуд» комбінату «Українівуглебуд». У 1950 р. колектив цього тресту розпочав спорудження перших шахт і робітничих селищ басейну у Волинській області, а в 1952 р. — у Львівській області.

Одночасно з організацією будівельних управлінь і тресту «Захід-

¹ П. Ващенко, Природні ресурси західних районів УРСР, Львів, 1950, стор. 9—10.

шахтобуду» в них створювалися первинні парторганізації. Однією з перших наприкінці 1949 р. була створена парторганізація Порицького будуправління Волинської області, яке почало споруджувати шахтарське селище для гірників Нововолинських шахт № 1 і № 2². У травні 1950 р. в будівельних організаціях працювали вже 21 член КПРС і 3 кандидати в члени партії³, а в травні 1951 р. — 105 комуністів, об'єднаних у 9 первинних партійних організаціях⁴. Створювалися також комсомольські організації. У травні 1951 р. на підприємствах басейну діяли 8 комсомольських організацій, в яких нараховувалось 213 комсомольців⁵.

У зв'язку з розгортанням великих робіт по спорудженню шахт у Волинській області і необхідністю посилення партійного керівництва новобудовами поряд з створенням первинних парторганізацій в басейні було організовано промислово-транспортний відділ Іваничівського РК КП(б)У. На новобудові була введена посада парторга ЦК ВКП(б)⁶.

Перед шахтобудівниками стояли складні завдання. За час спорудження басейну треба було здійснити 3630 тис. куб. м гірничих робіт, прокласти сотні кілометрів залізничних колій і шосейних шляхів, збудувати заводи будівельної індустрії, підприємства по ремонту машин і механізмів, електростанцію для постачання підприємств басейну електроенергією, побудувати 800 тис. кв. м житлової площі для робітників та 1,2 млн. куб. м соціально-культурних споруд⁷.

На початку 1956 р. у Львівсько-Волинському вугільному басейні вже діяли три шахти та будувалося ще 17 шахт, заводи і підприємства будівельної індустрії, житла для гірників. Шахтне будівництво набувало широкого розмаху в Іваничівському районі, Волинської області, Великомоствському, Забузькому і Сокальському районах, Львівської області⁸.

Проте темпи створення Львівсько-Волинського вугільного басейну не відповідали вимогам економічного розвитку країни. XX з'їзд КПРС прийняв рішення всемірно розвивати видобуток вугілля в Донецькому, а також Львівсько-Волинському вугільних басейнах⁹.

Пленум ЦК КП України (25—26 травня 1956 р.), розглянувши питання «Про хід виконання директив XX з'їзду КПРС про розвиток вугільної промисловості Української РСР», викрив причини серйозних недоліків у роботі Львівсько-Волинського вугільного басейну і зобов'язав Львівський та Волинський обкоми, райкоми партії вугільних районів рішуче поліпшити організаційно-технічне керівництво вугільною промисловістю, поліпшити організаторську і масово-політичну роботу на шахтах і будовах; зосередити головну увагу на проведенні організаторської і партійно-політичної роботи безпосередньо на дільницях, де вирішується успіх вуглевидобутку; поліпшити керівництво басейном, домогтися широкого розгортання соціалістичного змагання і подолати відставання вугільних підприємств вже у 1956 р.¹⁰ Рішення травневого Пленуму ЦК КП України були конкретною програмою дій для партійних організацій басейну.

² Газ. «Львовская правда» (орган Львівського обкому і міськкому КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих) від 25 серпня 1957 р.

³ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 187, арк. 21.

⁴ Там же, од. зб. 249, арк. 14.

⁵ Там же, арк. 32.

⁶ Там же, од. зб. 134, арк. 36.

⁷ Архів інституту «Укрдіпрошахт», спр. 1494, арк. 322—323.

⁸ В Іваничівському районі крім 3 діючих будувалось ще 6 шахт, у Великомоствському районі — 9, у Забузькому — 2, у Сокальському — допоміжні підприємства будівельних матеріалів.

⁹ «XX съезд КПСС. Стенографический отчет», ч. II, М., 1956, стор. 145.

¹⁰ Газ. «Радянська Україна» від 26 травня 1956 р.

У червні — липні 1956 р. рішення Пленуму ЦК КП України обговорювали пленуми обкомів і райкомів партії, районні і загальнобасейнові збори партійно-господарських активів, партійні, профспілкові і комсомольські збори вугільних підприємств Львівської і Волинської областей. На них гірники, викриваючи недоліки у своїй роботі, вносили конкретні пропозиції, спрямовані на ліквідацію відставання підприємств і будуправлінь. Проведені наради і збори сприяли мобілізації гірників басейну на виконання рішень XX з'їзду КПРС і Пленуму ЦК КП України.

У ліквідації відставання Львівсько-Волинського вугільного басейну і виконанні заходів по його розвитку важливу роль відіграла допомога партійним організаціям Львівської та Волинської областей з боку ЦК КПРС і ЦК КП України. 20 серпня 1956 р. до центру нового вугільного басейну прибули перший секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов, керівники партії і уряду СРСР та Української РСР. Вони ознайомилися з ходом спорудження шахт і видобутку вугілля, побували на будівництві шахт Нововолинської № 7, та Червоноградської № 1, на діючій шахті Нововолинській № 2¹¹ і приділили особливу увагу оснащенню шахт новою технікою, впровадженню у шахтне будівництво вперше застосованих на Україні залізобетонних конструкцій, умовам життя і праці шахтарів і шахтобудівників. У новозбудованих шахтарських містах Нововолинську і Червонограді М. С. Хрущов та інші керівники партії і уряду, а також перші секретарі Львівського і Волинського обкомів партії М. К. Лазуренко та І. С. Грушецький взяли участь у виробничих нарадах гірників, партійних, радянських, профспілкових, керівних та інженерно-технічних працівників шахт і будов басейну.

На цих нарадах з промовами виступив М. С. Хрущов. Він детально спинився на питаннях впровадження прогресивних методів у шахтобудування, налагодження організації праці, матеріально-технічного постачання, посилення боротьби за економію коштів і матеріалів, прискорення спорудження житлових будинків і поліпшення побутових умов робітників і службовців¹².

Діяльність керівників партії та уряду була прикладом конкретного партійного керівництва господарським будівництвом. Їх приїзд у Львівсько-Волинський вугільний басейн дозволив всебічно вивчити становище у справі спорудження нових шахт. На основі цього вивчення ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 8 жовтня 1956 р. прийняли постанову «Про невідкладні заходи по розвитку вугільної промисловості Української РСР», яка відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку Львівсько-Волинського басейну. Вона вказувала шляхи до поліпшення рівня партійного і господарського керівництва басейном, удосконалення організації праці гірників, впровадження нової техніки і передової технології. Особлива увага була приділена поліпшенню матеріально-побутових умов життя шахтарів і шахтобудівників. У постанові були викладені принципи нової системи оплати праці робітників та інженерно-технічних працівників підземних дільниць у напрямку збільшення заробітної плати. За цією постановою шахтарі і шахтобудівники переводилися на 6- і 7-годинний робочий день.

Керуючись постановою ЦК КПРС та Радянського уряду, Львів-

¹¹ Газ. «Шахтобудівник» (орган партійної організації і управління комбінату «Укрзахідшахтобуд», Червоноградського і Нововолинського райкомів профспілки робітників вугільної промисловості) від 23 серпня 1956 р.

¹² Газ. «Вільна Україна» (орган Львівського обкому і міськкому КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих) від 26 серпня 1956 р.

ський і Волинський обласні комітети, а також райкоми партії вугільних районів зосередили головну увагу на зміцненні первинних партійних організацій басейну, як одній з вирішальних умов посилення їхньої ролі на виробництві. Бюро і пленуми обкомів і райкомів партії зажадали від парторганізацій шахт, будівельних управлінь і допоміжних підприємств посилення роботи по відбору кращих виробничників до лав партії, посилення авангардної ролі комуністів.

Первинні парторганізації згуртували навколо себе безпартійний актив — новаторів, раціоналізаторів, передовиків вуглевидобутку і будівництва шахт, давали їм доручення, залучали до активної громадської роботи та участі у гуртках політичної освіти, провадили з ними індивідуальну роботу. Це дало можливість вивчити актив і поповнити парторганізації кращими робітниками провідних гірничих професій. За 1956—1960 рр. парторганізації вугільних підприємств Іваничівського району, Волинської області, Забузького, Сокальського і Великомоствіського районів, Львівської області, прийняли в партію понад 600 кращих робітників¹³, серед яких були передовики басейну — бригадир прохідників І. Чуркін, прохідник П. Корольок, машиністи вугільних комбайнів В. Аренюк, М. Триліс та ін.¹⁴

Важливу роль в організаційному зміцненні партійних організацій басейну відіграла мобілізація на шахти і в будівельні управління комуністів з міських промислових підприємств. Львівський обком КП України направив у грудні 1956 р. у вугільний басейн 20 робітників-комуністів¹⁵, а в 1957 р. — 9 комуністів, кваліфікованих спеціалістів¹⁶, Волинський обком партії протягом жовтня—грудня 1956 р. направив на шахти 50 комуністів¹⁷. На будівництво і для експлуатації шахт Волинської області прибули 18 комуністів з Луганська, 16 — з Сталіно. За три роки з різних промислових центрів України на постійну роботу в басейн було надіслано понад 300 комуністів¹⁸. Партійні організації вугільних підприємств Львівської та Волинської областей за три роки виросли у два—чотири рази. Зменшилась кількість нечисленних парторганізацій. Якщо в січні 1956 р. з 22 парторганізацій Іваничівського району 17 налічували від 3 до 20 комуністів і лише 3 від 28 до 39 комуністів, то в січні 1959 р. третина партійних організацій нараховувала вже від 61 до 101 комуніста.

Поповнення партійних організацій дало можливість райкомам партії на всіх шахтах, будуправліннях і допоміжних підприємствах створити нові парторганізації. В серпні—жовтні 1956 р. на вугільних підприємствах Іваничівського району було створено 6, а в будуправліннях Великомоствіського району 3 нових первинних партійних організації, в яких нараховувалось 114 комуністів¹⁹. У 1957 р. в басейні було створено 5 організацій²⁰.

Після XX з'їзду партії кількість партійних організацій басейну виросла з 35 до 61. В середині 1960 р. вони об'єднували близько двох ти-

¹³ Підраховано за даними поточного архіву Львівського обкому, Нововолинського міськкому, Великомоствіського райкому КП України.

¹⁴ Поточні архіви парторганізацій Нововолинської шахти № 6 та Нововолинської шахти № 4.

¹⁵ Поточний архів Львівського обкому КП України.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Поточний архів Волинського обкому КП України.

¹⁸ Підраховано за даними поточних архівів Львівського обкому та Нововолинського міськкому КП України.

¹⁹ Там же.

²⁰ Поточні архіви Нововолинського міськкому та Великомоствіського райкому КП України.

сяч комуністів. За цей період партійний прошарок серед робітників басейну виріс на 4,1% і склав у липні 1960 р. 8,3%²¹. Одночасно на основі рішень XX з'їзду КПРС на підприємствах, де нараховувалося менше 50 комуністів, у другій половині 1956 р. були створені партійні групи, а на тих, що мали понад 50 членів і кандидатів в члени КПРС, починаючи з 1958 р. — цехові і дільничні парторганізації. Їх впливом були охоплені всі основні ділянки робіт. Створення партгруп, дільничних і цехових партійних організацій безпосередньо на виробничих місцях мало важливе значення для активізації комуністів у боротьбі за прискорення будівельних робіт і збільшення вуглевидобутку, за підвищення боєздатності первинних партійних організацій, посилення їх організаторської ролі на шахтах і будовах.

Особливу увагу партійні організації вугільного басейну звернули на зміцнення партійних груп підземних дільниць і забезпечення правильної розстановки комуністів. На підземні роботи було направлено 75--87% комуністів. Вони розгорнули діяльність у низових ланках вугільних підприємств і домоглися ліквідації відставання багатьох дільниць і шахт. Так, протягом кількох років однією з найбільш відсталих у басейні була Нововолинська шахта № 1, яка систематично не виконувала планів видобутку вугілля і підготовчих робіт. Парторганізація шахти (секретар М. А. Макаров) разом з керівниками підприємства переглянула розстановку комуністів і більшість з них направила безпосередньо на підземні роботи. Якщо в серпні 1956 р. на підземних роботах з 44 комуністів працювали лише 22, то на кінець 1958 р. з 72 комуністів — 59, або 83% складу парторганізації.

Зміцнені партгрупи підземних дільниць розгорнули велику роботу по ліквідації відставання шахти. На всіх дільницях було проведено збори і бесіди, на яких були обговорені завдання, що стояли перед кожною дільницею, лавою, бригадою, ланкою. На найвідсталішу другу дільницю були переведені передові бригади М. Бабенка та М. Іваницького, зміцнені бригади прохідників. Комуністи взяли під свій контроль використання машин, механізмів, металу, кабеля та інших дефіцитних матеріалів. Партійна організація стала конкретніше керувати соціалістичним змаганням, дбати про те, щоб взяті зобов'язання виконувалося не тільки колективом в цілому, а й кожним гірником. Завдяки поліпшенню організаторської роботи комуністів і підвищенню творчої активності всього колективу шахти продуктивність праці кожного робітника виросла до 102,8% від запланованої. Шахта пододала відставання. Якщо у 1957 р. план вуглевидобутку був виконаний на 67%, то в 1958 р. — на 100,1%²².

Велику роботу по поліпшенню розстановки комуністів провели партійні організації й інших шахт. На Нововолинській шахті № 3 в середині 1957 р. 68 комуністів (87% складу парторганізації) працювали на підземних роботах і тільки 2 інженери, 3 техніки та 5 робітників — на поверхні. У жовтні 1958 р. партійна організація нараховувала вже 95 комуністів, з яких лише 2 інженери, 1 технік і 10 робітників, або 13,7%, працювали на поверхні. Решта працювала на підземних роботах²³. Починаючи з 1957 р. шахта працювала ритмічно і в 1958 р. дала 27 616 т надпланового вугілля. У 1959 р. вона виконала план на 106,2%, що ста-

²¹ Підраховано за даними поточних архівів Львівського обкому та Нововолинського міськкому КП України, тресту «Нововолинськвугілля» та комбінату «Укрзахідшахтобуд».

²² Поточний архів первинної парторганізації Нововолинської шахти № 1; поточний архів тресту «Нововолинськвугілля»; газ. «Радянська Волинь» (орган Волинського обкому КП України і обласної Ради депутатів трудящих) від 19 березня 1958 р.

²³ Поточний архів первинної парторганізації Нововолинської шахти № 3.

новило 115,3% видобутку 1958 р., і видала 19 338 т надпланового палива. За 7 місяців 1960 р. державний план вуглевидобутку був виконаний на 109,9%, або на 20% -більше проти того ж періоду 1959 р.²⁴

Львівський та Волинський обкоми партії посилили перевірку виконання прийнятих рішень районами і первинними парторганізаціями. Вони систематично надсилали на шахти та інші підприємства басейну працівників обкомів, обласний партійний, профспілковий та комсомольський актив, контролювали роботу і практично допомагали первинним партійним організаціям у проведенні організаторської діяльності.

Більше уваги вугільним підприємствам та живій організаторській роботі з людьми стали приділяти райкоми партії. Зокрема, заслуговує на увагу досвід Іваничівського РК КП України. Секретарі райкому, завідуючий промислово-транспортним відділом, інструктори стали більшість свого робочого часу перебувати на вугільних об'єктах, глибоко вникали в роботу парторганізацій і подавали їм значну практичну допомогу. Так, у 1955 і в першій половині 1956 р. відставала Нововолинська шахта № 3. Рудоуправління забезпечило це підприємство краще, ніж інші, кріпильними матеріалами, запасними частинами, технікою. Керівниками шахти було призначено здібних і досвідчених інженерів. Проте економічні показники на шахті залишились низькими. Приділяючи перш за все увагу відстаючим підприємствам, райком партії взяв її роботу під свій контроль. Група працівників Іваничівського райкому партії на чолі з першим секретарем, нині Героєм Соціалістичної Праці С. В. Наконечним, запросила на шахту спеціалістів з тресту «Нововолинськвугілля» і разом з ними кілька днів вивчала становище на місці, радилась з керівниками, також гірничими майстрами, бригадирами вугільних і прохідницьких бригад, рядовими гірниками. Це тривале перебування на шахті дало можливість глибоко вивчити дійсні причини відставання і вжити заходів до їх усунення.

Однією з головних причин відставання шахти була занедбаність партійної роботи. Бюро райкому партії вирішило зміцнити керівництво парторганізації, домогтися поліпшення роботи з боку інженерів і техніків. Було обрано новий склад бюро (секретар інженер А. П. Єременко). Працівники промислового відділу райкому допомогли новообраному бюро налагодити роботу, встановити тісний контакт з адміністрацією. На шахті була поліпшена партійна робота. Райком направив сюди 18 комуністів з інших промислових підприємств, створив додатково 6 партгруп, профспілкові і комсомольські групи, у 4 вуглевидобувні бригади направлено 36 комуністів²⁵. Роль партгруп і партгрупоргів у вирішенні виробничих питань була посилена. Це забезпечило ліквідацію відставання шахти. Вже протягом серпня—жовтня 1956 р. місячний видобуток вугілля збільшився на 2 тис. т проти липня²⁶. Ще кращі результати були досягнуті на кінець року. Якщо в червні 1956 р. план було виконано на 69,7% при собівартості палива вище планової, то в грудні план вуглевидобутку було виконано на 109,8% при зниженні собівартості тонни вугілля на 7 крб. 57 коп. Економія державних коштів досягла 145 тис. крб.²⁷

Поліпшенню керівництва вугільними підприємствами з боку райкомів партії сприяли й інші заходи, вжиті ЦК КП України і обкомами партії. За постановою секретаріату ЦК КП України в лютому 1957 р. в Забузькому, Сокальському і Великомоствівському райкомах партії,

²⁴ Поточний архів тресту «Нововолинськвугілля».

²⁵ Газ. «Радянська Волинь» від 29 березня 1958 р.

²⁶ Поточний архів Нововолинського міськкому КП України.

²⁷ Поточний архів первинної парторганізації шахти Нововолинської № 3.

Львівської області, були створені промислові відділи²⁸. З метою наближення до виробництва промисловий відділ Іваничівського РК КП України у квітні 1957 р. був переведений з райцентру до м. Нововолинськ—центру вуглевидобутку Волинської області. У жовтні 1958 р. Іваничівський райком КП України було реорганізовано у Нововолинський міський комуністичний райком (Іваничівський район був переіменований у Нововолинський і райцентр перенесено в м. Нововолинськ).

У липні 1958 р. були переглянуті адміністративні межі вугільних районів Львівської області, і всі шахти Великомоствівського району передані Забузькому району. Виросла авангардна роль комуністів басейну. Вони працювали на самих відповідальних ділянках, були кращими виробничниками всіх професій наземних і підземних робіт, стали організаторами боротьби колективів за дострокове спорудження шахт і освоєння їх проектних потужностей. Так, прохідницька бригада, очолена комуністом І. К. Чуркіним, виконувала плани на 160—200%, а в 1956 р. при проходженні штреку Нововолинської шахти № 6 встановила рекорд басейну. У грудні 1957 р. бригада комуніста інженера В. В. Лихіна встановила всесоюзний рекорд проходки штреків новим штрекобуровим комбайном ШБМ-1, пройшовши за добу 27,7 м, а потім — 29 м²⁹. Комуністи Великомоствівської шахти № 2, мобілізувавши робітників, домоглися значного скорочення часу будівельних робіт. За 20 днів замість 6 місяців було проведено армування ствола шахти. Будівельні бригади під керівництвом інженера комуніста Бороздіна збудували надшахтні споруди у 4 рази швидше, ніж передбачалося. Значні успіхи були досягнуті і на проходці підземних виробок. Завдяки наполегливій праці комуністів і всього робітничого колективу шахта Великомоствівська № 2 була здана в експлуатацію достроково, до 40-ї річниці встановлення Радянської влади на Україні³⁰.

У березні 1959 р. прохідницька бригада заслуженого шахтаря УРСР О. А. Розборського на пусковій Нововолинській шахті № 5 комбайном ШБМ-2 пройшла 410,2 м штреку за місяць і встановила новий всесоюзний рекорд³¹. У грудні 1959 р. це досягнення було перевищено в басейні бригадою комуністичної праці Д. З. Тимошука. Цей колектив за неповний місяць пройшов комбайном ШБМ-2 451 м бортового штреку Великомоствівської шахти № 5, а в липні 1960 р. — 460 м³². Такі темпи проходження штреків цією машиною були досягнуті в Радянському Союзі вперше. Видатних успіхів у 1960 р. домоглася також бригада комуністичної праці Героя Соціалістичної Праці І. К. Чуркіна, яка за липень на будівництві цієї ж шахти пройшла буровибуховим способом 240 м штреку при завданні 150 м, встановивши новий рекорд басейну³³.

Самовіддана праця комуністів стала прикладом для всіх трудящих басейну і запалювала їх на нові трудові перемоги. Про це влучно сказав бригадир прохідників Великомоствівської шахти № 1 І. В. Соломенний: «Я, як і всі 34 прохідники бригади, — безпартійний. Але у великих і малих справах ми рівняємось на комуністів, завжди працювали і працюємо за їх прикладом»³⁴.

²⁸ Поточний архів Львівського обкому КП України.

²⁹ «Рабочая газета» від 31 грудня 1957 р.

³⁰ Газ. «Шахтар Львівщини» (орган партійної, профспілкової організації та адміністрації будівельного управління № 7 комбінату «Укрзахідшахтобуд») від 25 грудня 1957 р.

³¹ Газ. «Ленінським шляхом» (орган Забузького райкому КП України і районної Ради депутатів трудящих) від 5 квітня 1959 р.

³² Газ. «Вільна Україна» від 2 серпня 1960 р.

³³ Газ. «Львовская правда» від 2 серпня 1960 р.

³⁴ Газ. «Ленінським шляхом» від 31 грудня 1958 р.

За самовіддану працю і високі успіхи у соціалістичному змаганні кращі шахтобудівники басейну були удостоєні високих нагород. Бригадирам прохідників І. К. Чуркіну, В. М. Борсуку і В. А. Байді присвоєно звання Героїв Соціалістичної Праці, понад 100 шахтарів і шахтобудівників нагороджені орденами і медалями, їх імена занесені до Книги трудової слави Львівської і Волинської областей. У 1959 р. 40 шахтарів були нагороджені почесним знаком «Шахтарська слава». П'яти найбільш досвідченим гірникам присвоєно звання «Заслужений шахтар УРСР». Кращим шахтарям і шахтобудівникам виявлена велика повага і довір'я народу—вони обрані депутатами Рад депутатів трудящих. Машиніст вугільного комбайна Нововолинської шахти № 6 В. О. Хренюк, бригада якого щомісяця виконує виробничі плани на 140—160%, обраний депутатом Верховної Ради СРСР, бригадир комбайнової бригади Нововолинської шахти № 4 В. Ф. Матвійчук, кожен член бригади якого видобуває по 4,5 т надпланового вугілля, — депутатом Верховної Ради УРСР. Комуністи басейну обрали І. К. Чуркіна делегатом XX з'їзду КП України, а бригадира комплексної комбайнової бригади Нововолинської шахти № 6 В. М. Михалика — делегатом XXI з'їзду КПРС.

Поряд з організаційним зміцненням партійних організацій у 1956—1960 рр. було поліпшено також інженерно-технічне керівництво підприємствами басейну. Вже у 1956 р. в будівельні організації було направлено 397 інженерно-технічних працівників, з яких 162 чол. з вищою і 235 чол. з середньою спеціальною освітою³⁵.

Кількість працівників з вищою і середньою спеціальною освітою на інженерно-технічних посадах збільшилась від 57% у січні 1956 р. до 73,7% у січні 1957 р. Наприкінці 1956 р. на одного інженерно-технічного працівника будівельних організацій басейну припадало по 11—12 робітників. Цим були створені реальні можливості всебічного поліпшення якості інженерно-технічного керівництва.

В цілому по басейну на 1 січня 1957 р. працювали 1383 інженери і техніки, 38% яких становили молоді спеціалісти випуску 1954—1956 рр. Поповнення підприємств басейну інженерно-технічними працівниками продовжувалось і у 1957—1960 рр. В результаті цього кількість дипломованих спеціалістів шороку зростала і на січень 1959 р. становила 2141 проти 1272 чол. у січні 1956 р. За три роки після XX з'їзду партії з 43% до 26,5% зменшилась кількість практиків без необхідної технічної освіти в будівельних управліннях і з 58,6% до 25,8% — на експлуатаційних шахтах³⁶. В басейні зростає кількість інженерно-технічних працівників з місцевого населення. Наприкінці 1958 р. 111 інженерів і техніків з місцевого населення працювали на добувних шахтах³⁷, 11 — в управлінні комбінату «Укрзахідшахтобуд»³⁸.

У січні 1960 р. в басейні працювали 2389 інженерно-технічних працівників, з них 718 з вищою, 1057 з середньою спеціальною освітою і 614 — техніків вузької спеціальності та практиків³⁹.

Завдяки вжитим заходам до керівництва спорудженням і експлуатацією шахт басейну прийшли досвідчені працівники. Майже третина інженерно-технічних працівників експлуатаційних шахт мала досвід роботи у вугільній промисловості протягом 5—10 і більше років⁴⁰.

³⁵ Поточний архів комбінату «Укрзахідшахтобуд».

³⁶ Підраховано за даними поточних архівів комбінату «Укрзахідшахтобуд» і тресту «Нововолинськвугілля».

³⁷ Поточний архів тресту «Нововолинськвугілля».

³⁸ Поточний архів комбінату «Укрзахідшахтобуд».

³⁹ Підраховано за даними поточних архівів тресту «Нововолинськвугілля» та комбінату «Укрзахідшахтобуд».

⁴⁰ Поточний архів тресту «Нововолинськвугілля».

В січні 1959 р. безпосередньо на підземних роботах та інших вирішальних ділянках будівництва басейну працювали 68,2%⁴¹, а в січні 1960 р. — вже 70,7%⁴² всіх інженерно-технічних працівників будівельних організацій. Одночасно на керівні посади були висунуті кращі інженерно-технічні працівники з виробництва, значна частина яких — молоді спеціалісти, що виявили себе здібними працівниками і організаторами. У будівельних організаціях басейну в 1957 р. на керівні посади висунуто 112 інженерно-технічних працівників⁴³, якими замінено 6 з 16 начальників будівельних і будівельно-монтажних управлінь, 10 з 16 головних інженерів, 23 з 39 начальників будівельних дільниць, 5 з 12 начальників проходки і гірничих цехів⁴⁴.

Велику увагу висуванню молодих спеціалістів на керівну роботу приділяли первинні партійні організації шахт і будуправлінь. Парторганізація Нововолинської шахти № 6, наприклад, обговорювала питання про роботу молодих спеціалістів на партзборах і засіданнях партбюро, домоглася від адміністрації створення їм сприятливих умов для оволодіння спеціальністю і сміливо ставила питання про висування найбільш здібних з них на керівну роботу. Внаслідок всебічної уваги парторганізації до молодих спеціалістів тільки у 1958 р. по узгодженню з господарськими органами із 106 спеціалістів на керівну інженерно-технічну роботу на шахті було висунуто 50 молодих спеціалістів, в тому числі 14 з місцевого населення⁴⁵.

Важливу роль у поліпшенні інженерно-технічного керівництва відіграла зміна у 1956—1958 рр. партійного про шарку серед інженерно-технічних працівників. За рахунок направлення на роботу в басейн і прийом в партію інженерно-технічних працівників будівельних організацій басейну кількість комуністів збільшилась на 140 осіб. Якщо на 1 грудня 1956 р. число інженерів і техніків-комуністів становило 13,9% від всіх працівників з вищою і середньою спеціальною освітою, то вже в січні 1957 р. — 19%, а в січні 1959 р. — 21,5%⁴⁶.

Майже на 30% зросла кількість інженерно-технічних працівників-комуністів на введених до ладу шахтах басейну. Якщо в жовтні 1957 р. на цих шахтах комуністи з вищою і середньою спеціальною освітою складали 22,2% всіх інженерно-технічних працівників, то в березні 1959 р. — 26,7%⁴⁷. На початку 1959 р. комуністом був кожен третій інженерно-технічний працівник⁴⁸. Переважна більшість комуністів з числа інженерно-технічних працівників була направлена безпосередньо на підземні роботи в шахти, в результаті чого в листопаді 1958 р. на добувних підприємствах працювало 93,2% комуністів з вищою і середньою спеціальною освітою і лише 13 членів партії, або 6,8%, — в апараті тресту «Нововолинськвугілля» та на підсобних підприємствах⁴⁹.

Одним з найбільш важливих факторів поліпшення інженерно-технічного керівництва була перебудова керування промисловістю і будівництвом на основі рішень лютогового (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС і створення Ради народного господарства Львівського економічного району. Працівники раднаргоспу здійснювали оперативне керівництво шахтами, контролювали добір, виховання і розстановку керівних та інженер-

⁴¹ Поточний архів комбінату «Укрзахідшахтобуд».

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Поточний архів Волинського обкому КП України.

⁴⁶ Підраховано за даними поточного архіву комбінату «Укрзахідшахтобуд».

⁴⁷ Підраховано за даними поточного архіву тресту «Нововолинськвугілля».

⁴⁸ Поточний архів Волинського обкому КП України.

⁴⁹ Поточний архів тресту «Нововолинськвугілля».

но-технічних кадрів басейну, глибше, ніж раніше працівники союзних і республіканських міністерств, вивчали потреби вугільних підприємств і подавали їм практичну допомогу.

Зміцнення інженерно-технічного керівництва було одним з найважливіших заходів по ліквідації відставання як будівельних організацій, так і експлуатаційних шахт.

Велика увага приділялась також поповненню лав робітничого класу і підвищенню його культурно-технічного рівня. В 1956 р. це поповнення надходило в основному через систему організованого набору, трудових резервів, по путівках Львівського і Волинського обкомів комсомолу. Так, у 1956 р. на спорудження шахт басейну 2003 чол. прибули по оргнабору, 399 чол. молодих робітників—з шкіл трудових резервів⁵⁰. Завдяки цьому вже у вересні 1956 р. на будовах працювало 98% необхідної кількості робітників, з них — 50% молоді, серед якої було 1500 комсомольців⁵¹.

Кадрими робітників були зміцнені і експлуатаційні шахти. Вже у першому кварталі 1956 р. на Нововолинські шахти № 1, 2 і 3 через систему організованого набору прибуло 300 робітників з Волинської, Тернопільської і Закарпатської областей⁵². Важливим джерелом поповнення кадрів робітників добувних шахт були будівельні управління, які споруджували шахти. Побудовані за останнім словом науки і техніки, шахти Львівсько-Волинського вугільного басейну — одні з найкращих сучасних вугільних підприємств за умовами праці, за високим рівнем механізації добувних і прохідницьких робіт. І багато гірників, які будували шахти, залишилися працювати на них. Вони склали кістяк колективів діючих шахт.

Значну допомогу новому басейну у зміцненні кадрів добувних шахт подали шахтарі Донбасу. Для передачі досвіду місцевим шахтарям і надання їм практичної допомоги в освоєнні проектної потужності шахт Міністерство вугільної промисловості УРСР направило у 1956 р. з Донбасу на постійну роботу на львівсько-волинських шахтах 150 кваліфікованих робітників провідних шахтарських професій⁵³. Висококваліфіковані шахтарі прибували з Донбасу на шахти басейну і в 1957—1958 рр.⁵⁴

Відмінною від попередніх років рисою поповнення робітників Львівсько-Волинського басейну у 1956—1958 рр. було широке залучення до роботи на вугільних підприємствах поруч з робітниками східних областей УРСР та інших братніх республік трудящих західних областей України. На кінець 1956 р. в будівельних організаціях басейну працювало 40,6% робітників з місцевого населення⁵⁵. Це мало винятково важливе значення для збільшення прошарку робітничого класу серед місцевого населення в раніше аграрних західних областях України, виховання його в дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

Всього у Львівсько-Волинському вугільному басейні на кінець 1958 р. працювало 29,7 тис. робітників, інженерно-технічних працівників і службовців⁵⁶.

Всебічне посилення партійного керівництва забезпечило підвищення авангардної ролі комуністів, які своєю самовідданою працею і тру-

⁵⁰ Поточний архів комбінату «Укрзахідшахтобуд».

⁵¹ Поточний архів Львівського обкому КП України.

⁵² Поточний архів тресту «Нововолинськвугілля».

⁵³ Архів інституту «Укрдіпрошахт».

⁵⁴ Див. газ. «Зоря комунізму» (орган Іваничівського райкому КП України та районної Ради депутатів трудящих) від 5 вересня 1958 р.; газ. «Шахтар Волині» (орган партійної організації, Нововолинського райкому профспілки робітників вугільної промисловості та управління тресту «Нововолинськвугілля») від 20 березня 1958 р.

⁵⁵ Поточний архів комбінату «Укрзахідшахтобуд».

⁵⁶ Поточний архів виробничо-технічного відділу Львівського раднаргоспу.

довими подвигами запалювали робітників на подолання труднощів, ліквідацію відставання басейну і збільшення темпів його розвитку. Спираючись на профспілкові, комсомольські і господарські організації, партійні органи посилили інженерно-технічне керівництво басейном, зміцнили підприємства кваліфікованими кадрами робітників, розгорнули широку масово-політичну роботу серед трудящих і мобілізували їх на здійснення завдань XX і XXI з'їздів КПРС. В масовому соціалістичному змаганні у 1956—1958 рр. брало участь 98% шахтарів і шахтобудівників.

В результаті проведеної роботи 1956 р. став переломним в роботі басейну, і будівельні організації вперше виконали свій план по всіх показниках на 102% та зекономили 15 146 тис. крб. У березні 1957 р. подолали відставання експлуатаційні шахти і видали 7410 т вугілля понад план. Починаючи з 1957 р. трудящі басейну систематично виконують і перевиконують державні плани будівництва шахт і вуглевидобутку. Басейн став одним з передових вугільних басейнів країни.

За 1950—1960 рр. у Львівсько-Волинському вугільному басейні споруджено 12 шахт загальною потужністю 5 млн. 100 тис. т вугілля на рік, 13 заводів та інших підприємств допоміжної індустрії, високими темпами будується ще 8 підземних вугільних підприємств. Виросли нові шахтарські міста Нововолинськ і Червоноград, селища Жовтневе, Соєнівка, Гірник, ім. Б. Хмельницького, шахтарі і шахтобудівники одержали 335 817 кв. м житлової площі, споруджується ще 14 гірничих селищ. Високий рівень роботи парторганізацій, самовіддана праця шахтарів забезпечили швидке досягнення проектних потужностей шахт — за 1,5—2,5 роки замість передбачених 3—4 років. Колективи Нововолинської шахти № 6 і Великомоствівської № 2 домоглися проектної потужності своїх шахт за один рік замість чотирьох за планом і перекрили її. Це дало понад 2,5 млн. крб. економії. За 1956—1958 рр. видобуток вугілля у басейні зріс на 830,7% і досяг 1938,4 тис. т. Продуктивність праці одного робітника зросла на 208,3% порівняно з 1955 р.⁵⁷

Великих досягнень домоглися шахтарі і шахтобудівники у виконанні планів семиріччя. У 1959 р. будівельні організації виконали план на 101% і одержали 32 млн. 916 тис. крб. економії. За 1958—1959 рр. продуктивність праці шахтобудівників зросла на 30% порівняно з 1957 р.⁵⁸ Шахтарі басейну виконали план вуглевидобутку на 104,7%. У 1959 р. вони видобули 2 721 377 т палива, з них 121 377 т — надпланового⁵⁹. Собівартість тонни вугілля по басейну знижена проти 1958 р. на 6,63% при завданні 5,18%, а по семи шахтах — на 14,9%⁶⁰. Лише у першій половині 1960 р. було видано 103 434 т надпланового вугілля, або майже стільки, скільки за весь 1957 р. За 1957—1960 рр. у басейні видобуто 483 044 т вугілля понад план, з яких 224 811 т — за 1,5 року семиріччя.

Великі роботи по розвитку басейну проводяться за семирічним планом розвитку народного господарства на 1959—1965 рр. Зараз у басейні закінчується будівництво ще 8 шахт. За семиріччя видобуток вугілля зростає до 9,7 млн. т. Це відіграє важливу роль у піднесенні продуктивних сил західних областей УРСР, БРСР та Прибалтики.

Використовуючи набутий досвід боротьби за розвиток басейну, партійні організації Львівської і Волинської областей наполегливо борються за виконання шахтарями і шахтобудівниками планів семиріччя.

⁵⁷ Поточний архів наливного управління раднаргоспу Львівського економічного району.

⁵⁸ Поточний архів комбінату «Укрзахідшахтобуд».

⁵⁹ Поточний архів тресту «Нововолинськвугілля».

⁶⁰ Там же.

Е. Ю. ПИСАРЕНКО

СУДНОБУДІВНИЙ ЗАВОД ім. КОМІНТЕРНУ
(1921—1941 рр.)

Громадянська війна і боротьба проти інтервентів закінчилися перемогою радянського народу. Країна почала переходити до мирного будівництва. Необхідно було в найкоротший строк налагодити економічне життя молодій Радянській державі.

У відбудові народного господарства особливо великою була роль транспортників. Виступаючи в березні 1921 р. на Всеросійському з'їзді транспортних робітників, В. І. Ленін підкреслив, що «від роботи цієї частини пролетаріату безпосередньо більше залежить доля революції, ніж від інших частин його»⁶¹. В. І. Ленін закликав віддавати всі сили для якомога швидшого відновлення транспорту. Заклик вождя знайшов гарячу підтримку серед трудящих усєї країни.

Навесні 1921 р. за завданням В. І. Леніна для організації швидкого відновлення водного транспорту на Україну прибув Ф. Е. Дзержинський. Після докладного ознайомлення з роботою водників нижнього Дніпра він провів 31 травня 1921 р. міжвідомчу нараду у Херсоні. Для швидшої відбудови флоту було вирішено в найкоротший строк реорганізувати херсонську судноремонтно-будівельну базу.

Вже через кілька днів після наради почались роботи по очистці плеса Дніпра та підйому суден, які затонули. Працювати доводилося багато. Не вистачало матеріалів, вугілля, продовольчих товарів. На найбільш відповідальні ділянки роботи були поставлені комуністи. Незважаючи на труднощі, робітники доків Карантинного острова як підйом, так і ремонт суден проводили швидкими темпами.

Влітку 1921 р. суднобудівельна верф та завод б. Вадона були перелані від Групового управління металообробних заводів Нижньо-Дніпровському управлінню водного транспорту⁶². Незабаром до верфі б. Вадона були приєднані до цього вже націоналізовані верфі б. Спозіто, Борщеванова, Літовича, Коваленка, Сушкова. Доки Карантинного острова об'єднались в одне підприємство — Головний ремонтні майстерні лінійного відділу пароплавства⁶³. З 1923 р. вони стали називатися судноремонтними майстернями ім. III Комуністичного Інтернаціоналу.

Об'єднання доків сприяло значному поліпшенню роботи по підйому і ремонту суден. Незважаючи на ряд труднощів — нестачу матеріалів та голод, який особливо гальмував роботу наприкінці 1921—на початку 1922 рр. і внаслідок якого на деякий час навіть припинялися роботи на верфях⁶⁴, — ремонт суден у 1922 р. у Херсоні не тільки не скоротився, а навіть розширився порівнюючи з попереднім роком⁶⁵.

Особливо великим обсяг судноремонтних та відбудовчих робіт у майстернях ім. III Комінтерну був у 1924 р., коли на них щомісячно було зайнято 500 чол.⁶⁶ Продуктивність праці в майстернях уже в 1924 р.

⁶¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 252.

⁶² Державний архів Херсонської області (далі — ДАХО), ф. Р-989, оп. 2, зв. 3, спр. 52, арк. 1, 2, 38; спр. 50, арк. 40, 55, 173; спр. 53, арк. 243.

⁶³ Там же, ф. Р-697, оп. 1, зв. 2, спр. 33, арк. 1, 2.

⁶⁴ Там же, ф. Р-989, оп. 2, зв. 3, спр. 50, арк. 65.

⁶⁵ Газ. «Херсонский коммунаръ» (орган окрвиконкому, окркому КП(б)У та окрпрофбюро) від 21 лютого, 15 березня та 18 травня 1922 р.

⁶⁶ Журн. «Гигиена труда», 1926, № 9, стор. 93.

майже досягла довоєнного рівня⁶⁷. Саме до цього часу відноситься відновлення суднобудування на херсонських верфях⁶⁸. Проведені комінтернівцями у 1925—1926 рр. роботи значно перевищили середні технічні можливості майстерень⁶⁹.

На початку 1923 р. партійна і профспілкова організації разом з дирекцією майстерень відкрили школу ФЗН при майстернях з відділеннями для підготовки слюсарів, токарів та робітників інших спеціальностей. Кращі виробничники були залучені до викладання в школі. Наприклад, на токарному відділенні майбутніх токарів навчали такі досвідчені майстри, як Шайнога, Чередниченко, Голубенко та ін.⁷⁰ У серпні 1925 р. відбувся перший випуск школи ФЗН, у 1926 р. — другий. Школу закінчили токар О. К. Матвеев, котельник І. П. Бородін, слюсар О. О. Павлов та ряд інших учнів, які стали кваліфікованими робітниками, а згодом багато з них — техніками та інженерами.

З ініціативи партійної та профспілкової організації серед робітників майстерень широко провадились суботники та недільники по відбудові верфей та цехів майстерень, по обладнанню житлових приміщень для робітників, шкіл, клубу водників та інших культурно-побутових закладів.

У 1926 р. розширився характер і обсяг робіт, які виконувались в майстернях ім. Комінтерну. Тут почали ремонтувати і будувати парусні, моторні та парові судна, як дерев'яні, так і залізні, котли та двигуни всіх систем, виконувались найрізноманітніші механічні роботи⁷¹.

Збудовані багато років тому, приватновласницькі купецькі верфі, на базі яких було утворено майстерні, у другій половині 20-х років потребували докорінної перебудови, повного реконструювання.

За планом першої п'ятирічки передбачалось значне розширення у Херсонському округу будівництва як парового, так і непарового флоту. Великі кошти асигнувались на будівництво у Херсоні нових судноремонтних майстерень⁷². До 1928 р. відноситься перший проект будівництва у Херсоні, на Карантинному острові, нових об'єднаних судноремонтних майстерень з суднобудівним ухилом на базі майстерень ім. Комінтерну⁷³. Характерно, що питання про реорганізацію та перебудову підприємства було порушено самими робітниками — річковиками та судноремонтниками⁷⁴.

Докорінна перебудова судноремонтно-будівельної бази в Херсоні повинна була стати одним з багатьох заходів, накреслених першим п'ятирічним планом з метою розвитку водного транспорту в нашій країні, у зв'язку із спорудженням гідроелектростанції в районі Запоріжжя⁷⁵.

В 1929 р. Дніпровським управлінням річкового транспорту (ДУРТом) було розроблено генеральний план реконструкції Херсон-

⁶⁷ У 1924 р. продуктивність праці в майстернях в середньому дорівнювала вже 89% продуктивності праці на верфях Карантинного острова в довоєнні 1912—1913 рр. Див. ДАХО, ф. Р-697, оп. 1, зв. 37, спр. 1459, арк. 7.

⁶⁸ Зокрема, в 1924—1925 рр. будувались досить великі суховантажні підчалення. «Регистр Союза ССР, Список речних судов», Рыбинск, 1927, ч. IV. Непаровой флот, стор. 25, № 6734; стор. 26, № 6744; стор. 26, № 6787.

⁶⁹ ДАХО, ф. Р-989, оп. 2, зв. 3, спр. 50, арк. 173—177 зв. (на арк. 178—182 зв.—те ж саме), арк. 73, 74.

⁷⁰ Там же, ф. Р-697, оп. 1, зв. 40, спр. 1574, арк. 1, 5, 7, 11, 13 та ін.

⁷¹ «Вся Херсонщина в адресах на 1926 год, Статистико-экономический информационный справочник», Раздел «Объявления», Херсон, 1926, стор. 8.

⁷² ДАХО, ф. Р-697, оп. 1, зв. 23, спр. 986, арк. 8.

⁷³ Там же, зв. 37, спр. 1477, арк. 3—6.

⁷⁴ Газ. «Рабочий» (орган Херсонського округу КП(б)У, окрвиконкому, окрпроффази та міськради) від 10 лютого 1928 р.

⁷⁵ ДАХО, ф. Р-697, оп. 1, зв. 23, спр. 986, арк. 12—20, 28, 35.

ських судноремонтних майстерень ім. Комінтерну⁷⁶. Підприємство повинно було бути відбудовано з мінімальними витратами, з поступовою заміною старого обладнання новим. Будівельні роботи максимально механізувалися⁷⁷.

В обговоренні проекту реконструкції заводу активну участь взяла громадськість міста і передусім самі робітники — судноремонтники та суднобудівельники. Так, наприклад, 9 серпня 1930 р. був ухвалений на широких виробничих зборах колективу майстерень генеральний план будівництва заводу⁷⁸.

Наприкінці літа — восени 1930 р. були вжиті рішучі заходи для побудови фактично нового заводу. З цією метою значно розширювалась територія та акваторія підприємства⁷⁹. Будівництво заводу розпочалось у листопаді 1930 р. В ході будівництва довелося переборювати немало труднощів. Не вистачало робітників, роботи були недостатньо механізовані. Але спорудження нового підприємства розгорталося з кожним днем⁸⁰. Водночас не тільки не припинялись, а, навпаки, розширювались роботи комінтернівців по судноремонту та суднобудівництву⁸¹.

Із збільшенням обсягу робіт зростала і кількість робітників. Так, якщо на 1 жовтня 1929 р. у майстернях було 173 робітники, то на середину 1930 р. їх вже стало 584⁸², а в грудні 1930 р. — 869 робітників⁸³.

У 1931 р., після ліквідації наслідків весняної поводи, будівництво заводу досягло ще більшого розмаху, особливо успішно споруджувався найбільший — слюсарно-механічний цех⁸⁴. У 1931 р. комінтернівці водночас будували невеликі парові судна: баржі волзького типу та дніпровські лайби. Протягом року на воду було спушено понад 30 суден. Значна увага приділялась ремонту суден та іншим роботам⁸⁵.

Відповідно до звернення Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 5 лютого 1931 р. більшість підприємств системи Наркомводу укрупнювалась. Зокрема, у Херсоні 1 липня 1932 р. було організовано Судноремонтно-будівельний комбінат, до складу якого входили майстерні ім. Комінтерну, судноверф управління порту та завод ім. Комінтерну, який ще тільки будувався.

Слід зауважити, що в будівництві цього заводу було допущено ряд помилок. У зв'язку з тривожними сигналами, які надходили з Херсонського міськкому партії та від робітників-комінтернівців, питання про будівництво заводу ім. Комінтерну розбиралося Центральною контрольною комісією ВКП(б) та Народним комісаріатом робітничо-селянської інспекції. В результаті розгляду цього питання вони вказали на те, що внаслідок неохайного ставлення з боку окремих адміністративно-техніч-

⁷⁶ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 7458, оп. 4, спр. 1170, арк. 52, 53.

⁷⁷ Архів Міністерства річкового флоту РРФСР (далі — АМРФ РРФСР). Технічний архів, оп. 9, група 10, спр. 2/1, арк. 8.

⁷⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 4, спр. 1170, арк. 3 зв.

⁷⁹ Там же, ф. 7454, оп. 1, спр. 43, арк. 138, 239.

⁸⁰ Газ. «Червоний штурвал» (орган партійних комітетів та профспілок пристані «Херсон» та суднобудівного заводу ім. Комінтерну), 1931, № 25.

⁸¹ Газ. «Червоний штурвал», 1931, № 21. До XIV роковин Великого Жовтня комінтернівцями були повністю побудовані та достроково спущені на воду 16 стотонних гончаків. Газ. «Червоний штурвал», 1931, № 120.

⁸² «Звіт про роботу Херсонської міської Ради VII скликання за 1928/29 і 1929/30 роки». Херсон, 1931, стор. 63.

⁸³ Газ. «Наддніпряньська правда» (орган Херсонського МПК КП(б)У, міськради та міськпрофради) від 21 грудня 1930 р.

⁸⁴ АМРФ РРФСР, Технічний архів, оп. 9, гр. 10, спр. 2/1, арк. 1—8.

⁸⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 7454, оп. 1, спр. 43, арк. 130, 131, 132.

них робітників Наркомводу до питань проектування заводу, відсутності ретельно розробленого проекту та недостатнього догляду за ходом робіт будівництво нового заводу у Херсоні проходить незадовільно, а також запропонували протягом найкоротшого строку домогтися зниження витрат на будівництво за рахунок спрощення конструкції нових (ще не побудованих) об'єктів, механізації будівельних робіт та поліпшення організації їх проведення. Пропонувалось також негайно доставити на завод обладнання та верстати. Для виконання поширеної програми судноремонту підприємство забезпечувалось кредитами, матеріалами та інженерно-технічними кадрами⁸⁶.

Все це сприяло швидкому налагодженню успішного будівництва заводу ім. Комінтерну у другій половині 1932 р. Вже до 15 роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції новий завод був готовий на 70%⁸⁷. Водночас налагоджувалась робота Херсонського суднокомбінату в цілому.

XVII з'їзд партії дав директиву завершити у другій п'ятирічці реконструкцію всього народного господарства країни. Перед річковим суднобудуванням було поставлене завдання — дати високоякісні судна більш сучасної конструкції, реконструювати склад річкового флоту, а також організувати широке будівництво мілкосидячих суден для використання мілких річок як під'їзних шляхів⁸⁸.

Відповідно до рішень з'їзду в роки другої та третьої п'ятирічок річкове суднобудівництво за своїм призначенням та обсягом неухильно розширювалося. Це стало можливим завдяки тому, що саме тоді були утворені та вступили до ладу нові суднозаводи та верфі. Наочно це, зокрема, видно на прикладі розвитку суднобудівництва та судноремонту в Херсоні.

Вже наприкінці 1935 р. всі судна технічного, службового та допоміжного флоту, які були приписані до Херсонського порту, ремонтувались на заводі ім. Комінтерну⁸⁹. Херсонський суднокомбінат у той час був ліквідований, всі підприємства, які входили до його складу, в тому числі і завод ім. Комінтерну, було перетворено на самостійні виробничі одиниці з підпорядкуванням кожного попередньому відомству⁹⁰.

З 1931 р. по червень 1941 р. на реконструкції та розширення заводу ім. Комінтерну було витрачено понад 13 млн. крб. За той час були побудовані і повністю обладнані зовсім нові виробничі цехи: деревообробний, ковальський, слюсарно-механічний, корпусно-котельний, ливарний, а також допоміжні цехи, будинок заводууправління, культурно-побутові служби і т. д.⁹¹ Вже до 1938 р. завод було повністю реконструйовано. Значно збільшилась виробнича потужність підприємства. З 1 січня 1934 р. по 1 січня 1939 р. основні засоби виробництва заводу зросли в 10 разів⁹². Значне збільшення потужності підприємства сприяло неухильному зростанню випуску продукції в роки довоєнних п'ятирічок. Випуск валової продукції заводом ім. Комінтерну (в не-

⁸⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 4, спр. 1170, арк. 46, 47.

⁸⁷ Газ. «Наддніпряньська правда» від 7 листопада 1932 р.

⁸⁸ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, К., 1954, стор. 194—197, 199—209.

⁸⁹ Газ. «Наддніпряньська правда» від 22 вересня та 31 грудня 1935 р.

⁹⁰ Комінтернівці з ліквідацією комбінату знову перейшли у відання ДУРПу. У грудні 1936 р. завод ім. Комінтерну з відання Дніпровського пароплавства перейшов у відання Цупромводу Наркомводу. ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 7, спр. 769, арк. 1, 5, 6, 7.

⁹¹ АМРФ РРФСР, ф. Наркомрічфлот СРСР, Цупромрічфлот, оп. 655, спр. 817, арк. 4; оп. 915, спр. 22, арк. 3.

⁹² ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 8, спр. 855, арк. 50.

змінних цінах 1926/27 р.) зріс з 826 тис. крб. в 1931 р. до 15 948 тис. крб. в 1940 р., тобто більш ніж у 19 разів⁹³.

Неухильно збільшуючи в роки довоєнних п'ятирічок випуск валової продукції, комінтернівці водночас успішно засвоювали зовсім нові для них види продукції. В зв'язку з пуском нових цехів завод почав виконувати роботи по середньому та великому річковому суднобудуванню. Починаючи з 1934 р., поряд із судноремонтом колектив заводу здійснював будівництво річкових буксирних суден потужністю 600 кінських сил, а також збирання нафтоналивних барж вантажопідйомністю близько 2 тис. т. З року в рік збільшувалась питома вага суднобудування у загальній виробничій програмі комінтернівців і в 1940 р. вона становила 88%⁹⁴.

До 1937 р. завод будував переважно дерев'яні та композитні, головним чином несамохідні, судна вантажопідйомністю в 100, 500, 1000 т кожне. В 1937—1938 рр. на заводі робився монтаж плавучих залізобетонних доків, вантажопідйомністю 600 т і 4 тис. т. У 1937 р. комінтернівці побудували два металевих судна буксирного типу («Ленінград» і «Ленін») потужністю по 550 кінських сил кожне⁹⁵.

У вересні 1937 р. у Москві за участю А. І. Мікояна відбулася нарада представників Наркомводу та заводів Цупромводу з питання закінчення побудови 11 вантажних морських парових та теплових суден, будівництво яких у свій час було законсервовано. Добудову двох вантажних теплоходів («Разін» і «Лепсе») вирішено було виконати на Херсонському заводі ім. Комінтерну⁹⁶. Здійснили її комінтернівці протягом 1939—1941 рр.

У 1940—1941 рр. на заводі широко провадилось будівництво несамохідних суден — бензовозів для Західного пароплавства. Тільки в 1940 р. на заводі було побудовано та спущено на воду 36 бензовозів, підготовлено до спуску 19, почато будівництво 15-ти і 15 бензовозів закладено⁹⁷.

Нові види виробництва потребували більш досконалих форм його організації. Суднобудування, особливо велике, вимагало кваліфікованої робочої сили, спеціального обладнання та більш складних технічних методів роботи. Змінився виробничий профіль заводу, який за роки передвоєнних п'ятирічок перетворився на підприємство, що здатне було засвоїти значну виробничу програму. В результаті проведення комінтернівцями серійних робіт змінилася структура організації виробництва та внутрізаводського планування⁹⁸.

* * *

У відбудовний період, за роки індустріалізації і особливо за роки довоєнних п'ятирічок не тільки зросло підприємство, а й значно поліпшилися виробничо-побутові умови робітників заводу ім. Комінтерну, як і всіх радянських людей, підвищився їх культурно-технічний рівень.

⁹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 8, спр. 855, арк. 50; АМРФ РРФСР, ф. Наркомрічфлоту, Цупромрічфлот, оп. 655, спр. 817, арк. 4 зв.; Архів суднозаводу ім. Комінтерну, Річний звіт по основній діяльності підприємства за 1941 р., Пояснювальна записка, арк. 39 зв.

⁹⁴ АМРФ РРФСР, ф. Наркомрічфлот, Цупромрічфлот, оп. 655, спр. 817, арк. 4 зв., оп. 915, спр. 20, арк. 46.

⁹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 8, спр. 855, арк. 51. АМРФ РРФСР, ф. Наркомрічфлот, Цупромрічфлот, оп. 655, спр. 817, арк. 4, зв. 5.

⁹⁶ Газ. «Червоний штурвал», 1937, № 42.

⁹⁷ АМРФ РРФСР, ф. Наркомрічфлот, Цупромрічфлот, оп. 655, спр. 817, арк. 13.

⁹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 8, спр. 855, арк. 51; АМРФ РРФСР, ф. Наркомрічфлот, Цупромрічфлот, оп. 655, спр. 817, арк. 5.

З метою поліпшення охорони праці робітників у Херсоні, як і в ряді інших промислових центрів, була організована камера інспекції праці⁹⁹. Значну роль у поліпшенні охорони праці та техніки безпеки херсонських докерів відіграло об'єднання доків Карантинного острова в одне підприємство.

На початку червня 1923 р. загальні збори робітників майстерень ім. III Комінтерну одногослосно вирішили: «...Оголосити нещадну боротьбу з усіма, хто не буде виконувати вимог інспекції праці, заснованих на мінімумі прав трудящих, закріплених кодексом та колективним договором. Посилити в ремонтному сезоні роботу по приведенню майстерень у (належний. — Е. П.) санітарно-технічний стан»¹⁰⁰.

У боротьбі за поліпшення умов праці комінтернівцями використовувалась як місцева, так і центральна преса¹⁰¹.

У плавнях Карантинного острова один за одним зростали великі, світлі, просторі корпуси нового заводу. Будівництво велося з урахуванням правил техніки безпеки та охорони праці. В грудні 1931 р. було закінчено основні роботи по будівництву нового ливарного цеху, в якому значна увага приділялась техніці безпеки і створенню необхідних умов роботи¹⁰². Значна увага техніці безпеки та охороні праці була приділена і при будівництві ковальського та слюсарно-механічного цехів. Загальна вартість будівництва приміщення тільки останнього цеху та його обладнання становила майже півмільйона карбованців. Значна частина цієї суми була витрачена на полегшення умов праці робітників. Було влаштовано гаряче водопостачання, душові, умивальники, приміщення для відпочинку та інші побутові приміщення, пароповітряне опалення¹⁰³.

Поліпились побутові умови життя робітників. Вже навесні 1923 р. у Херсоні була досить велика лікарня водників, яка обслуговувала і комінтернівців. В Олешках працював будинок відпочинку водників.

У Херсоні тільки протягом 1928 р. було побудовано три житлових двоповерхових будинки для робітників-портовиків та комінтернівців. Для побутових потреб робітників-судноремонтників, портовиків і водників будувались судна спеціального призначення¹⁰⁴.

Якщо в 1929 р. середньомісячний заробіток робітника-комінтернівця становив 113 крб., то вже в 1934 р. дорівнював 461 крб., тобто у чотири рази більше¹⁰⁵. Добробут робітників заводу ім. Комінтерну продовжував поліпшуватись і в роки третьої п'ятирічки. Середньомісячна зарплата робітника-комінтернівця в 1940 р. була досить високою для того часу, вона досягала близько 500 крб.¹⁰⁶. Необхідно врахувати, що поряд із зростанням номінальної зарплати за роки п'ятирічок різко зросла реальна заробітна плата комінтернівців, як і всіх радянських людей.

Велика увага приділялася в ті роки культурно-масовій та виховній роботі серед водників та, зокрема, серед робітників заводу ім. Комінтерну. Наприклад, значні кошти були асигновані на побудову клубу вод-

⁹⁹ Газ. «Херсонский коммунаръ» від 12, 13 травня та 10 червня 1923 р.

¹⁰⁰ Газ. «Херсонский коммунаръ» від 3 червня 1923 р.

¹⁰¹ «Херсонский коммунаръ» від 12, 13 травня, 3, 10, 23, 27 червня 1923 р. та ін.; журн. «Гигиена труда», 1926, № 9; газ. «Рабочий» від 3 січня 1928 р.

¹⁰² АМРФ РРФСР, Технічний архів, оп. 9, гр. 10, спр. 2/3, арк. 13, 14, 14 зв., 15, 15 зв., 16.

¹⁰³ Там же, спр. 2/6, арк. 2 зв.—9.

¹⁰⁴ Газ. «Наддніпряньська правда» від 7 листопада 1928 р.

¹⁰⁵ «Звіт про роботу Херсонської міськради VII скликання за 1928/29 та 1929/30 роки», Херсон, 1931, стор. 63; газ. «Наддніпряньська правда», 1934, № 258.

¹⁰⁶ АМРФ РРФСР, ф. Наркомрічфлот, Цупромрічфлот, оп. 655, спр. 817, арк. 19 зв., 20.

ників у Херсоні ¹⁰⁷. Для ліквідації бездоглядності дітей при майстернях були утворені «Курси юнацтва», в яких навчались сироти-підлітки. Багато з них через деякий час стали кваліфікованими робітниками, техніками і інженерами ¹⁰⁸.

Завдяки широкій мережі виробничих та позавиробничих шкіл, курсів, робітфаків значно підвищився культурно-технічний рівень робітників. Якщо в 20-і роки серед комінтернівців повністю було ліквідовано неписьменність, то перед початком Великої Вітчизняної війни більша частина робітників заводу мала середню та неповну середню освіту ¹⁰⁹. Молоді комінтернівці та старі кадрові робітники успішно оволодівали новою технікою, творчо ставились до праці, про що свідчить широкий розвиток соціалістичного змагання та раціоналізації на заводі в роки довоєнних п'ятирічок.

Комінтернівці брали активну участь у громадському житті міста. Наприклад, у жовтні 1927 р. в майстернях обговорювалась діяльність Херсонської міської Ради VI скликання. Робітники активно обговорили план роботи Ради, несли ряд пропозицій щодо поліпшення благоустрою міста, зокрема електрифікації Карантинного острова ¹¹⁰.

В ті роки комінтернівці під керівництвом комуністів активно виступали проти ворогів партії — троцькістів та інших опозиціонерів. У січні 1931 р. багатолюдні збори робітників заводу дали відсіч підкуркульникам, які влаштувались на виробництві і намагалися провадити свою ворожу агітацію ¹¹¹. Передові кадрові робітники-виробничники вступали до лав партії ¹¹².

У зв'язку з обговоренням, а потім і прийняттям плану першої п'ятирічки, широко розгорнулось змагання не тільки за виконання, а й за перевиконання планових завдань.

У ході змагання мобілізувались внутрішні ресурси підприємств. Уже в 1928/29 плановому році кампанія по мобілізації внутрішніх ресурсів промисловості дала добрі результати на цілому ряді підприємств, зокрема в майстернях ім. Комінтерну ¹¹³. Під керівництвом комуністів та комсомольців комінтернівці організували та успішно виконали зустрічний промфінплан на четвертий квартал 1930 р. Кількість робітників, які перевиконували норми виробітку, збільшувалась на підприємстві з кожним днем. Наприклад, якщо 15 жовтня 1930 р. було 150 ударників-комінтернівців, то через 10 днів їх стало 219 ¹¹⁴.

Завдяки ентузіазму робітників-комінтернівців план майстерень у 1930 р. було перевиконано вже до Жовтневих свят на 350%.

У 1931 р. партійна та комсомольська організації комінтернівців побойовому розгорнули роботу серед робітників майстерень, а також серед будівників заводу. Внаслідок цього значно кращими стали виробничі показники більшості комінтернівців. На початку лютого 1931 р. у комінтернівців було вже сім ударних бригад, з них — дві комсомольські ¹¹⁵.

Серед херсонських судноремонтників та суднобудівельників з кожним роком збільшувалась кількість раціоналізаторів та винахідників. Лише з 17 серпня 1932 р. по 1 січня 1933 р. на Херсонському суднокомбінаті (до складу якого входив тоді і завод ім. Комінтерну) було пода-

¹⁰⁷ ДАХО, ф. Р-697, оп. 1, зв. 37, спр. 1476, арк. 26—34.

¹⁰⁸ Там же, зв. 40, спр. 1574, арк. 1, 5, 7, 11.

¹⁰⁹ Архів заводу ім. Комінтерну, Річний звіт за 1941 р., Пояснювальна записка.

¹¹⁰ Газ. «Робочий» від 15 жовтня 1927 р.

¹¹¹ Газ. «Червоний штурвал», 1931, № 21.

¹¹² Газ. «Робочий» від 30 листопада, 11 та 30 грудня 1927 р.

¹¹³ ДАХО, ф. Р-697, оп. 1, зв. 24, спр. 1045, арк. 1, 1 зв.

¹¹⁴ Газ. «Червоний штурвал», 1930, № 11, 12, 14, 16.

¹¹⁵ Газ. «Червоний штурвал», 1931, № 27.

но 76 значних раціоналізаторських пропозицій, з них 41 пропозиція від робітників. За той же період (на 1 січня 1933 р.) 13 пропозицій було впроваджено та 4 знаходились на розгляді ¹¹⁶.

Під керівництвом партійної, профспілкової та комсомольської організації комінтернівці продовжували розширювати соціалістичне змагання та раціоналізаторство. У 1934 р. на заводі широко запроваджувалась система нормативного обліку — важливий раціоналізаторський захід, який дозволив впорядковувати виконання плану як підприємством у цілому, так і кожним цехом окремо. Комісія Наркомвуду, яка спеціально прибула тоді з Москви, після ретельного ознайомлення з постановкою нормативного обліку у комінтернівців «вирішила суднозавод ім. Комінтерну зробити «дослідно-показовим заводом по впровадженню нормативного обліку з тим, щоб використати набутий досвід на інших заводах Наркомвуду» ¹¹⁷.

Рішення XVII з'їзду партії лягли в основу всієї дальшої роботи водників. Утворені відповідно до цих рішень політвідділи на водному транспорті зуміли вже в першому році свого існування домогтися докорінного поліпшення роботи транспорту. Дедалі більшою ставала кількість робітників, які оволодівали передовими методами праці. Так, уже на 1 грудня 1934 р. понад 420 робітників заводу ім. Комінтерну були ударниками ¹¹⁸.

Комуністи, комсомольці та профспілковий актив цехів роз'яснювали робітникам значення змагання, його мету та засоби організації, допомагали відстаючим, уважно ставились до потреб робітників. У поширенні та популяризації передового виробничого досвіду комінтернівців значна роль належала місцевій пресі і передусім багатотиражній водників у Херсоні — газеті «Червоний штурвал». Велике агітаційно-масове значення мали також інші заходи, які сприяли заохочуванню, розширенню ударництва, виявленню кращих. Наприклад, 1 січня 1935 р. комінтернівці успішно підготували та провели День ударника. Вшанування колективом заводу переможців у змаганні, кращих робітників перетворилося на свято праці.

Новим етапом у розвитку соціалістичного змагання було виникнення стахановського руху, що протягом 1935—1936 рр. швидко поширився по всій країні. Колектив комінтернівців одним з перших у Херсоні почав широке впровадження стахановських методів праці ¹¹⁹. Стахановські п'ятиденки, декади та місячники значно скоротили строки ремонту суден. Внаслідок широкого запровадження комінтернівцями передових методів вже взимку 1935/36 р. продуктивність праці робітників під час ремонту суден підвищилась до 180—200% ¹²⁰.

В 1938 р. середній виробіток одного робітника-комінтернівця дорівнював 117% плану та 123,7% показників попереднього 1937 р. Це була значна перемога колективу підприємства. Кількість передовиків серед комінтернівців у 1938 р. з кожним місяцем неухильно зростала. До 1 грудня 1938 р. 173 робітники виконували норми виробітку на 200% і більше, а 77 — на 300% і вище. Деякі передовики виробництва вже у 1938 р. працювали з безконтрольним штампом, що давало право виробляти продукцію без контролю ВТК. Таке право тоді одержали токарь Матвеев, столяр Касатов, токарь Грамм і слюсар Губкін ¹²¹.

¹¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 7454, оп. 1, спр. 91, арк. 35.

¹¹⁷ Газ. «Червоний штурвал», 1934, № 131.

¹¹⁸ Газ. «Червоний штурвал», 1935, № 1.

¹¹⁹ Газ. «Наддніпряньська правда» від 11 листопада 1935 р.

¹²⁰ Газ. «Червоний штурвал», 1936, № 37.

¹²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 8, спр. 855, арк. 66.

Наслідки великої роботи, що здійснювалась у той час колективом заводу по розгортанню соціалістичного змагання, по поліпшенню організації виробництва, підвищенню продуктивності праці, виявилися, перш за все, в перегляді цілого ряду норм. Так, на основі широкого масового впровадження передових методів праці, які значно підвищили її продуктивність, тільки у 1938 р. на заводі було переглянуто 1880 норм у бік їх збільшення та встановлено 1478 нових норм¹²².

У 1939 р. з ініціативи заводської організації комінтернівцями було здійснено ряд заходів по поліпшенню роботи заводу, налагодженню дійового соціалістичного змагання. Було зміцнено керівництво підприємством, організовано контроль за виготовленням деталей, укріплено штат інспекторів відділу технічного контролю¹²³. Все це сприяло не тільки поліпшенню якості заводської продукції, а й дальшому розширенню наприкінці 1939 — на початку 1941 р. соціалістичного змагання серед комінтернівців. Змагання було одним з найсерйозніших стимулів зростання продуктивності праці. Від середньосписочної кількості комінтернівців (1790 чол. на грудень 1940 р.) передовики виробництва становили 61%¹²⁴.

Поширення серед комінтернівців під керівництвом комуністів передових методів праці було однією з основних причин значного підвищення у 1940 р. продуктивності праці у порівнянні з 1939 р. В середньому виробіток одного робітника-комінтернівця у 1940 р. становив 160% до запланованого¹²⁵.

Незважаючи на те, що в 1939—1940 рр. цілий ряд місцевих та наркоматівських норм на заводі було переглянуто у бік їх підвищення, кількість передовиків виробництва серед комінтернівців неухильно зростала, а рух за рекордне перевиконання норм виробітку продовжував розвиватися. При цьому досить значним був заробіток комінтернівців, особливо тих, хто самовіддано, творчо працював. Так, у 1940 р. щомісячно коваль Кухтін одержував 1856 крб., столяр Фокін — 1041 крб., котельник Камішан — 1034 крб., токар Устименко — 903 крб., токар Томашевський — 873 крб. і т. д.¹²⁶

Взяті вибірково дані про кращих токарів, слюсарів, ковалів, котельників та робітників інших спеціальностей показують, що заробітна плата робітників-передовиків виробництва наприкінці довоєнних п'ятирічок була дуже високою, якщо врахувати досить низькі ціни на товари першої необхідності у передвоєнному 1940 р.

Робітники з успіхом сполучали по дві і більш спеціальностей (збірники-електрозварники, збірники-верстатники, свердлувальники-слюсарі та ін.). Тільки, наприклад, в одному корпусно-котельному цеху 28 робітників сполучали кілька професій¹²⁷. Це дозволяло працювати за тією спеціальністю, в якій відчувалась необхідність. Зменшувався непродуктивний простій робітників.

Ще у 1938 р. з ініціативи комсомольської організації комінтернівці почали змагатися з Київським суднобудівним заводом ім. Сталіна за краще проведення ремонту суден¹²⁸, а в 1940 р. — із Запорізьким суднобудівним заводом ДУРП'у за краще виконання суднобудівних робіт.

¹²² ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 8, спр. 855, арк. 67.

¹²³ АМРФ РРФСР, ф. 8, оп. 654, спр. 43, арк. 31.

¹²⁴ Там же, оп. 655, спр. 17, арк. 16 зв.

¹²⁵ Там же, арк. 19 зв.

¹²⁶ Там же, арк. 17, 17 зв.

¹²⁷ Там же, оп. 655, спр. 17, арк. 17, 17 зв.

¹²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7458, оп. 8, спр. 855, арк. 67.

У змагання за успішне та дострокове будівництва суден тільки протягом 1940 р. було залучено 450 робітників-комінтернівців.

Масовий характер соціалістичного змагання комінтернівців завдяки ентузіазмові рядових робітників, у перших рядах яких впевнено йшли комуністи, мав безперечно велике значення для поліпшення виробничої діяльності підприємства. Внаслідок виробничої діяльності комінтернівців завод тільки в першому півріччі 1941 р. мав понад два мільйони карбованців економії. Така економія була досягнута, передусім, за рахунок широкого впровадження на заводі передових методів праці, масового соціалістичного змагання.

У роки довоєнних п'ятирічок завод ім. Комінтерну з напівкустарних майстерень перетворився на велике судноремонтно-будівне підприємство. Колектив заводу під керівництвом комуністів з честю виконував виробничі завдання. За період довоєнних п'ятирічок значно зріс добробут комінтернівців, підвищився їх культурно-технічний рівень, що дало можливість розпочати широке впровадження на заводі передових форм та методів праці. Масовим та дійовим було в ті роки змагання комінтернівців.

Розвиток творчої праці комінтернівців, як і робітників багатьох інших підприємств у країні, став можливим завдяки реконструкції старих та будівництву нових підприємств. Ця реконструкція і дальший розвиток підприємства проводилися під безпосереднім керівництвом партійної, комсомольської та профспілкової організацій заводу. Особливо значних виробничих успіхів досягли комінтернівці в роки третьої п'ятирічки, успішне виконання якої було перервано Великою Вітчизняною війною.

Е. Б. КАРЦОВНИК

ПІДГОТОВКА КАДРІВ НА ДНІПРОБУДІ (1927—1932 рр.)

В історії нашої країни, в боротьбі Комуністичної партії за здійснення ленінського плану електрифікації видатне місце займає будівництво Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Дніпровська гідроелектростанція ім. В. І. Леніна була споруджена в роки першої п'ятирічки героїчним народом нашої країни, керованим Комуністичною партією. Дніпробуд був школою виховання нової радянської людини — будівника соціалістичного суспільства.

На спорудження Дніпровської гідроелектростанції партія і уряд направили кращі інженерно-технічні кадри, а також кваліфікованих робітників з інших будов, перш за все з Волховбуду і Шатурської електростанції. З усіх кінців на Дніпробуд приїжджали люди різних професій, намагаючись своєю працею прискорити будівництво найбільшої споруди першої п'ятирічки.

Але масштаби будівництва були настільки грандіозні, що потреба в кваліфікованих кадрах, як масових професій, так і інженерно-технічних, все зростала. Партійна організація будівництва виступила організатором підготовки кадрів безпосередньо на самому будівництві.

Цю грандіозну роботу треба було починати з елементарної ліквідації неписьменності робітників, які в основному були вихідцями із села. З самого початку будівництва працювали школи ліквідації неписьменності (лікнеп). Мережа таких шкіл збільшувалась в міру зростання ро-

бітничого колективу. Були створені також школи малописьменних¹²⁹. У жовтні 1930 р. на будівництві працювало 100 гуртків, в яких навчалось 22 333 чол. неписьменних і малописьменних.

Особливо активізувалась робота лікнепу на Дніпробуді в зв'язку з постановою ЦК КП(б)У від 5 серпня 1931 р. про реорганізацію системи лікнепу. ЦК КП(б)У вказав на необхідність провести реорганізацію всієї системи лікнепу і навчання малописьменних, підкоривши її завданням підвищення кваліфікації і підготовки масових кадрів. Школи по ліквідації неписьменності мали своїм завданням поряд з ліквідацією неписьменності дати робітникам загальноосвітні, політичні і політехнічні знання. Малописьменні повинні були одержати освіту в об'ємі 4 класів.

Виконуючи рішення ЦК КП(б)У, парторганізація створила на Дніпробуді 512 груп і шкіл, які охопили 9782 чол. неписьменних і малописьменних. До 1 травня 1932 р. Дніпробуд одним з перших на Україні повністю завершив ліквідацію неписьменності серед своїх робітників. Тільки за осінньо-зимовий період 1930—31 р. через систему лікнепу набули кваліфікації 1983 чол. і 1755 чол. підвищили свою кваліфікацію.

Надзвичайно велике значення мала технічна підготовка робітничих кадрів. Першим завданням, яке стояло перед будівництвом, було озброєння новоприбулих робітників технінимумом, виробничо-технічна пропаганда. Ця робота провадилась на вступних курсах, організованих на будівництві. Курси відвідувало понад 12 тис. робітників. Тут їх знайомили із завданнями Дніпрогесу, з тими ділянками будівництва, на яких їм доведеться працювати, з основами техніки безпеки, а також з постановами партійних організацій та найважливішими розпорядженнями і наказами Управління Дніпробуду.

Наступною ланкою технічного навчання були виробничо-технічні гуртки, що охопили близько п'яти тисяч робітників, більшість з яких уже пройшла вступні курси. Виробничо-технічні гуртки більш детально знайомили робітників з характером роботи, з теоретичними основами технологічних процесів даної ділянки виробництва та їх організацією. Тому навчання у виробничо-технічних гуртках проводилось за спеціально складеною для кожної ділянки будівництва програмою, яка передбачала підготовку спеціалістів певної кваліфікації: будівельників, бетонників і т. п. Крім вузькотехнічних дисциплін у кожному виробничо-технічному гуртку певні години було відведено для політграмоти. З допомогою технічних курсів і виробничо-технічних гуртків Дніпробуд готував кадри масових професій.

Водночас на Дніпробуді готувались і більш кваліфіковані кадри на ділянкових технічних курсах, де робітники здобували теоретичну підготовку і практичне уміння працювати на складних будівельних машинах і механізмах. На цих курсах інженерно-технічний актив читав переважно спеціальні дисципліни. Курсантів прикріплювали до тих робітників, які вже освоїли роботу на нових механізмах, мали достатній досвід і навички роботи на них.

Період навчання першої групи робітників для роботи на будівельних механізмах тривав півтора року і співпав за часом з етапом підготовчих робіт на Дніпробуді — будівництвом підсобних споруд, утворенням підприємств і господарств, які потім обслуговували основні роботи.

На початку розгортання основних робіт Дніпробуд уже мав необхідний загін кваліфікованих працівників механізованої праці. В наступ-

¹²⁹ Газ. «Красное Запорожье» від 22 жовтня 1930 р.

ні роки будівництва цей загін збільшувався. Тут готувались необхідні для Дніпробуду кваліфіковані кадри різних професій: бетонники, стляри, машиністи екскаваторів, кранів і дериків, монтажники потужних гідротурбін і генераторів.

З ініціативи адміністрації буро-підривного підвідділу (відділ земельно-скельних робіт) на Дніпробуді були відкриті перші в СРСР курси підривників. Теоретичні і практичні заняття тут тривали шість місяців. На курсах підривників навчалось 48 робітників і майже всі вони успішно склали іспити¹³⁰.

В кінці 1929 р. ділянкові технічні курси починають об'єднуватись і вечірні робітничі школи (ВРШ), програма яких була розширена за рахунок загальнотехнічних і соціально-економічних дисциплін. ВРШ була більш поширеною і раціональною системою підготовки спеціалістів всієї кваліфікації на Дніпробуді. В ній постійно навчалось понад три тисяч чол. За весь період існування ВРШ випустили 70 тисяч робітників усієї кваліфікації¹³¹.

Крім того, на Дніпробуді було відкрито першу в СРСР школу будівельного учнівства — Будуч, яка готувала висококваліфіковані кадри робітників (столярів, теслярів, бетонників). Школа Будуч також навчала робітників керувати різними складними механізмами: паровими кранами, дериками, екскаваторами і т. п. На Дніпробуді в школі Будуч у 1927 р. навчалось 48 учнів, у 1928 р. — 120, у 1929 р. — 186 і в 1930 р. — 300.

В 1930 р. школа Будуч була реорганізована. Замість неї була створена школа фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), а також були створені робітничо-технічні школи (РТШ), фабрично-заводські технічні курси (ФЗТК), курси масово-будівельних професій (КМБП) та ін. Курс навчання в КМБП і РТШ тривав від одного до трьох місяців, у ФЗТК — від восьми до 18 місяців.

На 1 січня 1931 р. у школі ФЗУ навчалось 708 учнів і було набрано ще 450 учнів. Протягом 1931 р. школою ФЗУ було випущено всього 113 учнів¹³². На січень 1932 р. в школі ФЗУ на Дніпробуді навчалось 1104 учні таких професій: електрики, паровозні машиністи, машиністи підйомних механізмів, слюсарі по ремонту, водопровідники, ливарники, столяри, модельники, інструментальники та ін.¹³³

В 1931 р. на Дніпробуді у робітничо-технічних школах і на курсах масово-будівельних професій навчалось 11 530 робітників по 72 спеціальностях, з них 11% жінок; 71% робітників, 23% селян і 4% службовців.

За 1931 р. РТШ і КМБП випустили 4432 кваліфікованих робітників. На перше травня 1932 р. в РТШ і КМБП на Дніпробуді навчалось 4003 чол., з них 10% жінок, 64% робітників, 32,3% селян-колгоспників, 2,3% службовців. Тільки за січень і лютий 1932 р. РТШ і КМБП було випущено 842 кваліфікованих робітників по 17 спеціальностям.

ФЗТК готувала інженерно-технічних працівників по 12 спеціальностям. У 1931 р. навчанням у ФЗТК було охоплено 1793 чол.: випускників РТШ, практиків-десятичників, техніків, інженерів-практиків, адміністраторів. За 1931 р. ФЗТК було випущено 177 чол. і за січень 1932 — 82 чол.¹³⁴

¹³⁰ Газ. «Красное Запорожье» від 12 червня 1929 р.

¹³¹ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 149, од. зб. 333, стор. 156.

¹³² Там же, од. зб. 243, арк. 345—347.

¹³³ Там же.

¹³⁴ Там же, арк. 395—397.

У 1931 р. Управління Дніпробуду організувало підвідділ кадрів при відділі економіки праці, який зосередив основну увагу на підготовці кадрів через курси. Майже вся підготовка кадрів на Дніпробуді проходила без відриву учнів і курсантів від виробництва. Виробниче навчання курсанти проходили в майстернях ФЗУ, на будівництві. Курсанти ФЗТК проходили виробниче навчання лише на виробництві під час своєї роботи.

Наприклад, для навчання робітників на кранах в червні 1929 р. був встановлений дериковий кран у лівобережній деревообробній майстерні і паровий кран в залізничному тупику^{135–136}. Тут курсанти на дерев'яних моделях відрізків греблі, які треба було бетонувати, проходили навчання¹³⁷.

На Дніпробуді готувались кадри і для інших будівництв. Так, наприклад, Дніпробуд послав Свірбуду 14 чол., Челябінськбуду — 8 чол., Магнітобуду — 37 чол., «Азовсталі» — 4 чол., заводів ім. Дзержинського — 12 чол. Крім того, із Дніпробуду було командировано на роботу на Магнітобуд 16 інженерно-технічних працівників, на Свірбуд — 6, Нафтобуд — 3, Москва-канал — 2. Це була допомога передового будівництва іншим новобудовам країни.

З Дніпробуду було послано для навчання у вузи країни 34 інженерно-технічних працівники, здійснено 90 наукових відряджень. Заочним навчанням на перше березня 1932 р. було охоплено 180 робітників та інженерно-технічних працівників, які навчались у київських, харківських, московських та ленінградських вузах. Влітку 1930 р. на Дніпробуді були організовані 9-місячні заочні курси по радіо для робітників-ударників на кошти профспілок¹³⁸.

На Дніпробуді проходили виробничу практику студенти: в 1928 р. — 95 чол., у 1929 р. — 150, у 1930 р. — 269, у 1931 р. — 1208 і на перше березня 1932 р. — 225 чол. Це були студенти різних інженерно-технічних і енергетичних вузів країни: новочеркаського, київського, московського, дніпропетровського, ленінградського, дніпробудівського та ін.

Будівництво Дніпрогесу було доручено радянським інженерно-технічним силам. Це свідчило про те, що партія і уряд глибоко довіряли своїм інженерно-технічним кадрам. Вони вірили в те, що робітничий колектив будівництва в співдружності з радянською наукою спорудить Дніпробуд.

Важливим джерелом формування інженерно-технічної інтелігенції Дніпробуду були спеціалісти старої школи. В перші роки будівництва вони становили переважну більшість інженерно-технічного персоналу, покликаного здійснювати технічне керівництво.

Партійна організація приділила виключну увагу роботі із старою інтелігенцією. Перед партійною організацією постало завдання перевиховати стару інтелігенцію. Треба було залучити інженерно-технічних працівників до активного суспільно-політичного життя, без якого немислима була успішна виробнича технічна робота.

Необхідно було також покінчити з ворожим ставленням до старої інтелігенції, яке виявилось в «спецідстві», ґрунтувалось на тому, що інтелігенція до Великої Жовтневої соціалістичної революції формувалась, головним чином, із пануючих класів і обслуговувала їх. Але частина старої інтелігенції стала на шлях служіння справі соціалізму, і партія вважала за необхідне створити найсприятливіші умови для її

^{135–136} Газ. «Красное Запорожье» від 12 червня 1929 р.

¹³⁷ А. В. В и п т е р, Великие стройки коммунизма, М., 1951, стор. 32.

¹³⁸ Державний архів Запорізької області, ф. 569, оп. 1, спр. 1, арк. 45.

роботи. ЦК партії вимагав від партійних організацій назавжди покінчити з відсталими настроями «спецоїдства», докорінно змінити ставлення до старої дореволюційної інтелігенції.

Виконуючи вказівки ЦК, партійна організація Дніпробуду повела рішучу боротьбу проти нездорового ставлення до спеціалістів старої школи, роз'яснюючи робітникам, що «спецоїдство» — це пережиток старих поглядів на інтелігенцію. «Ми не можемо допустити в наших умовах такого зневажливого ставлення до кадрів старої школи, — ухвалили загальні партійні збори парторганізації Дніпробуду 13 вересня 1927 р. — Наше завдання полягає в тому, щоб зробити інтелігенцію активним учасником будівництва нового життя, використати багатий досвід і знання старих спеціалістів для розв'язання найважливіших питань по оволодінню наукою і технікою»¹³⁹.

Зовсім по-іншому постало перед партійною організацією питання про роботу із старою технічною інтелігенцією після викриття контрреволюційної діяльності групи буржуазних спеціалістів Шахтинського району Донбасу (Шахтинська справа). Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (квітень 1929 р.), обговоривши питання «Про шахтинську справу і практичні завдання боротьби з недоліками господарського будівництва», закликав до посилення пильності на всіх ділянках роботи, вказав на необхідність організувати підготовку спеціалістів із робітників і селян.

Рішення квітневого Пленуму ЦК і ЦКК були обговорені на загальнобудівельній партійній конференції Дніпробуду, що проходила 21—22 травня 1928 р. Конференція відзначила, що шкідництво шахтинців викликало обурення всіх чесних інженерно-технічних працівників будівництва, всього робітничого колективу. Дніпробудівці затаврували ганьбою шкідників з табору буржуазних спеціалістів.

У відповідь на вилазки шкідників інженерно-технічні працівники, керовані партійною організацією, вносили своєю творчою діяльністю неоцінімий вклад у загальну справу боротьби за спорудження Дніпрогесу. 28 березня 1929 р. наказом начальника будівництва було відзначено зразкову роботу відповідального технічного керівника підривних і бурових робіт Дніпробуду професора М. Я. Сухаревського. Винаходи і вдосконалення професора звільнили Дніпробуд від необхідності ввозити з-за кордону матеріали, які застосовувались під час роботи з рідким повітрям. Вони дали державі економію в півмільйона золотом¹⁴⁰. Але цим не вичерпується їх значення. Винаходи професора М. Я. Сухаревського свідчили про патріотизм і служіння нашій соціалістичній Батьківщині кращих представників старої інтелігенції.

Творчі справи спеціалістів, які самовіддано трудилися на блага Батьківщини, одержали високу оцінку в робітничому колективі будівництва. Великим авторитетом серед робітників користувались керівники Дніпровського будівництва А. В. Вінтер і Б. Є. Веденев. Під їх безпосереднім керівництвом практично здійснювався весь комплекс спорудження Дніпровського гідровузла. Заслужену повагу завоювали своєю роботою інженери А. Г. Іванов, І. І. Кандалов. Урочисті збори робітників і службовців гідротехнічного відділу правого берега, присвячені 13-ій річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, винесли постанову просити уряд про нагородження І. І. Кандалова¹⁴¹. Це говорило про те, що робітники цінували і любили технічних керівників, які самовіддано боролись за справу соціалізму.

¹³⁹ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 149, од. зб. 23, арк. 32.

¹⁴⁰ Газ. «Красное Запорожье» від 22 березня 1929 р.

¹⁴¹ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 149, од. зб. 37, арк. 215.

1929 р. був переломним на будівництві. Цього року почались основні роботи по спорудженню греблі, гідростанції, мостового переходу, шлюзу. Активну і керівну участь у виробничих роботах 1929 р. брали інженерно-технічні працівники, діяльність яких не переставала перебувати в центрі уваги партійної організації.

З ініціатииви партійної організації на будівництві було створено товариство «Техніка — масам», яке стало пропагандистом великої ідеї більшовицької партії про необхідність оволодіння широкими масами трудящих технікою¹⁴².

Разом з робітничим колективом інженерно-технічні працівники активно включились у соціалістичне змагання за краще підприємство країни. Передова група інженерно-технічних працівників у складі 42-х чол., до якої входили і молоді і старі спеціалісти, 18 грудня 1929 р. оголосила себе ударною. Інженери-ударники прикріплювались до робітників-ударників для подання їм технічної допомоги. Вони керували гуртками і курсами по підвищенню кваліфікації робітників, виступали з доповідями, лекціями і бесідами на різні технічні теми. Ударна група інженерно-технічних працівників Дніпробуду викликала на соціалістичне змагання колективи інженерно-технічних працівників Свірбуду, Магнітобуду, Сільмашбуду, Тракторобуду¹⁴³.

Соціалістичне змагання і ударництво, що так широко розгорнулось на будівництві, поставили Дніпробуд у 1930 р. в число передових будов соціалізму. Виконання зустрічного плану — укладка 500 000 кубометрів бетону — свідчило про велику роботу партійної організації, що виховала на будівництві творчий колектив робітників.

Виконання завдань першої п'ятирічки було пов'язане з підготовкою спеціалістів інженерно-технічної кваліфікації із середовища робітників і селян. Вихованці радянських вузів — молоді інженери і техніки — направлялись на новобудови, які повинні були стати для них великою практичною і політичною школою життя. Партійна і комсомольська організації Дніпробуду створили всі умови для того, щоб молоді спеціалісти стали повноцінними технічними керівниками.

Велике значення для зростання молодих кадрів мала їх співдружність з кадрами спеціалістів старої школи. Під керівництвом партійної і комсомольської організації ця співдружність міцніла з кожним днем, а соціалістичне змагання і ударництво визначили творчий характер її. 20 липня 1929 р. на сторінках газети «Червоне Запоріжжя» було опубліковано звернення районного комітету комсомолу до інженерно-технічних працівників будівництва під символічною назвою «За дружбу між інженерно-технічними працівниками і комсомольською організацією». В цьому зверненні районний комітет комсомолу закликав інженерів і техніків будівництва активніше допомагати молодим робітникам в їх роботі, в освоєнні складних технічних професій, у підвищенні технічної грамотності¹⁴⁴.

Відгукнувшись на заклик комсомольської організації, інженерно-технічні працівники послали допомогу бригадному і груповому навчанню робітників, забезпечили керівництво технічними гуртками для молоді, раціоналізаторською роботою серед робітників будівництва. При газеті «Дніпробуд» було організовано сторінку «Наші пропозиції — Дніпробуду». Робітники, інженери і техніки своїми раціоналізаторськими пропозиціями сприяли поліпшенню роботи на будівництві.

¹⁴² Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 149, од. зб. 6, арк. 160.

¹⁴³ Газ. «Червоне Запоріжжя» від 12 січня 1930 р.

¹⁴⁴ Газ. «Червоне Запоріжжя» від 20 липня 1929 р.

Молоді спеціалісти, оточені всебічною увагою з боку партійної і комсомольської організацій, швидко завоювали належне місце серед інженерно-технічного персоналу будівництва. На кінець будівництва багато інженерів і техніків, що прийшли на будову з студентської лави, стали цілком зрілими спеціалістами.

Здійснюючи лінію партії в роботі з старою інтелігенцією і молодими спеціалістами, партійна організація водночас створювала в умовах будівництва друге джерело формування кадрів інтелігенції, висуваючи на керівну роботу передовиків виробництва. Партійна організація додержувалась в цьому питанні вказівок партії про те, що треба формувати інтелігенцію з ініціаторів змагання, вожаків ударних бригад, організаторів робіт на тих чи інших ділянках будівництва.

Третім важливим джерелом створення інженерно-технічних кадрів Дніпробуду була підготовка їх в технічних учбових закладах будівництва. В листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б), обговоривши питання «Про кадри народного господарства», прийняв розгорнуту резолюцію — програму підготовки технічних кадрів для промисловості. Пленум визнав за необхідне організацію втузв безпосередньо на виробництві, особливо на великих соціалістичних будовах, які є прекрасною практичною базою для інститутів. Рішенням ВРНГ і Головелектро на Дніпробуді був створений перший в СРСР втуз на виробництві.

Партійна організація очолила роботу по відборі до втузу кращих робітників, а також роботу по популяризації значення відкриття втузу безпосередньо на будівництві.

Питання про організаційну і популяризаторську роботу, зв'язану з відкриттям втузу на будівництві, обговорювалось кілька разів на засіданнях бюро районного партійного комітету. Так, у рішеннях бюро районного партійного комітету від 1 грудня 1929 р. читаємо: «Звернути увагу партійної частини Управління Дніпробуду на повільність робіт по підготовці будинку інституту і його обладнання учбовим інвентарем. Дати вказівки закінчити роботи у встановлений строк — не пізніше 20-го грудня.

Запропонувати осередкам КП(б)У і ЛКСМУ при проробці питань листопадового Пленуму ЦК загострити увагу на питаннях підготовки кадрів і залучення членів партії і комсомолу до втузу. Під час прийому до інституту забезпечити перевагу робітничого складу, а також врахувати необхідність залучення жінок і забезпечення відповідного профанта із корінного населення серед тих, що вступають...

Запропонувати фракціям робіткому, районному комітетові ЛКСМУ, осередкам КП(б)У будівництва і газеті «Дніпробуд» ширше розгорнути популяризаторську роботу. Випустити спеціальний номер газети «Дніпробуд», присвячений відкриттю вузу...»¹⁴⁵.

12 грудня 1929 р. перша група в складі 56 чол. приступила до занять на 4-місячних підготовчих курсах. Цей день був днем народження Дніпробудівського Політехнічного інституту. Відкриття інституту на Дніпробуді було видатною подією в житті дніпробудівців. З усіх кінців Радянського Союзу на адресу інституту надходили численні привітання. Партійні і комсомольські організації інших вузів нашої країни, а також окремі громадяни вітали створення першого в СРСР вищого учбового закладу на виробництві. «Торгово-промышленная газета» взяла шефство над Дніпробудівським інститутом¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 149, од. зб. 9, арк. 368.

¹⁴⁶ Газ. «Червоне Запоріжжя» від 14 грудня 1929 р.

В приймальну комісію інституту надійшло 1200 заяв. Були створені ще три групи 4-місячних підготовчих курсів, а також шість груп підготовчих 8-місячних курсів. 1 березня 1930 р. почали працювати основні групи інституту, що охоплювали 100 чол. Підготовчі курси були перетворені у вечірній і денний робітфаки.

Будівництво гідростанції, лінії високовольтних передач, металургійних заводів на базі майбутньої енергії Дніпрогесу вимагало великої кількості кадрів енергетиків. Ці кадри і мав готувати Дніпробудівельний енергетичний інститут, утворений в жовтні 1930 р. з електротехнічного факультету Політехнічного інституту.

В інституті був установлений 3-річний строк навчання. На 1 грудня 1930 р. в ньому навчалось 556 студентів, із них на основному курсі — 240 чол., на робітфаках, денному і вечірньому, — 316 чол. 80% указаної кількості студентів були робітники, а на робітфаках їх було 95%. Партійно-комсомольський прошарок складав 65%¹⁴⁷. Значна частина студентів були партисячники.

Студентський і викладацький склад інституту брав безпосередню участь у будівництві Дніпрогесу, включився в боротьбу дніпробудівців за 500 000 кубометрів бетону в 1930 р. Студенти проводили велику громадську роботу на будівництві: керували гуртками по ліквідації неписьменності, виконували роль культармійців і т. д.

У жовтні 1930 р. почав діяти інженерно-технічний інститут. Він був організований на базі інженерно-будівельного факультету Політехнічного інституту. Застосування на Дніпробуді найновіших механізмів та методів організації і раціоналізації робіт, участь видатних технічних сил у керівництві роботами давало можливість студентіві, майбутньому інженерові-будівельнику, стати висококваліфікованим спеціалістом. З 1931 р. інститут був, по суті, учбовим комбінатом, оскільки мав вечірній і денний відділи інституту, вечірній і денний відділи робітфаку і технікуму.

На 1 червня 1932 р. в інституті було всього 932 студенти, з них робітників — 74%, селян-колгоспників — 6%, дітей робітників — 9%. Соціальний склад робітфаку: робітників 86%, селян (колгоспників) — 4%, дітей робітників — 2%. Членів партії і комсомольців в інституті було 63%, на робітфаці — 64%¹⁴⁸.

Найважливішою частиною роботи інституту була виробнича практика, яка займала в учбовому році студентів п'ять місяців. Студенти проходили практику десятниками, техніками, помвиконробами і навіть виконробами. Отже, студент вивчав виробництво, безпосередньо працюючи на ньому.

В інституті був добре підібраний викладацький колектив: три професори, шість доцентів; значну частину викладацького колективу склали інженери будівництва. Крім вузів, кадри інженерів вищої кваліфікації готували організовані на будівництві вищі технічні курси.

Для будівництва готувались також кадри спеціалістів середньої кваліфікації в технікумах (будівельному та енергетичному). Значну частину спеціалістів середньої кваліфікації було підготовлено на організованих при відділі кадрів курсах геодезистів, техніків гідротехнічних споруд та ін.

Досвід партійної організації Дніпробуду по підготовці кадрів безпосередньо на виробництві згодом був використаний на інших новобудовах, зокрема і в наш час при спорудженні Каховської ГЕС. На Ка-

¹⁴⁷ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 149, од. зб. 64, арк. 376.

¹⁴⁸ Там же, од. зб. 209, арк. 2.

ховській ГЕС більше 10 тис. молодих будівельників без відриву від виробництва одержали різні кваліфікації в учбовому комбінаті, будівельному технікумі, в школі робітничої молоді і гідротехнічному інституті. Це, безумовно, допомогло робітникам оволодіти новою технікою¹⁴⁹. Виробниче навчання кадрів, підвищення їх кваліфікації, їх ідейна озброєність — це важлива складова частина діяльності партійних організацій та новобудов.

Вивчення досвіду роботи партійної організації Дніпрогесу по підготовці кадрів масових професій та інженерно-технічних працівників має особливо актуальне значення зараз, коли прийнято закон про зв'язок школи з життям, про перебудову системи народної освіти. Обговорюючи питання про перебудову вищої школи, громадськість країни висловила за відновлення такої форми організації вищої освіти, як втузи, тобто за існування вищих учбових закладів безпосередньо на виробництві. Отже, і тут потрібний досвід Дніпрогесу. Все це підкреслює ще раз необхідність вивчення діяльності партійної організації Дніпробуду в галузі підготовки кадрів.

А. А. ЯМКОВИЙ

ВИРОБНИЧІ НАРАДИ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ (1924—1925 рр.)

1924—1925 рр. увійшли в історію нашої країни як роки значних успіхів у відбудові народного господарства. Ці успіхи стали можливими завдяки широкому використанню самодіяльності і творчої ініціативи мас.

Завдання підвищення продуктивності праці, відбудови промисловості не могло бути вирішене без активної участі робітничого класу, який висунув таку важливу форму участі мас у господарському будівництві, як виробничі наради. В кінці відбудовного періоду виробничі наради стали однією з основних форм залучення робітничого класу до вирішення завдань господарського будівництва.

Виникнувши в 1923 р. з ініціативи передових робітників Ленінграда (тоді Петрограда), виробничі наради швидко розповсюдились у промислових центрах, в усіх галузях промисловості й стали важливим засобом піднесення творчої активності мас у виконанні виробничих завдань підприємств, засобом мобілізації трудящих на боротьбу за піднесення продуктивності праці. Одними з перших почин ленінградців підтримали робітники Донбасу.

Комуністична партія підтримала ініціативу передових робітників. Місцеві партійні організації провели в цьому напрямі величезну роз'яснювальну і організаторську роботу.

Велику увагу роботі виробничих нарад приділяли Луганський, Катеринославський, Криворізький окружні партійні комітети, парткоми міських районів Катеринослава¹⁵⁰. Катеринославський губком КП(б)У

¹⁴⁹ Газ. «Правда» від 7 червня 1957 р.

¹⁵⁰ Паргархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 32, оп. 1, од. зб. 1432, арк. 25, 40—43; од. зб. 2145, арк. 3; од. зб. 2206, арк. 4, 47—50.

організував регулярне проведення нарад виробничих комісій підприємств «Південсталі» і Металооб'єднання¹⁵¹.

Успішно керували роботою виробничих нарад, подаючи їм дійову допомогу, партійні бюро заводів ім. Петровського (Катеринослав)¹⁵², ім. Жовтневої революції (Луганськ)¹⁵³, рудника ім. Жовтневої революції (Кривбас)¹⁵⁴ та сотні інших партійних організацій підприємств.

Поширення виробничих нарад в усіх галузях промисловості і залучення до участі в них усієї маси робітників було найважливішим завданням профспілок. Профспілки України провели в 1924—1925 рр. величезну роботу по організації виробничих нарад на промислових підприємствах. Весною 1924 р. виробничі наради поширилися в усіх галузях промисловості України, в першу чергу в Донбасі, Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі та інших промислових центрах.

Центральний Комітет партії в своїй постанові «Про роботу виробничих нарад і виробничих конференцій» від 13 квітня 1925 р. відзначав, що практика показала життєвість виробничих нарад як масових організацій трудящих, що залучають широкі маси робітників до активної участі у виробничій роботі підприємств, сприяють упорядкуванню і розвитку виробництва і підвищують кваліфікацію робітників¹⁵⁵.

Наради стали важливою формою залучення мас до активної участі в управлінні господарством, школою виховання нових кадрів господарських керівників з числа робітників. На виробничих нарадах розгорталась ділова критика недоліків і помилок в роботі адміністрації, принцип єдиноначальності органічно сполучався з контролем знизу, маси залучались до активної роботи по забезпеченню зростання виробництва. Наради були показником нового, соціалістичного ставлення робітників до виробництва. Робітники усвідомлювали, що своєю працею вони не тільки забезпечують собі засоби до життя, а й будують нове, соціалістичне суспільство.

5 березня 1924 р. в Харкові з ініціативи ЦК КП(б)У була скликана виробнича нарада тресту «Південсталь». Це була перша трестівська виробнича нарада на Україні.

Слідом за нарадою «Південсталі» були проведені виробничо-партійні наради та конференції Південно-рудного тресту, Укрсільтресту, Папіртресту, трестів «Хімвугілля», «Коксобензол» та ін. У червні 1924 р. при ЦК КП(б)У була організована спеціальна комісія з представників ЦК КП(б)У, Ради народного господарства республіки та Укрбюро ВЦРПС для керівництва роботою виробничих нарад і конференцій¹⁵⁶.

Партійні, профспілкові і господарчі органи намагались глибше вникати у виробництво, залучати до участі в нарадах ширше коло рядових робітників. Так, виробнича нарада Південно-рудного тресту (червень 1924 р.) відбулась безпосередньо на рудниках¹⁵⁷.

У першій половині 1924 р. у виробничій роботі партійних та профспілкових організацій ще не було єдиних організаційних форм. Напри-

¹⁵¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 2145, арк. 2; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 5469, оп. 9, спр. 332, арк. 27—32.

¹⁵² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 2147, арк. 6—7, 71; од. зб. 2168, арк. 4, 27—30.

¹⁵³ Там же, од. зб. 1980, арк. 9; од. зб. 2040, арк. 1.

¹⁵⁴ Там же, од. зб. 2170, арк. 85, 115.

¹⁵⁵ «Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, Сборник документов», т. 1, М., 1957, стор. 508—512.

¹⁵⁶ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 34, оп. 9, спр. 1137, арк. 12—63.

¹⁵⁷ Там же, ф. 2602, оп. 1, спр. 70, арк. 2—3.

клад, на промислових підприємствах України проводились заводські й цехові виробничі наради, виробничі наради комуністів при бюро парт-організації, партійно-виробничі конференції трестів, створювались виробничі комісії при завкомах, виробничі гуртки, гуртки НОП (наукової організації праці) тощо ¹⁵⁸.

Ясність у це питання внесло «Положення про виробничі наради на підприємствах», розроблене ВЦРПС на основі річного досвіду роботи виробничих нарад ¹⁵⁹. Загальне керівництво виробничими нарадами покладалось на фабрично-заводські комітети. До роботи у виробничих нарадах залучались усі бажуючі — робітники і адміністративно-технічний персонал ¹⁶⁰.

Партійні та профспілкові організації широко популяризували досвід роботи виробничих нарад Москви, Ленінграда, Донбасу. В другій половині 1924 р. виробничі наради поширились по всій країні і проводились на всіх великих промислових підприємствах.

Економічне становище країни вимагало розширення і здешевлення виробництва. Тим часом зростання продуктивності праці значно відставало від росту заробітної плати. Це було до певного часу неминучим і загалом закономірним явищем. В країні, розореній тривалою війною та іноземною воєнною інтервенцією, зарплата повинна була так підвищуватися, щоб забезпечити потреби першої необхідності робітника, що в свою чергу створювало умови швидкого і рішучого піднесення продуктивності праці в майбутньому. Однак тривале відставання зростання продуктивності праці від підвищення зарплати загрожувало інтересам промисловості і держави. Розширене відтворення можливе тільки в тому випадку, коли продуктивність праці переганяє зростання зарплати.

Пленум ЦК РКП(б) у своїй постанові «Про політику заробітної плати» (19 серпня 1924 р.) запропонував усім партійним організаціям провести «цілий ряд тривалих кампаній, які повинні закріпити в свідомості всього робітничого класу необхідність постійної, неослабної роботи по піднесенню продуктивності праці, розширенню і здешевленню виробництва» ¹⁶¹.

Пленум закликав місцеві парторганізації, профспілки, господарчі органи спрямувати свою увагу на виконання цього завдання. Піднесення продуктивності праці, розширення виробництва і здешевлення виробів промисловості повинні були становити основний зміст роботи виробничих нарад, комісій, делегатських зборів.

Партійні організації України провели велику роз'яснювальну роботу, організувавши на місцях широке, всебічне обговорення питань продуктивності праці, спочатку на нарадах партійного, профспілкового та господарського активів, а потім на загальних і делегатських зборах робітників кожного підприємства, на робітничих конференціях, об'єднаних засіданнях технічного персоналу разом з членами партійних та комсомольських організацій тощо.

Широке обговорення питань виробництва сприяло розгортанню трудового змагання, підносило політичну активність робітничого класу.

¹⁵⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2008, арк. 48—49; журнал «Ізвестія ЦК РКП(б)», 1925, № 1, стор. 11.

¹⁵⁹ Газ. «Груд» від 23 вересня 1924 р.

¹⁶⁰ У початковий період діяльності виробничих нарад у багатьох місцях учасники нарад ділилися на виборних членів та інших учасників (добровільних). У 1925 р. відбувся перехід від виборності нарад до укомплектування їх виключно на добровільних основах.

¹⁶¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, К., 1954, стор. 93

лі групи робітників у Донбасі і Катеринославі заявляли про добровільне підвищення норм виробітку¹⁶².

Делегатські збори Харківського паровозобудівного заводу в резолюції про піднесення продуктивності праці записали, що вважають своєчасним і необхідним приступити до вирішення цього основного для робітничого класу та селянства питання, від якого залежить дальше зміцнення міжнародного становища СРСР¹⁶³.

Робітники ХПЗ брали діяльну участь у роботі цехових виробничих рад і комісій і вимагали створення останніх у тих цехах, де комісій не уло¹⁶⁴.

Виробничі наради вели боротьбу проти браку на виробництві, за підвищення якості продукції, за економію коштів і сировини. Внаслідок часті виробничих рад і комісій у господарській роботі помітно поліпилось ставлення робітників до виробництва. На луганському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції у мартенівському цеху за ороткий час брак зменшився майже в два рази¹⁶⁵, на катеринославському заводі «Комунар» — в п'ять разів.

Виробнича рада прокатного цеху катеринославського металургійного заводу ім. Петровського, вивчивши і усунувши причину псування алків прокатного стану № 10, домоглася того, що брак сортового заліза був доведений до мінімуму, а випуск заліза 1-го сорту піднявся до 3%, тоді як раніше 1-м сортом виходило тільки 37% продукції. Транспортний цех цього ж заводу виплачував залізниці великі штрафи за ростій вагонів. Це питання було обговорене виробничою комісією та виробничою нарадою, внаслідок вжитих заходів виплата штрафів скоротилась у 30—40 разів¹⁶⁶.

Робітники заводу сільськогосподарського машинобудування м. Жовтневої революції (м. Одеса), перебудувавши печі у ковальському цеху, домоглися значної економії нафти. Вдосконалюючи і далі роботу узні, вони збудували одну з перших у нашій країні печей пилового опалення. Такі печі застосовувались у Німеччині і США. Не маючи ніякихреслень, працівники заводу самі сконструювали і спорудили цю піч одержали додаткову економію палива¹⁶⁷.

Дедалі ширше коло робітників залучалось до раціоналізації виробництва; раціоналізаторські пропозиції вносили і окремі робітники і колективи.

За пропозицією робітника Костіна (доменний цех заводу ім. Петровського), підтриманою виробничою комісією, на домні № 6, яка після ремонту зимою 1924/25 р. готувалась до пуску, спростили систему холодження горна¹⁶⁸; майстер теплового цеху ХПЗ Виноградов виготовив кілька пристроїв, які дали значну економію на виготовленні тракторних моторів¹⁶⁹. Виробничий гурток механічної майстерні донецького заводного заводу ім. Леніна («Донсода») зробив пристрій для виготовлення болтів на штампувальному станку. Це скоротило затрату часу на виготовлення болтів у 15 разів. Виробнича рада постановила прийня-

¹⁶² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 9, спр. 257, арк. 69; ПА ІІІ ЦК КП України, 32, оп. 1, од. зб. 1881, арк. 213; од. зб. 1928, арк. 18.

¹⁶³ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Р-1354, оп. 1, пр. 61, арк. 7.

¹⁶⁴ ДАХО, ф. Р-1354, оп. 1, спр. 234, арк. 38.

¹⁶⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1928, арк. 18.

¹⁶⁶ Там же, спр. 357, арк. 15.

¹⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 348, арк. 20.

¹⁶⁸ Там же, спр. 357, арк. 15.

¹⁶⁹ ДАХО, ф. Р-1354, оп. 1, спр. 474, арк. 6.

ти цю пропозицію, як і інші пропозиції, висунуті робітниками¹⁷⁰. Подібних прикладів можна навести дуже багато.

Партійні та профспілкові організації через виробничі наради організували обмін досвідом роботи між цехами, між спорідненими підприємствами. Так, наприклад, Сталінський металургійний завод ішов попереду катеринославського заводу ім. Петровського по виплавці чавуну, незважаючи на те, що доменні печі на заводах були одного обсягу. Доменщики заводу ім. Петровського, обговорюючи на виробничій нараді роботу цеху, вияснили, що менший випуск чавуну на їхньому заводі пояснюється великими простоями печей.

На печах № 1 і № 3 простої становили в середньому 1 год. 20 хв., а на печі № 2 — півтори години, тоді як на Сталінському заводі простої не перевищували 15—18 хв. Основна причина простоїв печей полягала у несвоечасному забиванні льотки після випуску чавуну. Виробнича нарада вирішила командирувати робітників доменного цеху в Сталіно для ознайомлення з роботою пушки по забиванню льотки. Заводоуправління підтримало пропозицію цехової виробничої наради¹⁷¹. Впровадження досвіду сталінських доменщиків на заводі ім. Петровського дало хороші наслідки. Менш ніж через місяць, 16 лютого 1925 р., звітуючи на засіданні партійного бюро заводу про результати роботи цехової виробничої наради, секретар партосередку доменного цеху повідомив, що в цеху забивання льотки пушкою проводиться на повному ході печі, а випуск чавуну (на діючих печах) досяг довоєнної норми. Добова виплавка чавуну на печах № 1 і № 2 часто перевищувала довоєнну на 200—500 пудів. Продуктивність праці зросла в січні 1925 р. проти попередніх місяців на 10—12%¹⁷².

Великих успіхів у піднесенні виробництва добилися гірники Донбасу. Артемівська окружна виробнича нарада (27 листопада 1924 р.) констатувала, що продуктивність праці зросла в гірничій промисловості в середньому на 14%, у металургійній — на 10%, металообробній — на 14% і хімічній — на 7—8%¹⁷³.

Активну участь у боротьбі за піднесення продуктивності праці брала молодь Донбасу. На багатьох рудниках з ініціативи комсомолу в кінці 1924 р. були створені зразкові артілі робітничої молоді¹⁷⁴.

В період переходу від капіталізму до комунізму одним з вирішальних факторів піднесення продуктивності праці є використання принципу матеріальної заінтересованості. «Особиста заінтересованість підносить виробництво»¹⁷⁵, — учив В. І. Ленін.

Для піднесення продуктивності праці треба було ширше запроваджувати відрядну оплату. Це добре розуміли передові робітники, вносячи на виробничих нарадах і зборах пропозиції про перехід від поденної оплати праці до відрядної, від бригадної (артільної) відрядної роботи до індивідуальної. Але цього не розуміли деякі тогочасні керівники українських профспілок. Ф. Угаров, який був тоді головою ВУЦРПС, у своєму виступі на пленумі ЦК КП(б)У (березень 1924 р.) відрядну оплату праці назвав «потогінною»¹⁷⁶, не розуміючи, що особиста матеріальна заінтересованість в умовах Радянської влади, на відміну від капіталізму, органічно поєднується з громадськими інтересами.

¹⁷⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2008, арк. 9.

¹⁷¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 357, арк. 25—26.

¹⁷² ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 2168, арк. 30.

¹⁷³ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 31; журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1925, № 1, стор. 11—12.

¹⁷⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2314, арк. 46.

¹⁷⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 35.

¹⁷⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 123, арк. 78.

Перехід на індивідуально-відрядну оплату на шахтах Донбасу сприяв піднесенню продуктивності праці гірників. На шахтах Золото-Тошківського рудоуправління до нової оплати і індивідуального обліку праці перейшли в травні 1925 р. Перехід був схвалений виробничою нарадою. Уже перший місяць нової системи оплати дав значні результати: якщо в попередній місяці на руднику Тошківка вугільні артілі виконували план на 75—80%, то у травні вибійники перевиконали норми на 15%. Підвищилась продуктивність праці вибійників та інших підземних робітників і на решті рудників району¹⁷⁷.

Відрядна оплата, введена в травні 1924 р. на руднику ім. Жовтневої революції (Криворізький залізорудний район), підвищила продуктивність бурильника і лопатника на 17%¹⁷⁸. Тоді ж перейшли на відрядну роботу по всьому фронту підприємства Південно-рудного тресту¹⁷⁹.

Виробничі наради відіграли велику роль у боротьбі робітничого класу за піднесення продуктивності праці і поліпшення організації виробництва. На березень 1925 р. продуктивність праці в кам'яновугільній промисловості України¹⁸⁰ збільшилась приблизно на 60% проти 1923/1924 господарського року, досягши 60—70% довоєнної продуктивності на одного робітника, а продуктивність вибійника досягла довоєнного рівня. В залізорудній і марганцевій промисловості (Південно-рудний трест) продуктивність праці на березень 1925 р. підвищилась у порівнянні з 1923/1924 р. на 27%, а на окремих рудниках ще більше¹⁸¹.

У боротьбі за піднесення продуктивності праці великих успіхів домоглися робітники сільськогосподарського машинобудування України. Так, продуктивність праці на заводі «Червона зірка» (м. Єлисаветград, нині Кіровоград) на квітень 1925 р. досягла 120% довоєнного рівня¹⁸².

В 1924/1925 р. продуктивність праці значно підвищилась і в інших галузях промисловості України.

Однак необхідно відзначити, що піднесення продуктивності праці в той час йшло, головним чином, за рахунок ущільнення робочого дня, інтенсифікації праці робітників, раціоналізації та більшого навантаження підприємств і значно меншою мірою за рахунок механізації виробництва. Наша держава в ті роки ще не могла виділити потрібні кошти для цієї мети.

Головну увагу виробничі наради приділяли питанням виробництва. Робітники виявляли широку ініціативу при обговоренні роботи підприємств на виробничих нарадах і вносили багато цінних пропозицій. На засіданнях цехових виробничих нарад промислових підприємств Київської губернії¹⁸³, пропозиції робітників становили 37%¹⁸⁴; на катеринославських заводах ім. Леніна та ім. Петровського більше половини всіх пропозицій надходило від робітників, причому серед цих пропозицій було немало групових¹⁸⁵.

Більшість рішень виробничих нарад і комісій запроваджувалося в життя. Загалом по Україні було реалізовано близько 70% пропозицій

¹⁷⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 205, арк. 69, 72.

¹⁷⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1879, арк. 69.

¹⁷⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 6, спр. 131, арк. 98.

¹⁸⁰ По тресту «Донвугілля».

¹⁸¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 95, арк. 7, 9; ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2268, арк. 258; ф. 32, оп. 1, од. зб. 2710, арк. 115—116.

¹⁸² Газ. «Правда» від 22 квітня 1925 р.

¹⁸³ За перше півріччя 1924—1925 операційного року.

¹⁸⁴ Державний архів Київської області (далі—ДАКО), ф. Р-709, оп. 1, спр. 88, арк. 75.

¹⁸⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 9, од. зб. 332, арк. 27.

виробничих комісій¹⁸⁶. В гірничій промисловості України виконувалося в середньому 60% рішень виробничих нарад¹⁸⁷; на промислових підприємствах Київського округу — до 80%¹⁸⁸; на машинобудівних і металообробних підприємствах Одеської губернії — понад 80%¹⁸⁹; по Золото-Тошківському рудоуправлінню (Донбас) усі пропозиції, прийняті виробничими нарадами, були запроваджені в життя¹⁹⁰ і т. д.

Місцеві партійні і профспілкові організації систематично контролювали виконання рішень виробничих нарад адміністрацією заводів, фабрик та рудників. Бували, звичайно, випадки, коли адміністрація не бажала прислухатись до пропозицій нарад. Так, керуючий катеринославським заводом ім. К. Лібкнехта ігнорував вказівки виробничої наради, вважаючи, що адміністрація краще знає, які вдосконалення слід запроваджувати. Не дивно, що на цьому заводі майстри цехів не підтримували пропозиції виробничих нарад, боячись «наганяя» від адміністрації. Зарозумілого адміністратора усунули з посади керуючого заводом¹⁹¹.

Перші виробничі наради на цукрових заводах відбулися весною і літом 1924 р. (Смілянський, Саливонківський та ін.)¹⁹², але на більшості цукрових заводів виробничі наради розгорнули свою роботу дещо пізніше — з осені 1924 р. Ось як, наприклад, була організована робота виробничих нарад на Смілянському рафінадному заводі. Директор заводу за місяць до кінця сезону (березень 1924 р.) звернувся до робітників із закликом записати свої міркування щодо наступного ремонту заводу в спеціально розроблені анкети. В результаті заповнення анкет було одержано близько 300 вказівок на різні недоліки і ненормальності у роботі цехів та відділів¹⁹³. Це дало багатий матеріал для роботи виробничих нарад. Цікаво, що на заклик відгукнулись не тільки кваліфіковані робітники, а й сезонники¹⁹⁴.

З квітня по серпень 1924 р. в цехах і відділах Смілянського цукрового заводу відбулося 6 виробничих «бесід» (нарад), де розглядалось 39 питань, з них 31 — про технічні поліпшення і вдосконалення по анкетах робітників. Усі рішення, прийняті на цехових виробничих нарадах, були взяті до уваги під час ремонту заводу і на 70% запроваджені в життя¹⁹⁵.

Так само йшла підготовка до виробничих нарад на деяких інших цукрових заводах. На Сабліно-Знам'янському заводі попередній розгляд анкет, що містили в собі конкретні пропозиції робітників і техперсоналу, проводився на засіданнях виробничої комісії¹⁹⁶.

Робота виробничих нарад на підприємствах цукрової промисловості охоплювала широке коло питань і була спрямована на піднесення продуктивності праці та раціоналізацію виробництва.

Добре працювали виробничі наради на заводах Уманського відділ-

¹⁸⁶ «Девятый съезд КП(б)У, Стенографический отчет», Харьков, 1926, стор. 182.

¹⁸⁷ «Отчет Всеукраинского комитета союза горнорабочих за 1925 год», Харьков, 1926, стор. 280.

¹⁸⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 10, спр. 171, арк. 216.

¹⁸⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 348, арк. 54.

¹⁹⁰ Там же, ф. 2602, оп. 1, спр. 205, арк. 86.

¹⁹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 9, спр. 339, арк. 213—214; ф. 5459, оп. 9, спр. 332, арк. 12, 29.

¹⁹² ДАКО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 446, арк. 13; журн. «Цукровик» (орган Укрбюро профспілки цукровиків), 1925, № 18—19, стор. 13.

¹⁹³ ДАКО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 446, арк. 13.

¹⁹⁴ Журн. «Цукровик», 1924, № 8, стор. 4.

¹⁹⁵ ДАКО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 446, арк. 14.

¹⁹⁶ Там же; ЦДАЖР УРСР, ф. 2754, оп. 1, спр. 200, арк. 120—122.

ку Цукротресту¹⁹⁷, на Тростянецькому, Угроїдському, Червонозірковому (Сумському) та багатьох інших заводах¹⁹⁸.

Найбільший на той час в СРСР і Європі Червонозірковий рафінадний завод, пущений 10 листопада 1924 р. після семирічної консервації, за перший місяць роботи переробляв щодоби в середньому по 20 600 пудів цукру-піску. В перші п'ять днів після виробничої наради, яка відбулась 8 грудня 1924 р., переробка піску досягла 25 тис. пудів на добу, тобто збільшилася на 21%, залишивши позаду довоєнну норму¹⁹⁹.

Партійна і профспілкова організації Дербчинського цукрозаводу (Поділля) з метою підвищення заінтересованості у виробництві і почуття відповідальності кожного робітника за стан свого підприємства практикували постановку на виробничих нарадах доповідей рядових робітників з питань, які стосувалися діяльності всього підприємства. Співдоповідачем у такому випадку виставлявся представник адміністративно-технічного персоналу²⁰⁰. Виробничі наради проводились з активною і широкою участю робітників і викликали жвавий обмін думками. Робітники цукрових заводів дедалі активніше включалися в боротьбу за підвищення продуктивності праці.

В практиці роботи виробничих нарад у цукровій промисловості (як і в інших галузях промисловості) поряд з виявом розумної ініціативи бували випадки перекручень, коли виробничі наради (наприклад, на Удичському цукрозаводі)²⁰¹ брали на себе властиві їм функції адміністрації або навіть намагалися поставити себе над адміністрацією як вищий господарський орган. Вищі партійні і профспілкові органи своєчасно виправляли подібні помилки.

Комуністична партія через виробничі наради виховувала у трудящих масах нове, соціалістичне ставлення до праці і виробництва, піднімала маси до свідомої творчої діяльності. Виробничі наради були школою комуністичного виховання трудящих, допомагали керівникам зміцнювати зв'язки з масами, збагачувались досвідом мас.

Часто на великі підприємства приїжджали керівники партії та уряду. Металургійні заводи України відвідував голова ВРНГ СРСР Ф. Е. Дзержинський. На багатьох підприємствах виступали голова ВУЦВК Г. І. Петровський, голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар, багато зробили для мобілізації трудової активності робітничого класу Е. І. Квірінг, Ф. Г. Корнюшин, П. П. Постишев, А. Ф. Радченко, М. Л. Рухімович, М. С. Хрушов, О. Г. Шліхтер та ін.

Справжньою організуючою і спрямовуючою силою виробничих нарад, їх ядром, душею були комуністи. Особистим прикладом комуністи вели за собою безпартійних. Робітник-комуніст однієї з трамвайних майстерень м. Херсона довів своїм співробітникам, що трамвайний ролик можна виготовити за 25 годин замість 50 годин за нормою. Безпартійні робітники, наслідуючи його приклад, знизили затрату часу на цю деталь до 30, а потім і до 24 годин. А сам ініціатор швидкісних темпів у роботі виконував таке ж завдання уже за 16 годин²⁰².

У 1925 р. в партії перебувало 13% робітників України²⁰³, але процент комуністів, які брали участь у роботі виробничих нарад, був знач-

¹⁹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2754, оп. 1, спр. 169, арк. 385—386.

¹⁹⁸ Журн. «Цукровик», 1925, № 2, стор. 11—12.

¹⁹⁹ Журн. «Цукровик», 1925, № 3, стор. 8—9.

²⁰⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2754, оп. 1, спр. 204, арк. 58—60.

²⁰¹ Там же, спр. 104, арк. 149.

²⁰² Центральний партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 265, од. зб. 124, арк. 118.

²⁰³ «Девятый съезд КП(б)У, Стенографический отчет», стор. 70.

но більший. У Кадіївці комуністи становили 29% учасників нарад²⁰⁴ на підприємствах Київської губернії — 27%, а у виробничих комісіях — 38% (разом з комсомольцями)²⁰⁵, на катеринославському металургійному заводі ім. Петровського понад 40% учасників нарад були комуністами²⁰⁶ і т. д.

Місцеві партійні та профспілкові організації розгорнули активну діяльність по всебічному залученню широких мас трудящих до роботи виробничих нарад. Якщо в квітні 1925 р. на рудниках Кадіївки у виробничих нарадах брало участь 400 робітників, то в травні число учасників зросло до 600, а в червні — до 750²⁰⁷. В 1925 р. у Донбасі (за даними 21 рудкому) в роботі виробничих нарад брало участь майже 50 тис. гірників²⁰⁸.

Загалом у роботі виробничих нарад брало участь від 5 до 25% робітників (наприклад, на заводі «Оборона червоного Луганська» — 5% на катеринославських заводах ім. Леніна та ім. Петровського — 10%²⁰⁹ на підприємствах Київського округу — 12%, на суднобудівному заводі в Миколаєві — понад 25% і т. п.²¹⁰).

Залучення широких мас трудящих до виробничої діяльності, до боротьби за піднесення продуктивності праці та раціоналізацію виробництва зустрічало жорстокий опір класових ворогів.

Посилення впливу партії на широкі робітничі маси, зближення робітничого класу із своїм авангардом — Комуністичною партією, висування передових робітників на командні пости в народному господарстві викликало безсилу злобу ворожих елементів з середовища старих буржуазних спеціалістів, яких Радянська влада примусила служити пролетаріату. Окремі старі інженери ігнорували ділові пропозиції робітників і саботували проведення цих пропозицій в життя (Донбас)²¹¹. На деяких підприємствах Одеси та в інших містах старі спеціалісти ухилялись від участі у роботі виробничих нарад, перешкоджали реалізації винаходів робітників²¹².

Вороги Радянської держави, зовнішні і внутрішні, всіма силами і засобами намагались перешкодити відбудові народного господарства нашої країни, загальмувати рух трудящих за піднесення продуктивності праці і раціоналізацію виробництва. Вони залякували і вбивали передовиків виробництва. На руднику ім. К. Лібкнехта (Кривбас) один з інженерів одержав анонімного листа: «Бойова організація виносить тобі вирок, якщо ти не кинеш піднімати продуктивність..., то тобі краще звідси утекти»²¹³.

Та ніякі підступи ворогів не могли зупинити процес успішної відбудови і розгортання промисловості.

Уперта повсякденна боротьба партійних, профспілкових організацій і всього робітничого класу за піднесення продуктивності праці дала свої результати. IX Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925 р.), обговорюючи питання про перспективи і стан промисловості України, відзначив, що зростання продуктивності праці значно випередило зростання заробітної плати²¹⁴. Це дало змогу повністю і остаточно ліквідувати забор-

²⁰⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 206, арк. 47—48.

²⁰⁵ ДАКО, ф. Р-709, оп. 1, спр. 88, арк. 74.

²⁰⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 2147, арк. 18.

²⁰⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 206, арк. 47—48.

²⁰⁸ «Отчет Всеукраїнського комітета союзу горнорабочих за 1925 год», стор. 275.

²⁰⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 9, спр. 245, арк. 12.

²¹⁰ Там же, оп. 10, спр. 171, арк. 206; спр. 149, арк. 124.

²¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 95, арк. 20.

²¹² Журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1925, № 15—16, стор. 17.

²¹³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1995, арк. 12.

²¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2549, арк. 80—81.

гованість по заробітній платі і налагодити її своєчасну виплату. Трести і підприємства одержали можливість витратити додаткові кошти на технічні потреби та вдосконалення²¹⁵.

Продуктивність праці в українській промисловості за рік (з жовтня 1924 р. по вересень 1925 р.) зросла майже на 33%²¹⁶. Велику роль у цьому відіграли виробничі наради. Поряд із значним зростанням продуктивності праці помітно підвищилась і заробітна плата.

Зміцніла трудова дисципліна на підприємствах, робочий час використовувався більш продуктивно, кількість простоїв у 1924 і 1925 р. скоротилася у порівнянні з 1923 р. майже вдвоє²¹⁷, різко зменшилась кількість невиходів на роботу, неухильно зміцнювалось нове, соціалістичне ставлення робітників до праці і виробництва.

Велика промисловість України в 1925/26 господарському році майже досягла довоєнного рівня. За п'ять-шість років робітничий клас без будь-якої допомоги ззовні досяг довоєнного рівня промисловості, чого не могла зробити жодна капіталістична країна. Таким чином, уже в роки відбудовного періоду виявилися невичерпні переваги соціалістичної системи господарства над системою капіталістичною.

IX з'їзд КП(б)У (6—12 грудня 1925 р.) підбив підсумки героїчної боротьби трудящих Української РСР за відбудову народного господарства, в ході якої зміцнився союз робітничого класу і трудящого селянства. З'їзд підкреслив, що всебічний розвиток металургійної, вугільної і машинобудівної промисловості УРСР є найважливішим завданням партії і всіх трудящих.

Основний економічний закон соціалізму вимагає безперервного розвитку і вдосконалення виробництва на основі могутнього розвитку великої соціалістичної промисловості при переважному зростанні виробництва знарядь виробництва. Партія не могла задовольнитись досягненням довоєнного рівня промисловості, який був рівнем відсталого в економічному відношенні держави. Тому XIV з'їзд ВКП(б) (18—31 грудня 1925 р.) проголосив генеральною лінією партії курс на соціалістичну індустріалізацію СРСР.

Нові завдання, що постали перед країною, викликали нове поживлення роботи виробничих нарад; водночас значно посилилося керівництво роботою нарад з боку партійних організацій²¹⁸.

* * *

Виникнувши з ініціативи передових робітників ще за життя В. І. Леніна, виробничі наради витримали іспит часу. Ось уже тридцять шість років діє ця форма участі трудящих мас в управлінні виробництвом. Вона дозволяє органічно поєднувати принцип єдиноначальності з контролем знизу.

Здійснюючи історичні рішення XX з'їзду КППС, Комуністична партія провела велику роботу по дальшому удосконаленню управління промисловістю, підвищенню творчої активності та ініціативи трудящих, більш широкому залученню їх до участі в управлінні виробництвом.

Грудневий Пленум ЦК КППС (1957 р.), визначивши програму поліпшення роботи профспілок, підніс авторитет виробничих нарад, під-

²¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2549, арк. 80—81; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 160, стор. 33.

²¹⁶ «Дев'ятий с'їзд КП(б)У, Стенографический отчет», стор. 225.

²¹⁷ «Україна, Статистичний щорічник», Харків, 1926, стор. 197 (мається на увазі цензова промисловість).

²¹⁸ «Первые шаги индустриализации СССР, 1926—1927 гг., Сборник документов», М., 1959, стор. 275, 278.

вишив дійовість їх рішень. Відповідно до постанови Пленуму на всіх підприємствах і будовах створені постійно діючі виробничі наради. Затверджено нове положення, яке значно розширює права виробничої наради.

Спираючись на виробничі наради, профспілкові організації під керівництвом партійних органів мобілізують маси на боротьбу за дострокове виконання і перевиконання семирічного плану. Виробничі наради — велика сила, вони вирішують найскладніші питання виробництва, виховуючи у кожного учасника почуття відповідальності за долю державного плану, за технічний прогрес на кожному підприємстві.

Виробничі наради допомагають робітничому класові успішно боротися за здійснення величких рішень XXI з'їзду КПРС про дальший могутній розвиток народного господарства нашої Батьківщини і зростання добробуту трудящих.

Я. І. КОРЧМАР

ВИНИКНЕННЯ МЕТАЛУРГІЙНИХ ЗАВОДІВ НА УКРАЇНІ В XIX ст.

Буржуазна історіографія всебічно не дослідила металургію України XIX ст. Книги дореволюційних істориків і економістів А. Кеппена, П. Фомина, І. Глівіца, В. Зива, Б. Брандта, Е. Рогозіна та ін. проникнуті апологетикою капіталізму взагалі та іноземного капіталу зокрема. В кращому випадку знаходимо в них лише цінний фактичний матеріал.

Тільки радянські історики і економісти С. Г. Струмилін, П. Г. Любомиров, П. І. Лященко, П. А. Хромов, Г. Д. Бакулев, О. О. Нестеренко, А. М. Середенко, В. К. Яцунський, Б. Б. Кафенгауз, Н. І. Павленко та ін. дали справді науковий аналіз історії металургії. Проте не можна сказати, що всі питання згадані теми вичерпані, деякі з них вимагають доповнення або систематизації в зв'язку з іншими проблемами.

Комплекс таких питань з історії Донбасу ми хочемо поставити і розв'язати в цій статті.

Початок металургії Донбасу не можна зв'язувати із заводами Юза.

Історія донецької металургії зв'язана з розвитком усєї країни і своїми коріннями сягає у далеке минуле.

На XII з'їзді археологів Росії в 1902 р. В. О. Городцов ілюстрував знайдені в донецьких степах металеві вироби і знаряддя для виплавки металів мідно-бронзової і ранньозалізної епохи.

Кустарна металургія з домницями й руднями здавна була поширена серед східних слов'ян. Від них вона перейшла до Київської Русі і пізніше поширилась на великих просторах України й Росії.

Академік Б. О. Рибakov склав карту болотних і озерних руд дrevньої Русі і довів, що в нашій країні ще в період раннього середньовіччя вироблялись залізні сошники, лемехи, мотики, серпи, коси, сокири, ножі, лопати, замки тощо. Дружинники та воїни руських князів були озброєні мечами, списами, стрілами з металу вітчизняного виробництва.

Татарська навала загальмувала розвиток продуктивних сил країни, зокрема металургії, але вже у XIV ст. металургія знову крокує вперед. За часів Д. Донського з'явилися гармати московського виробництва, а руські ратники бились на Куликовому полі в кольчугах, шоломах, бойовими сокирами, мечами і списами власного виготовлення.

Виробництво металевої зброї розвивалося в Новгородській землі (Устюжна, Железопольська — Бежецької п'ятини, Ям, Купор'є — Вотської п'ятини), в Олонецькому краї, у ковалів Тули, з яких утворилась Кузнецька слобода²¹⁹; нарешті, треба згадати Пушкарський двір в Москві часів відомого рудознавця і ливарника Андрія Чохова (XVI ст.). В XVII ст. в Росії з'явилися перші металургійні заводи мануфактурного типу.

На Україні скрізь були розкидані кузні і рудні, але свого металу невивстачало до кінця XIX ст. Б. Б. Кафенгауз відзначає, що в червні 1720 р. в курській митниці було зареєстровано 661 пакунок заліза, що вивозилось на Україну²²⁰.

В XVIII ст. уральська металургія виробляла найкращий метал в Європі. Заводи, що знаходились в Олонецькому краї, під Москвою, Тулою і Воронежем, сприяли створенню донецької металургії. Липецький (під Воронежем) і Олександрівський (Олонецький край) заводи прислали металургів у Луганськ.

Перші спроби створити металургію на Україні відносяться до 1708 і 1743 рр. Але прикордонний степ був ареною воєнних дій і заводи були зруйновані. Тільки тоді, коли Росія закріпилась на узбережжях Чорного і Азовського морів, виникла можливість заселяти край і приступити до використання його природних багатств²²¹.

Першою домною, що виплавляла метал на коксі, була домна Луганського заводу. Її будували п'ять років. 16 жовтня 1800 р. вважають днем народження великої української металургії на коксі²²².

В XIX ст. на кошти держави було збудовано домни Луганського, Керченського, Бахмутського і Лисичанського заводів. Але всі вони погасли. Кріпосницькі традиції гальмували опановування нової техніки і технології виробництва.

В. І. Ленін яскраво показав вирішальну роль суспільного фактора на двох металургійних районах: облутаний феодалськими традиціями Урал відстав і поступився місцем Донбасу.

Скасування кріпосного права відкрило дорогу приватному капіталові, але місцеві підприємці дуже скептично ставились до металургійної справи, яка вимагала багато капіталів на тривалий час і не була забезпечена необхідними гарантіями з боку держави. Такі гарантії царський уряд давав тільки іноземцям.

Починаючи розгляд заводів Юза і Пастухова, ми хочемо звернути увагу на два моменти. Перше, що треба запам'ятати, це вплив політичного фактора. Поки держава не закріпилась на узбережжях Чорного і Азовського морів, не можна було приступити до широкого господарювання в південних степах, що майже до 1800 р. залишались «диким полем».

Другий момент — це творча праця робітників та інженерів перших металургійних заводів. Їх досвід був використаний Джоном Юзом²²³. Отже, немає підстави вважати Юза засновником донецької металургії.

Перші робітничі кадри юзівського заводу було набрано з луганчан. Чимало донецьких пролетарів вийшло з родин луганських робітників Черепанцових, Кульшиних, Дуліних, Вобликових, Ширяєвих, Горлових

²¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 371.

²²⁰ Б. Б. Кафенгауз, Экономические связи Украины с Россией, «Воссоединение Украины с Россией, Сборник статей», М., 1954, стор. 430.

²²¹ А. А. З о р ы к и н, Открытие и начало разработки каменноугольных месторождений в России, т. I, 1952, стор. 164.

²²² П. І. Г н и п, Нариси історії техніки, К., 1954, стор. 59.

²²³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 7952, оп. 6, стор. 119, арк. 24.

та ін. Луганський завод майже 60 років був виробничою базою гірничої округи Донеччини. Досвід геологів, металургів, металообробників, рудознавців, будівельників заводу і вивчав Юз.

Відомий металург академік М. О. Павлов у своїх спогадах пише про талановитих інженерів Крутова, Ключева, Юсупова, Петрова, Туманова, Брезгунова та ін., які створювали південну металургію²²⁴. Завдяки Павлову було удосконалено виробництво на заводі Пастухова, який перший в Європі виплавляв чавун на антрациті. Серед доменщиків було немало талановитих самоучок, таких, як М. Р. Курако. Велику увагу Донбасу приділяв Д. І. Менделєєв.

Серед донецьких заводів пореформеного періоду треба насамперед назвати Бахмутський (с. Корсунь) і Лисичанський. Бахмутський завод давав якісний метал уже в 60-х роках, а Лисичанський — у 70-х роках XIX ст. Проте обидва заводи з економічних міркувань були закриті²²⁵. Царські сановники не хотіли відпустити їм додаткові асигнування.

Збудований у 1870 р. в Сулині, поблизу Ростова, завод Д. Пастухова до кінця XIX ст. не міг розгорнути свого виробництва за браком потрібної допомоги. На Півдні тільки Юз дістав значні субсидії уряду і гарантії для збуту продукції, що дало змогу йому розвивати виробництво за рахунок казни і одержувати величезні прибутки²²⁶.

Царський міністр державних маєтків Валувєв, що відвідав Донбас у 70-х роках, на бенкеті у Д. Юза заявив, що Росія відкриває широкі двері іноземним підприємцям, надаючи їм такі пільги, якими вони ніколи не користувались. Зрозуміло, чому металургійна промисловість півдня Росії в 70—90-х роках опинилася в руках іноземного капіталу.

Прослідкуємо цей процес на конкретній історії перших металургійних заводів Донбасу — заводів Пастухова і Юза.

11 червня 1870 р. козацький генерал Пастухов підписав з адміністрацією Війська Донського умову на оренду 312 дес. землі з покладами вугілля і руди на 99 років. У 1872 р. завод Пастухова дав перший чавун. Через п'ять років, крім доменного, там уже були залізоробний, механічний і ливарний цехи. Пастухову належали 12 пластів антрациту і 9 пластів залізної руди. Це був перший в Європі завод, що виплавляв чавун на антрациті. В кінці XIX ст. головним інженером заводу став відомий металург М. О. Павлов. У 90-х роках завод мав 20 пудлінгових печей, два парових молоти, чотири прокатних стани і міг інтенсивно розвиватись, якби був забезпечений довгостроковим кредитуванням. У 1891 р. заборгованість заводу казни становила близько 1 млн. крб. Царський уряд відмовився далі кредитувати завод. У 1892 р. Олександр III наказав стягнути державний борг із спадкоємців Пастухова. Їх клопотання про відстрочку платежів було відхилено.

В інших умовах опинився завод Юза, що належав акціонерному товариству. 18 квітня 1869 р. уряд затвердив статут «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва». Товариству безкоштовно передавались землі з покладами руди і вугілля біля Азовської залізниці та надавалась концесія на побудову Костянтинівської залізниці в Донбасі. Царський уряд гарантував продаж продукції заводу з доплатою за кожний пуд рейок по 50 коп. протягом десяти років.

Така премія нікому не давалась. Навіть близькому до урядових кіл князю Кочубею обіцяли преміальні тільки на п'ять років і жодних до-

²²⁴ М. А. Павлов, Воспоминание металлурга, М., 1943.

²²⁵ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі ЦДАЛ), ф. 37, спр. 1905, 1880, арк. 14.

²²⁶ Й. Гонимов, Старая Юзовка, Сталино, 1953.

аткових субсидій. Сановний аристократ не наважився почати будівництво заводу і продав концесію Юзу за 24 тис. фунтів стерлінгів.

У 1870 р. Юз збудував першу домну, але вона дала тріщину. 24 квітня 1871 р. пустили домну, а 27 квітня вона вже погасла і стала на ремонт. Ремонтували її дев'ять місяців, до 24 січня 1872 р., коли розпочалась виробнича діяльність заводу²²⁷.

Отже, завод Юза зазнав таких ж технічних труднощів, що й Бахтський, але казна не відмовилась підтримувати його діяльність і допомагала йому. На кінець 90-х років на заводі було сім доменних печей, що виплювали близько 15 млн. пудів чавуну на рік²²⁸.

Сулінський і Юзівський заводи відкрили нову сторінку історії південної металургії.

У пореформений період, в результаті розвитку промисловості, зокрема завдяки залізничному будівництву, попит на метал зростав з кожним роком. За перше десятиріччя з 26 млн. пудів чавуну, виплавленого Російській імперії, два донецькі заводи дали 843 422 пуди. На першому місці тоді був Урал, далі йшли підмосковні заводи, польські, фінські, донецькі, на п'ятому місці — донецькі, на останньому — кустарна металургія Правобережної України і Сибіру. По виробництву сталі донецькі заводи мали ще меншу питому вагу: з 12,9 млн. пудів сталі всієї імперії донецькі заводи дали тільки 0,3 млн. пудів²²⁹. Через 20 років південна металургія вже зайняла перше місце.

В Донбасі і на Дніпрі було збудовано 17 заводів з повним металургійним циклом (чавун, сталь, прокат) та 7 заводів з мартенівськими печами і прокатними станами.

В. І. Ленін показав, як зростала питома вага південної металургії в загальному виробництві²³⁰:

ВИПЛАВЛЕНО ЧАВУНУ НА ПІВДНІ

Роки	В тис. пудів	В % до загально-російського виробництва
1867	56	0,3
1877	1596	6,5
1887	4158	11,1
1897	46349	40,4
1902	84273	53,1

Ми досліджували закономірності виникнення 24 південних заводів такими ознаками: вплив економічного фактору на географічне розміщення підприємства, капіталістичні кризи, їх вплив на виробничу діяльність заводів, значення політичних умов для розвитку післяреформеної металургії на Півдні і причини зміцнення в металургії позицій іноземного капіталу, зокрема франко-бельгійських акціонерних товариств. Згадані питання тісно зв'язані між собою і тому повинні досліджуватися комплексно.

Точне територіальне розміщення заводів. Перші два заводи в Донбасі виникли поруч з покладами вугілля, руди, флюсів і будівельних матеріалів. Після побудови Катерининської залізниці у 80-х роках стало вигідно транспортувати донецьке вугілля до Дніпра, де відбували високоякісну криворізьку руду. Відомо, що доставка руди

²⁷ ЦДІАЛ, ф. 1263, оп. 117, спр. 472, 1889, арк. 348.

²⁸ В. І. Гитов, Матеріали для описання производительных сил железодобывающих и механических заводов юга России, СПб, 1892, стор. 26.

²⁹ «Горный журнал», 1881, ч. II, стор. 127.

³⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 428.

до вугілля вигідніша, ніж перевозка вугілля до руди, але дніпровські комунікації мали перевагу іншого порядку. Вони були ближче до ринків збуту металу. З цих причин на Дніпрі було збудовано два металургійні заводи — в Катеринославі (1885, Брянське товариство) і Каменському (1887 р., Південно-Дніпровське товариство). Перевага Дніпровських заводів тривала недовго. У 90-х роках Донбас було з'єднано залізницями з ринками збуту металу, і нові металургійні товариства та різні підприємці накинулись на донецькі райони, де виникли Дружківський, Алчевський, Єнакієвський, Таганрозький, Маріупольський, Нікополь-Маріупольський, Макіївський, Краматорський, Ольховський, Белянський заводи. Виняток становили Гданцевський завод біля Кривого Рога, що використовував нетранспортабельну дешеву руду на місці її видобування, та Керченський завод, де перероблювалась керченська руда на грушівському антрациті. Азовське море і Керченська протока були найкращими комунікаціями для заводу.

В Донбасі з'явилися також переробні заводи з мартенівськими печами: Гартмана (в Луганську), Костянтинівський і Торезький (біля Дружківки). На Дніпрі концентрувались лише ті переробні заводи, які були зв'язані з Катеринославським доменним заводом.

Періодизація розвитку південної промисловості пов'язана із загальною економікою, як на це вказував Г. Д. Бакулев²³¹. Віхами її були промислові кризи. Періоди розвитку можна зв'язати з темпами залізничного будівництва. Так, 60-і роки були періодом завершення переходу до капіталістичного способу виробництва; 70-і роки характеризувались значним промисловим гряденством і були позначені кризою 1873 р. Затяжний характер мала криза 1882 р. Пожвавлення промисловості наступило лише в 1885 р., яке закінчилось кризою 1890 р. Ця криза не мала загального характеру, проте на певний час загальмувала розвиток економічного життя Росії. Після промислового піднесення 1895—1898 рр. наступила криза 900-х років.

Зазначена періодизація має певний зв'язок із залізничним будівництвом (за деякими винятками). В 70-х роках було збудовано понад 11,1 тис. верств залізниць, у 80-х роках — 7,3 тис. верств, у 90-х роках спостерігається стрибок до 19 тис. верств у зв'язку з будівництвом Сибірської магістралі, а в наступне десятиріччя темп залізничного будівництва спадає до 12 тис. верств. Залізничне будівництво було частиною загального технічного перевороту, що вимагав багато металу.

Перші три кризи мало зачепили Донбас, бо його промисловість тільки зароджувалась. Проте дещо вплинули на нього депресії 80-х років. В цілому ж попит на південний метал увесь час зростав. Але криза 900-х років позначилась і на економіці півдня Росії, в тому числі й металургії.

В 1902 р. з 56 домен південних заводів діяли тільки 23. Кількість робітників у 1899—1902 рр. скоротилась з 45,4 тис. чол. до 35,8 тис. чол., а виплав чавуну знизився з 91,7 млн. пудів у 1901 р. до 84,1 млн. пудів у 1902 р. Виробництво металу концентрувалось на великих заводах, що були зв'язані з державними замовленнями, з одного боку, і зарубіжними банками, переважно французькими, з другого²³².

Відповідно до цього змінилась і питома вага окремих металургійних заводів. Юзівський завод з першого місця перейшов на третє, поступившись заводам франко-бельгійського капіталу — Єнакієвському

²³¹ Г. Д. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М., 1955, стор. 104—109.

²³² П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. II, М., 1950, стор. 235.

і Каменському. Алчевський завод «Дюмо» (німецький капітал) перейшов з третього місця на п'яте. Дружківський завод (французький капітал) — з сьомого на шосте. Не зазнав кризи Таганрозький завод, який фінансувався паризькими банками.

В той період посилювався вплив франко-бельгійського капіталу. Всі заводи, за винятком Юзівського, були зв'язані з французькими банками. Французькі акціонери стали ініціаторами створення синдикату металургійних заводів «Продамету», що об'єднав у 1902 р. 30 заводів, з них 16 українських, 7 польських, 2 московських, 3 прибалтійських і 2 уральських.

Спочатку на чолі синдикату стояв Ясюкевич, а потім П'єр Дарсі. Обидва були тісно зв'язані з французькими банками.

Безперечно, металургію не можна відділити від загальної економіки Росії, але водночас значний вплив у металургії спостерігався з боку іноземних монополій.

Розглядаючи виникнення й розвиток південної металургії, не треба забувати вплив політичного фактора. Кримська війна показала, що майбутні воєнні дії вимагатимуть досконалих залізниць. Військовий міністр Мілютін ще в 70-х роках вимагав будувати залізниці до австрійських кордонів. Після того, як союз трьох імператорів розпався і було підписано франко-російську воєнну конвенцію, петербурзький уряд почав позичати гроші не в Берліні, а в Парижі.

В 1897 р. президент Франції Ф. Фор відвідав Петербург. Повернувшись у Париж, він заявив на банкеті промисловців: «Період, що відкривається перед нами і триватиме далеко за межами нашого століття, позинне остаточно визначити долю націй в Європі і встановити їх місце в світі». Фор закликав ділових французів: «Не втрачаючи жодної хвилини, приступайте до завоювання нових ринків, засновують нові промислові підприємства, що мають бути вогнищами нашого впливу»²³³.

В 1907 р. орган французьких банкірів «Всесвітні фінанси» писав: «Франція дивиться на російські цінні папери як на дуже вигідне, стабільне і прекрасне використання капіталів»²³⁴.

Боротьба монополій, що розпочалась наприкінці ХІХ ст., впливала на політику держав, що готувались до майбутньої світової війни. Росія стягувалась в орбіту майбутньої Антанти і зв'язувалась з французьким капіталом. Виникає питання, чи могла Росія власними силами будувати південну металургію, щоб бути самостійним партнером коаліції, а не залежною країною, яка потрапила в пазури світових хижаків і кров'ю розплачувалась за чужі мільярди. Буржуазні автори вдавались до апології іноземних акул, говорячи про цивілізаторську місію зарубіжних банкірів, що «перетворили південь Росії в квітучий промисловий центр»²³⁵. Правда, деякі з них протестували проти засилля іноземців, але виходу з такого становища не бачили, бо, на їхню думку, Росії бракувало і капіталів, і фахівців для металургії²³⁶.

Антинаукову концепцію цивілізаторської місії іноземців викрив В. І. Ленін ще в 1896 р. «В останній час іноземні капіталісти, — писав він, — особливо охоче переносять свої капітали до Росії, будують в Росії філіали своїх фабрик та заводів і заснують компанії для нових підприємств в Росії. Вони жадібно накидаються на молоду країну, в

²³³ Б. Брант, Иностранные капиталы в России, т. I, стор. 44.

²³⁴ И. Васильчиков, М. Цейтлин, Солнечный камень, ч. II, стор. 66.

²³⁵ В. С. Зыков, Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности, Петроград, 1915, стор. 55.

²³⁶ А. Матвеев, Очерки Южно-русской металлургической промышленности, СПб., 1797, стор. 27—28.

якій уряд такий доброзичливий і догідливий до капіталу, як ніде, в якій вони знаходять робітників менш об'єднаних і менш здатних до відсічі, ніж на Заході, в якій життєвий рівень робітників, а через те і їхня зарплата значно нижча, так що іноземні капіталісти можуть одержати величезні, нечувані у себе на батьківщині прибутки»²³⁷.

Докладно висвітлив питання про прибутки іноземних капіталістів у своїй книзі Л. Я. Евентов, який наводить дані про те, що дивіденди на акції донецьких акціонерних товариств були у чотири рази більші, ніж норми прибутку паризьких підприємств, і становили 20—40%, а іноді доходили до 100% на капітал²³⁸.

Ми не заперечуємо проти деяких позитивних наслідків у використанні іноземних капіталів. В. І. Ленін вказав на те, що «розвиток капіталізму в молодих країнах значно прискорюється прикладом і допомогою старих країн»²³⁹. Але деякий вигравш у темпах ще не вирішував проблеми індустріалізації країни. Росія залишалася аграрною державою, а величезні прибутки, що були наслідком жорстокої експлуатації робітників, потрапляли не в народне господарство Росії, а в зарубіжні банки. В той же час зростала залежність країни від іноземців. У 1900 р. іноземний капітал тримав у своїх руках 90% південної металургії. Тільки завод Пастухова належав російському підприємцю. Іноземним акціонерам належало 258 млн. крб., і вони займали панівне місце в головній металургійній базі Росії. За підрахунками академіка С. Г. Струмліна, протягом 33 років (1880—1913) з Росії за кордон було вивезено вдвоє більше вартості основних фондів усієї великої акціонерної промисловості Росії. Ось що пише очевидець А. Матвеев: «Менше ніж за 10 років капітал, що виділяється з прибутків для покриття вартості споруд, дорівнюється витраченому капіталу на побудову заводу і всього устаткування. Щодо акціонерного капіталу, то він швидко покривається шляхом видачі акціонерам високих дивідендів»²⁴⁰.

Правда, далі Матвеев, намагаючись відповісти на питання про причини засилля іноземного капіталу, помилково вказує на відсутність у Росії своїх кваліфікованих інженерів і робітників, необхідних для розвитку вітчизняної промисловості.

Причина ж полягала в тому, що російський царизм звів на нівець перші металургійні заводи в ХІХ ст. в Донбасі і перешкоджав широкому використанню вітчизняних сил і капіталістів. Міністр фінансів Вітте у записці на ім'я Миколи ІІ був змушений визнати, що свавілля царської адміністрації, бюрократичні порядки, що були успадковані від кріпосної епохи, дуже перешкоджали справі використання вітчизняних капіталістів у металургії.

В епоху імперіалізму не можна було розв'язати проблему індустріалізації. Монархія і монополістичний капітал зрослись в одну реакційну силу. Позбутись її можна було тільки революційним шляхом, що і зробив російський робітничий клас у союзі з селянством під керівництвом Комуністичної партії.

²³⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 93.

²³⁸ Л. Я. Эвентов, Иностранные капиталы в русской промышленности, М., 1931, стор. 12.

²³⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 429.

²⁴⁰ А. Матвеев, Очерки Южно-русской металлургической промышленности, стор. 30.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

Н. М. МІНЗБЕРГ

НАОЧНІСТЬ ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ НА УРОКАХ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Значну роль у справі конкретизації викладу нового матеріалу, активізації уваги учнів, розвитку в них трудових навичок відіграє унаочнення. Це стосується і уроків новітньої історії. В своїй учительській практиці я використовую різноманітні наочні посібники, що дає помітний навчально-виховний ефект.

Аналізуючи настінну карту, на якій позначено, в яких країнах і містах під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції відбулися революційні виступи трудящих, ми підводимо учнів до висновку про неосяжність району запеклих класових боїв.

Широкий вплив ідей Великої Жовтня знаходить яскравий вираз у створенні та розвитку комуністичних і робітничих партій. На уроці, присвяченому створенню III Комуністичного Інтернаціоналу, я для підтвердження цієї думки використовую заздалегідь виготовлену учнями хронологічну таблицю створення комуністичних і робітничих партій. Пропоную учням простежити за таблицею, в яких країнах утворилися комуністичні та робітничі партії після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Учні пересвідчуються, що переважна більшість їх була створена зразу ж після Жовтня і під безпосереднім впливом його ідей.

Говорячи про зростання кількісного складу комуністів у всьому світі, ми наводимо також заздалегідь виготовлену таблицю:

1917 р., напередодні революції — 240 000 членів,
1922 р., напередодні IV Конгресу Комінтерну — 1 970 000,
1935 р., напередодні VII Конгресу Комінтерну — 3 141 тис.,
1939 р., напередодні другої світової війни — 4200 тис. членів.

Наголошуємо на тому, що на сьогодні в лавах комуністичних і робітничих партій борються понад 36 млн. чоловік.

Щоб учні краще усвідомили згадані цифрові дані, учитель креслить на дошці графічну криву зростання партійних рядів.

Такі нескладні засоби ілюстрування допомагають учителю переконливіше показати всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, її вплив на революційний рух у капіталістичних країнах.

Застосування графіків на уроці «Часткова стабілізація капіталізму. Світова економічна криза» дає змогу вчителю розкрити суть двох стабілізацій — капіталістичної і соціалістичної.

Розповідаючи про світову економічну кризу 1929—1933 рр. і загострення суперечностей імперіалізму, я пропоную учням визначити, що таке економічна криза, в чому причина криз.

Спільними зусиллями приходимо до висновку, що в основі криз лежать суперечності між суспільним характером виробництва і капіталістичною формою привласнення чужої праці (наслідків виробництва) та відсутність планового господарювання (анархія виробництва).

Вказуємо на ту особливість криз у капіталістичному світі, що вони періодично повторюються, і креслимо на дошці криву піднесень і спадів рівня виробництва на різних етапах розвитку капіталістичної економіки.

На прикладі світової економічної кризи 1929—1933 рр. показуємо, що у період загальної кризи капіталізму економічні кризи стають значно тяжчі, глибші. У зазначений період (1929—1933 рр.) промислове виробництво США скоротилося майже наполовину (46,2%). Англія була відкинута по виплавці чавуну до рівня 1861 р., по суднобудуванню — до 1843 р. Виробництво всього капіталістичного світу скотилось до рівня 1908—1909 рр. Нового економічного піднесення, яке пророкували буржуазні політики, не відбулося.

Щоб наочно порівняти розвиток СРСР і найбільших капіталістичних країн у 1924—1939 рр., креслимо на дошці різнокольоровою крейдою графіки розвитку економіки: червоною крейдою — Радянського Союзу, синьою — США, зеленою — Англії, жовтою — Франції. Зіставляючи наочно зображені дані, учні підходять до чіткого висновку про незрівняно вищі темпи розвитку нашої соціалістичної Вітчизни у порівнянні з капіталістичними країнами, про те, що розвиток Радянського Союзу проходить без спадів, по висхідній, тоді як капіталістичні країни зазнають криз і депресій. Все це свідчить про вирішальні переваги соціалістичної економіки перед капіталістичною.

Вивчення теми «Зарубіжні країни в 1924—1939 рр.» я закінчую розповіддю про розв'язання імперіалістичними агресорами нової світової війни. Це питання має важливе виховне значення.

Я намагаюся на конкретних історичних фактах показати, що капіталізм шукає виходу з економічної кризи, з одного боку, в придушенні революційного руху, а з другого, — у розв'язанні війни за переділ світу, розповідаю про виникнення двох вогнищ війни — на Далекому Сході і в центрі Європи, показую агресивні країни на політичній карті, а потім на дошці креслю схему, позначаючи початковими буквами назви столиць тих держав, які уклали антикомінтернівський пакт, намагаючись під ширмою «боротьби з комунізмом» проводити свою агресивну політику. До Німеччини і Японії приєднується фашистська Італія. Створюється трикутник Рим—Берлін—Токіо.

На цій же схемі намагаюся образно показати підступну політику «невтручання» Англії, Франції, США, спрямовану фактично проти Радянського Союзу і всіх волелюбних народів. Позначаємо на нашій схемі ці держави початковими буквами назв столиць. Від букв відходять стріли, що символізують підтримку антикомінтернівського пакту і розв'язання рук фашистських агресорів. Як обернулася ця політика проти країн — її натхненників, також показує наша схема: передаємо умовними позначеннями в міру розгортання нашої розповіді бомбардування Лондона реактивними літаками-снарядами, падіння Парижа і т. ін.

На уроках новітньої історії я широко використовую політичну карикатуру. Розповідаючи про мюнхенську змову, про те, як західні «миротворці» видали на поталу німецькому фашизму Чехословаччину, я пропоную десятикласникам розглянути малюнок чеського художника М. Копржива «Часи міняються», опублікований у газеті «Правда» 12 грудня 1958 р. Щоб цей малюнок було добре видно всім учням в класі, його в кілька разів збільшено за допомогою епідіаскопа.

— Що зображено у верхній частині малюнка під написом «1938 ро-
к»? — звертаюсь я до учнів.

— Потворна паша голови у військовій касці з фашистською ембле-
мою.

— Що уособлює ця паша?

— Німецький фашизм. Йому на підносі пропонують Чехословацьку
республіку.

Хто, коли, за яких умов пропонував німецькому фашизмові Чехо-
ловацьку Республіку, учням уже відомо з попередньої розповіді. В по-
рядку закріплення учні повторюють ці відомості, спираючись на полі-
тичну карикатуру М. Копржива.

В такий же спосіб ми продовжуємо роботу і над другою частиною
малюнка, що стосується післявоєнного часу. Я наполягаю на тому, щоб
самі учні розповідали, що вони бачать, як розуміють побачене.

Підсумовуючи нашу роботу над політичною карикатурою, зачитую
рядки з газет, взяті художником за епіграф: «Два десятиріччя тому,
слабкі буржуазні країни Східної Європи опинилися беззахисними перед
лицем німецького імперіалізму. Нині східноєвропейські країни народ-
ної демократії, які входять разом з СРСР і КНР до могутнього табору
соціалізму, стали неприступною фортецею».

До політичної карикатури на уроках я звертаюся часто, тому що
вона допомагає дуже виразно, образно розкрити суть складної історич-
ної події. Просто і дошкульно зображає розгубленість імперіалістич-
них лідерів у зв'язку з революцією в Іраку румунський художник Дама-
діан Чік в малюнку «Багдадський пакт... без Багдада»¹. Я використав
цю карикатуру під час вивчення національно-визвольної боротьби наро-
дів арабських країн.

Часто я звертаюся до малюнків майстрів радянської карикатури
художників Кукриніксів, Єфімова, Абрамова, Фомічова.

Переконливий засіб політичної агітації, карикатура незмінно ви-
кликає живий інтерес.

Під час висвітлення теми «Друга світова війна» я широко викорис-
товую різні види унаочнення. На політичній карті розглядаємо хід вій-
ни до червня 1941 р., потім характеризуємо початок Великої Вітчизня-
ної війни як докорінний поворот у ході другої світової війни.

Ефективним засобом активізації учнів та конкретизації викладу під
час вивчення воєнних подій є динамічна схема, поступово створювана
на класній дошці в ході розповіді учителя. Її переваги полягають у то-
му, що вона допомагає проілюструвати події в розвитку, показати на-
очно такі важливі явища, як просування фронтів, прориви, контрудари
оточення тощо. Під час цієї роботи доцільно користуватися кольоровою
крейдою.

При об'єднаному вивченні тем «Велика Вітчизняна війна Радян-
ського Союзу» і «Друга світова війна» ми креслили такі схеми: «Роз-
гром фашистських військ під Москвою», «Оточення і розгром фашист-
ських військ під Сталінградом», «Бої на Орловсько-Курському висту-
пі», «Відкриття другого фронту союзниками».

Учитель розповідає, що на Тегеранській конференції керівників
трьох союзних держав (1943 р.) було досягнуто згоди щодо масштабів
і строків операцій, які накреслювалося розгорнути проти Німеччини у
1944 р. Зокрема, було прийнято рішення про те, що на початку 1944 р.
перейде в рішучий наступ Радянська Армія, а не пізніше і травня того
ж року розпочнуть вторгнення у Францію англо-американські війська.

¹ Газ. «Правда» від 1 серпня 1958 р.

Виконуючи рішення Тегеранської конференції, Радянська Армія точно у визначений строк почала наступальні операції проти фашистської Німеччини із Сходу (показуємо на карті Великої Вітчизняної війни послідовні операції наступу радянських військ). В той же час американо-англійське командування уперто зволікало відкриття другого фронту. Протягом першої половини 1944 р. Радянський Союз самостійно продовжував боротьбу проти фашистської Німеччини.

Замість обіцяного відкриття другого фронту на заході Європи англо-американські війська висадились в Італії. Це не принесло ніякого полегшення нашій армії, що вела запеклі бої проти основних сил агресорів. Про «ефективність» дій англо-американських військ можна судити з того факту, що після їх висадки на Апеннінський півострів кількість німецьких дивізій на Східному фронті не зменшилась, а, навпаки, збільшилась на 30 дивізій. Тільки великі перемоги Радянської Армії поставили союзників перед необхідністю відкрити другий фронт.

Використовуємо заздалегідь виготовлену чорну фанерну картосхему Західної Європи, на якій олійною фарбою обведено контури берегів, позначено ріки. На схемі показуємо Нормандію, півострів Бретань, так званий Атлантичний вал позначаємо пунктирною лінією з допомогою синьої крейди. Спрямовуємо стрілки з боку моря до місця висадки десанту союзників. Розповідаємо, що опір німецько-фашистських військ, яких союзники переважали і в кількісному, і в якісному відношеннях, був порівняно слабким. Проте наступ союзних армій в глиб Франції йшов уповільнено (креслами стрілами напрям їх просування), а в районі Арденн вони наштотхнулись на шалений опір німецько-фашистських військ. Показуємо на карті Європи Арденнські гори. Відповідно позначаємо їх на картосхемі. Становище військ союзників виявилось дуже тяжким. На допомогу їм прийшла Радянська Армія, яка розгорнула грандіозний наступ на фронті від Балтійського моря до Карпат (показуємо розгортання цього наступу на карті і позначаємо на картосхемі).

Одним із виправданих засобів активізації роботи учнів на уроці є використання репродукцій художніх картин. Розповідаючи про хід останніх запеклих боїв, шалений опір фашистських військ героїчному наступу Радянської Армії, пропоную учням розглянути репродукцію картини «Кінець» художників Кукриніксів.

Під час вивчення теми «Утворення і зміцнення світової соціалістичної системи» намагаюся за допомогою діаграм, графіків, схем яскраво, в доступному для учнів вигляді, подати відповідні цифрові дані. Використовуючи наведені в навчальному посібнику з новітньої історії² відомості про зростання соціалістичної системи після Великої Жовтневої соціалістичної революції, на класній дошці малюю кругові діаграми, які наочно показують, як зростали населення, територія і промислове виробництво соціалістичних країн (частка, що відноситься до соціалістичної системи, заштриховується).

Для ілюстрації високого рівня розвитку виробництва в кожній з країн соціалістичного табору під час вивчення будівництва соціалізму в країнах народної демократії я широко використовую діаграми, графіки, які систематично вміщуються на сторінках центральної преси, зокрема «Правди». Більш складні з них ми з учнями виготовляємо заздалегідь, простіші для виконання — креслю в класі. Велике враження на учнів справляє співставлення розвитку якоїсь галузі виробництва (протягом одного відрізка часу) в двох країнах: соціалістичній і капіталі-

² «Новітня історія, Посібник для середньої школи», К., 1960, стор. 124.

тичний. За допомогою двох графіків можна переконливо показати, як зародний Китай впевнено наздоганяє передову капіталістичну країну Англію, використавши такі дані про видобуток вугілля: у 1919 р. в Китаї добувалось 31 млн. т, а в Англії 215 млн. т, в 1952 р. відповідно 13 млн. і 235 млн., в 1957 р.— 130 млн. т і 227 млн. т, у 1958 р.— 200 млн. т і 210 млн. т. Оформлені у вигляді діаграми або графіка, колонки су-их цифр оживають, викликають жвавий інтерес учнів і цим сприяють озкриттю змісту навчального матеріалу.

Незважаючи на те, що графіки наспіх кресляться на класній ошці, в ході розповіді бажано надавати їм образне оформлення. Якщо деться про видобуток кам'яного вугілля, креслимо силует вагонетки бо терикона. Якщо графік передає зростання зернового господарства, арто намалювати колос, високовольтну лінію — якщо йдеться про ви-обництво електроенергії і т. д. Такі символічні зображення впливають а зореве сприймання учнів. Доцільно також застосовувати на уроках ак звані фігурні діаграми, на яких схематичними силуетами вагонеток, омн і т. д. різного розміру показати співвідношення розмірів видобутку угілля, виплавки чавуну і т. д. в різні роки.

Активізація навчальної діяльності десятикласників досягається та-ож внаслідок постійної і неослабної вимоги до них бути в курсі най-ажливіших внутрішньо- і зовнішньо-політичних подій.

Перевіряючи домашнє завдання, я запитую учнів про найважливі-і події в житті нашої Батьківщини і за кордоном, з'ясовую, як вони ро-уміють їх суть. Десятикласники з початку навчального року одержали авдання проводити політінформацію для всіх старшокласників.

З ініціативи самих учнів у школі створено ілюстративний куточок Телеграф повідомляє». Там на фоні політичної карти світу знаходять рафічне або текстове відображення найважливіші міжнародні події: творення ОАР, провокації США на Далекому Сході, утворення неза-ежних держав в Африці і т. д.

На десятикласників покладено відповідальний обов'язок — оформ-яти приміщення школи агітаційними матеріалами, що ілюструють ве-ікі досягнення нашої Батьківщини, перспективи її розвитку за семи-ічним планом. Одержані відомості і набуті навички на уроках новітньої торії та історії СРСР допомагають їм успішно розв'язувати це зав-ання.

Застосування потрібних форм навчально-виховної роботи активізує чнів, сприяє їх розумовому розвитку і трудовій діяльності.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З ІСТОРІЇ ПРОВЕДЕННЯ ДЕКАД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА В МОСКВІ

Українська радянська культура розвивається на основі ленінських принципів партейності, народності, широких творчих взаємозв'язків з культурами братніх радянських народів і насамперед культурою великого російського народу. Дружба народів, дружба їх культур проявляється в тисячах великих і малих справ. Документи, що публікуються, розповідають про Тиждень української літератури в Москві (9—15 лютого 1929 р.), Декаду українського музичного мистецтва в Москві (12—21 березня 1936 р.), Декаду українського мистецтва і літератури в Москві (15—24 червня 1951 р.), які були яскравими всесоюзними оглядами досягнень у розвитку української радянської культури, сприяли посиленню творчих взаємозв'язків між культурами братніх народів.

У Тижні української літератури в Москві взяла участь велика група письменників і артистів. Тиждень було проведено з ініціативи Федерації об'єднань радянських письменників РРФСР (документ № 1). Щоб надати Тижню української літератури в Москві значення великої політичної і культурної події, ЦК ВКП(б) 7 лютого провів спеціальну нараду, в якій взяли участь діячі російської і української культур. Ця нарада мала велике значення для дальшого розвитку під прапором пролетарського інтернаціоналізму культур російського, українського та всіх радянських народів. Тиждень української літератури в Москві був яскравою демонстрацією непорушної дружби російського і українського народів та їх культур (документ № 2).

Новим всесоюзним оглядом культурних досягнень українського народу стала Декада українського музичного мистецтва в Москві в березні 1936 р., в якій взяли участь Український державний київський театр опери та балету та інші мистецькі колективи. Творчість українських митців дістала високу оцінку трудящих Москви, діячів російської культури (документи № 3, 4). Постановою ЦВК СРСР за видатні успіхи у справі розвитку української театральної культури, народних пісень і танців Український державний Київський театр опери та балету був удостоєний найвищої урядової нагороди — ордена Леніна (документ № 6). Київський оперний театр став першим радянським театром, якого було нагороджено орденом Леніна. Орденами і медалями Радянського Союзу було також нагороджено групу майстрів українського мистецтва.

В червні 1951 р. відбулася Декада українського мистецтва і літератури. Вона продемонструвала нові успіхи в розвитку української радянської культури — невідомої, складової частини багатонаціональної соціалістичної культури народів СРСР. У Декаді брали участь Київський ордену Леніна державний академічний театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Київський ордену Леніна державний академічний український драматичний театр ім. Ів. Франка, Харківський ордену Леніна державний академічний український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, Львівський державний український драматичний театр ім. М. Заньковецької та інші мистецькі колективи. Президія Верховної Ради СРСР нагородила своїми указами за видатні заслуги в розвитку радянського театрального мистецтва Львівський державний український драматичний театр ім. М. Заньковецької орденом Трудового Червоного прапора (документ № 8), а за видатні заслуги в розвитку українського радянського мистецтва — орденами і медалями СРСР велику групу працівників мистецтва УРСР.

Великим всесоюзним творчим звітом перед Комуністичною партією, Радянським урядом, усіма братніми радянськими народами про нові досягнення української радянської культури в умовах розгорнутого комуністичного будівництва стала Декада української літератури і мистецтва в Москві, яка відбулася в листопаді 1960 року.

Документи та матеріали зібрав і підготував до друку працівник Міністерства культури Української РСР В. П. Скоробогатов.

№ 1

*Заклик Федерації об'єднань радянських письменників РРФСР
до письменників УРСР з проханням взяти участь
у Тижні української літератури в Москві*

25 січня 1929 р.

**ЗАКЛИК ФЕДЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНЬ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
ДО ПИСЬМЕННИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ**

Культурне будівництво, що розгортається по республіках Радянського Союзу, характеризується тією особливістю, що поряд з вільним розвитком національної культури кожного народу на території СРСР існує і посилюється тяга до встановлення органічних міжнаціональних зв'язків. Одне передбачає друге. Саме в цім полягає те прекрасне розв'язання проблеми співжиття народів, що йдуть до соціалізму, того співжиття, що його дала нам Жовтнева революція.

Однак шкідливим прикрашуванням дійсності була б та думка, що в справі міжнаціонального культурного об'єднання все гаразд. Ми відверто повинні сказати, що в справі практичного подолання тих пережитків національного роз'єднання в царині культури, що його лишила нам дореволюційна доба, зроблено ще дуже мало.

Візьмемо царину, що в ній ми працюємо, — літературу. Російський читач і письменник досить добре поінформований про літературу Західної Європи і Америки, він має «приємність» читати твори десятирядних своєю питомою літературною вагою французьких, німецьких, англійських, американських письменників. Йому постачають часто найнижкопробніше перекладене читво, але про літературу народів, що побіч нього живуть, будують один будинок соціалістичного суспільства, ... він майже нічого не знає.

Немає потреби доводити все безглуздя цього становища. Не можна відмовлятися тим, що це «спадщина царського режиму». Треба рішуче змінити таке становище. Як це зробити? Очевидно, що зробити це можна лише зусиллями всіх нас, різних за своїм національним походженням, єдиних у своїх соціальних прямиваннях, у своїй сьогоднішній громадській роботі. Найрізноманітніші практичні шляхи можуть відкриватися і вже відкриваються перед нами, щоб установити безперервну циркуляцію, безперервний обмін тим культурним досвідом, що нагромаджується в окремих республіках Союзу і різних культурних центрах. Нам потрібна домовореність.

Федерація об'єднань радянських письменників РРФСР прохає вас, домовившись у своїх літературних організаціях, делегувати товаришів до Москви і Ленінграда, щоб установити постійний контакт у роботі, щоб виробити практичні заходи.

Гадаємо, що організацією за вашою участю низки спільних нарад з книговидавництвами і журналами, влаштуванням літературних вечорів з читанням ваших творів в оригіналах і перекладах ми зможемо створити і закріпити постійні літературні зв'язки не лише поміж українською і російською літературою, а й поміж письменниками інших народів Радянського Союзу. Ми певні, що наш почин зробить свій вплив і на інші ділянки культурного будівництва.

З товариським привітанням

Федерація об'єднань радянських письменників.

«Література і мистецтво», додаток до газети «Вісті ВУЦВК» від 9 лютого 1929 р.

№ 2

*Із Декларації українських письменників — учасників
Тижня української літератури в Москві 9—16 лютого 1929 р.*

15 лютого 1929 р.

[...] Делегація українських письменників шле братерське, палке привітання пролетарям Москви і російській революційній літературній суспільності РРФСР і сердечно дякує їм за теплий товариський прийом та увагу. Делегація з радістю констатує, що завдяки утвореній російськими товаришами обстановці братерського контакту та співробітництва, особливо ж завдяки глибокій увазі, приділеній делегації провідними партійними та радянськими органами СРСР, насамперед ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР, приїзд українських письменників до Москви набув значення найбільшої епохальної події, що відіб'ється на всьому подальшому ході культурного і революційно-літературного будівництва і України, і РРФСР, і всіх націй і народів СРСР, раніше пригнічених російським царатом та буржуазією, а тепер тих, що налагоджують братерський контакт та об'єднують зусилля в процесі утворення щодо змісту і щодо соціального напрямку культури.

Хай живе єдина, радянська, соціалістична культура!

Хай живе Комуністична партія — проводир на шляхах культурної революції!

Газ. «Вісті ВУЦВК» від 16 лютого 1929 р.

№ 3

*Автограф на портреті, що його подарував народний артист
республіки К. С. Станіславський Українському державному
київському театру опери та балету в дні Декади українського
музичного мистецтва в Москві*

16 березня 1936 р.

Артистам Українського державного академічного театру опери та балету.

Дружно вітаю чудовий театр чудової, благоуханної, співучої України!

Шлю сердечні поздоровлення з блискучою перемогою, одержаною в Москві під час гастролей в 1936 році, в березні місяці.

Народний артист республіки — К. Станіславський
1936 р. 16.III

З архіву Київського ордена Леніна державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка.

№ 4

Із виступу народної артистки республіки М. М. Блюменталь-Тамаріної під час зустрічі учасників Декади українського музичного мистецтва в Москві з діячами російського мистецтва, влаштованої Всесоюзним комітетом у справах мистецтв при РНК СРСР у Великому Кремлівському палаці

22 березня 1936 р.

Дорогі товариші, дорогі брати, представники мистецтва України! Мені радісно вітати вас у цьому залі. Завдяки великому зростанню культури в нашій країні, завдяки нашій партії, вся наша артистична

м'я всіх республік великого Радянського Союзу злилась воедино. І так приємно, так радісно мені, старій артистці, все це бачити і відчувати.

Так хвилююсь. Подивіться театри Радянської України, всіх наших ратніх республік — і ви побачите небувалий розквіт народних талантів.

Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР, ф. 962, оп. 21, спр. 3, арк. 1—2.

№ 5

Із виступу народної артистки республіки М. І. Литвиненко-Вольгемут під час зустрічі учасників Декади українського музичного мистецтва з діячами російського мистецтва, влаштованої Всесоюзним комітетом у справах мистецтв при РНК СРСР у Великому Кремлівському палаці

22 березня 1936 р.

Я буду говорити українською мовою. Я впевнена, що мене всі зрозуміють. (Вигуки «Правильно!», «Понимаем!», «Український язык — родной русскому!»). Я буду говорити не від себе, а від усього щирого серця українського народу. Лише за Радянської влади українці стали людьми в повному розумінні цього слова, рівноправними, вільними. За все це сердечно дякуємо рідній більшовицькій партії, рідному Радянському уряду, вам, дорогі брати і сестри росіяни.

Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР, ф. 962, оп. 21, спр. 69, арк. 3.

№ 6

Постанова ЦВК СРСР про нагородження Українського державного київського театру опери та балету орденом Леніна

23 березня 1936 р.

Центральний Виконавчий Комітет Союзу РСР постановляє: За видатні успіхи у справі розвитку української театральної культури, народних пісень і танців нагородити Український державний Київський театр опери й балету орденом Леніна.

Голова Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР М. К а л і н і н
В. о. Секретаря Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР Й. У н ш л і х т

Москва, Кремль. 23 березня 1936 р.

Газ. «Комуніст» від 24 березня 1936 р.

Опубліковано: «Культурне будівництво в Українській РСР», № 282, стор. 677.

№ 7

Із статті народного артиста СРСР А. М. Бучми «Привіт рідній столиці», опублікованої в газеті «Правда» в день відкриття Декади українського мистецтва і літератури в Москві

15 червня 1951 р.

Москва!

Світоч миру і правди! Твердиня великих ленінських ідей справедливості і свободи! Рідна наша столице!

Тобі, зореносна, вклоняються в пояс золотим могутнім колосом багаті лани вільної української землі. В симфонії гудків співають тобі пісню про нову, вільну працю заводи і шахти Донбасу. Про наше братерство і дружбу рокочуть світлі струмені сивого Дніпра, по-молодецькому оперезаного Дніпрогесом. З верховин оновлених Карпат летить до тебе пісня вдячного гуцула, який при світлі рубінових зірок твого Кремля знайшов, нарешті, свою рідну вітчизну...

Ми прибули в Москву, глибоко схвильовані свідомістю високої відповідальності нашого творчого рапорту перед Радянською країною, перед партією і урядом. Українські письменники, художники, композитори у своїх творах, як і співці, музиканти, автори у своїй творчості хочуть показати рідній Москві художнє відображення великих перетворень, здійснених у Радянській Україні...

Красуне російської землі — Москва!

Прийми від посланців сонячної України всенародну нашу любов і вірність непорушному братерству радянських народів, що йдуть до комунізму.

Газ. «Правда» від 15 червня 1951 р.

№ 8

Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Львівського державного українського драматичного театру ім. М. Заньковецької орденом Трудового Червоного Прапора

30 червня 1951 р.

За видатні заслуги в розвитку радянського театрального мистецтва нагородити Львівський державний український драматичний театр ім. М. Заньковецької орденом ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА.

Голова Президії Верховної Ради СРСР М. Шверник
Секретар Президії Верховної Ради СРСР О. Горкін

Москва, Кремль, 30 червня 1951 р.

Газ. «Радянська Україна» від 1 липня 1951 р.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

ПРО РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ у 1919—1923 рр.

У фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР у м. Харкові (ЦДАЖР УРСР) зберігаються деякі важливі матеріали і документи про революційний рух у капіталістичних країнах в період післявоєнної революційної кризи, про взаємовідносини радянських республік (головним чином України) з рядом країн Європи і Азії. Серед них є також матеріали й документи, які висвітлюють окремі питання історії Болгарії в цей період.

Нами вивчено фонди Раднаркому УРСР, Народного Комісаріату зовнішніх справ УРСР, Бюро преси при ВУЦВК, Центральної комісії національних меншостей при ВУЦВК, газети «Коллективист» (болгарською мовою) та інші матеріали, які зберігаються в архіві.

Виявлені документи можна розподілити на такі основні групи: документи Болгарської Комуністичної партії, листи, заяви та доповіді учасників революційного руху в Болгарії, які приїхали на територію Радянської України, окремі документи урядів РРФСР і УРСР та Виконкому Комінтерну, що стосуються революційного руху в Болгарії і радянсько-болгарських відносин, інформаційні матеріали Раднаркому УРСР та Народного Комісаріату зовнішніх справ УРСР, тексти передач іноземних радіостанцій, телеграми Бюро преси при ВУЦВК, документи, зв'язані з перебуванням на території Болгарії російських військовополонених та білогардійців і з поїздкою місії Українського Червоного Хреста в Болгарію, документи Центрального бюро болгарських комуністичних груп у Росії, окремі літературно-художні матеріали та ін.

У архіві зберігається машинописний текст програмної декларації, прийнятої I з'їздом БКП, який відбувся в кінці травня 1919 р. Зберігається також звіт ЦК БКП за 1919 р. Найявність цих документів свідчить про великий інтерес, який виявляла РКП(б) до розвитку комуністичного руху в Болгарії, та про регулярний обмін партійною інформацією. В архіві

зберігається також резолюція засідання Вищої Партійної Ради БКП (29—31 серпня 1920 р.) про міжнародне та внутрішнє становище Болгарії. В ній, зокрема, говориться: «Партійна Рада... попереджує болгарський уряд та буржуазію про те, що трудящий болгарський народ вважає своїм вищим завданням усіма силами і засобами, які він має в своєму розпорядженні, перешкодити будь-якій спробі втягнути Болгарію у війну проти російського народу чи проти будь-якого іншого народу і не вагатиметься в цьому випадку, діючи в контакт з трудящими народами сусідніх країн, відсторонити від влади агентів імперіалізму та контрреволюції і взяти свою долю та долю країни у власні руки»¹.

У листівці БКП від 20 вересня 1920 р., яка також зберігається в архіві, висловлювався протест проти вербування болгарської молоді до французької колоніальної армії в Африці.

Великий інтерес становлять також документи, які характеризують боротьбу БКП проти лівацької, авантюристичної так званої Болгарської робітничої комуністичної партії (БРКП). Так, інформація ЦК БРКП від 6 травня 1920 р. з приводу переговорів про об'єднання з БКП показує тверду позицію БКП, яка рішуче відмовилася від будь-яких ідеологічних поступок «лівим» ухильникам, і в той же час свідчить про помилки харлаківців².

Викликають певний інтерес документи болгарських революціонерів, які перебували на Радянській Україні. Член студент-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2с/2, оп. 1, спр. 765, арк. 66. Ця важлива резолюція БКП до цього часу не опублікована. Короткий зміст резолюції був переданий в передовій статті газети «Работнически вестник» від 6 вересня 1920 р., яка опублікована у виданні «Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. II 1919—1923», т. II, София, 1957, стор. 360—361.

² За ім'ям керівника цієї групи Н. Харлакова.

ської комуністичної групи ім. В. І. Леніна Б. Шаранков у листі від 22 червня 1920 р., що був адресований до III Комуністичного Інтернаціоналу, писав про своє гаряче бажання «практично й теоретично познайомитись з радянським устроєм Росії і про ще більше бажання вступити до лав Червоної Армії — у кінноту Будьонного» для того, щоб після повернення на батьківщину бути корисним болгарському пролетаріату³. Інші документи Б. Шаранкова та його товариша Т. Главчева розповідають про те, що їх бажання здійснилося. Вони були направлені на фронт, а через декілька місяців за рішенням політвідділу дивізії поїхали на курси агітаторів та пропагандистів.

Зберігаються також змістовні доповіді у Південне Бюро Комінтерну Д. Стефанова. Одну з них присвячено становищу болгарського офіцераства та участі офіцерів у революційній боротьбі, друга подає інформацію про те, як група болгарських революціонерів на чолі з автором доповіді пробралася морем з Болгарії до Одеси.

В деяких архівних документах урядів РРФСР та УРСР порушується питання про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські відносини. Повідомлення зарубіжних газет і радіо про революційний рух у Болгарії викликали великий інтерес Радянського уряду, ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна. В архіві зберігається текст записки по прямому проводу Голови Раднаркому України В. І. Леніну про те, що XXII з'їзд Болгарської соціал-демократичної партії тісних соціалістів оголосив себе I з'їздом БКП і що в найближчий час через Одесу будуть доставлені матеріали з'їзду. Ця записка — новий штрих, який підтверджує вже відомі матеріали про глибокий інтерес В. І. Леніна до революційної боротьби болгарського народу.

У дипломатичному листуванні з урядом Стамболійського⁴ (в архіві зберігаються дві ноті та один проект ноті) Український Радянський Уряд протестував проти розміщення військових формувань врангелівців на території Болгарії, проти затримання Української місії Червоного Хреста і висував конкретні пропозиції про репатріацію колишніх врангелівців. Чотири документи, які відносяться до 1923 р., присвячені поновленню традиційних зв'язків між Болгарською академією наук та науковими закладами СРСР.

Багатий фактичний матеріал про внутрішнє та міжнародне становище Болгарії, революційний рух і діяльність БКП міститься у різного роду інформаціях. В них повідомляється про дуже тяжке економічне становище країни і злидні трудящих,

про пограбування Болгарії «союзниками». В ряді документів наводяться дані про воєнну допомогу, яку під тиском Антанти подавав болгарський уряд денікінській та врангелівській арміям. В деяких документах висвітлені зовнішньополітичні позиції уряду Стамболійського, зокрема його прагнення до встановлення нормальних відносин з Радянською Росією, відзначається невіра в те, що Генуезька конференція зможе задовольнити інтереси малих країн та ін.

Значна частина документів та матеріалів зв'язана з перебуванням на території Болгарії російських військовополонених, революційною роботою в їх середовищі. У цих матеріалах є докладна інформація про кількість, розміщення, озброєння врангелівців, про гостинний прийом болгарсько-буржуазією верхівки російських білогвардійців, про формування «добровільних» загонів для участі в інтервенції проти Радянської Росії.

Особливо великий інтерес являють собою документи про діяльність Болгарської комуністичної партії серед російських військовополонених першої світової війни, які містять, зокрема, невідомі до цього часу факти про створення з середовища військовополонених російської секції при БКП та її революційну діяльність. Ми виявили три документи про діяльність російської секції БКП: лист секції, адресований Раднаркомом від 23 липня 1920 р., засвідчений секретарем ЦК БКП Т. Лукашовим та печаттю БКП; інформацію про роботу секції, адресовану Виконкому Комінтерну, яка була доставлена в січні 1921 р. делегатом секції; доповідь делегата секції інформаційному відділу Управління уповноваженого Народного Комісара зовнішніх справ УРСР в Одесі (надіслана, очевидно, на початку лютого 1921 р., бо делегат секції прибув 29 січня). З цих матеріалів видно, що російська секція БКП з групи була утворена в ряді міст влітку 1920 р. До неї увійшло 753 чол., — понад 15% російських військовополонених у Болгарії. У Софії була утворена Центральна комісія секції. В січні 1921 р. відбувся з'їзд секції, на якому було обмірковано питання про відправку військовополонених у Радянську Росію, про становище військовополонених та ін. Секція провадила велику пропагандистську роботу, охоплювала впливом переважно більшість російських військовополонених у Болгарії та активно боролася проти вербування російських військовополонених у білогвардійські армії.

Матеріали комісії, що розслідувала в Одесі у лютому 1921 р. заяви військовополонених про поліцейські переслідування у Болгарії, підтримують участь російських військовополонених у болгарському революційному русі та відтворюють картину насильства й сваволі болгарської поліції. Ці матеріали є новим підтвердженням бойової революційної дружби трудящих Болгарії та Радянської Росії.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2с/2, оп. 1, спр. 760, арк. 37.

⁴ Керівник дрібнобуржуазного Болгарського землеробського народного Союзу (БЗНС).

Інтересні також матеріали місії Українського Червоного Хреста, яка була в Болгарії у вересні — жовтні 1921 р.: телеграми про затримання місії у Варні, скарга Міжнародному Червоному Хресту в Женеві, декілька доповідей делегації. Мета поїздки делегації полягала в репатріації російських військовополонених і колишніх врангелівців та в збиранні коштів для допомоги голодуючим. Серед матеріалів цієї групи є листівка Комітету Українського Червоного Хреста в Болгарії із закликом організувати допомогу голодуючим.

В архіві є документи Центрального бюро болгарських комуністичних груп при Комінтерні: повідомлення про мобілізацію болгар-комуністів в Росії для бойової роботи у лавах Червоної Армії, листування, доповідь К. Теллалова, який за дорученням бюро поїхав до Болгарії і брав там участь у революційній боротьбі. Його «Доповідь про нелегальну діяльність БКП» від 17 червня 1920 р., направлена в Комуністичний Інтернаціонал, становить собою великий інтерес. У доповіді говориться про те, що регулярний зв'язок між Центральним бюро болгарських комуністичних груп при III Інтернаціоналі, яке перебувало в Одесі, та ЦК БКП був встановлений у травні 1919 р. Автор доповіді наводить мало відомі або зовсім невідомі дані з дуже важливого питання, яке характеризує процес розпочатої більшовизації БКП. Він відмічає, що вже на таємному засіданні I з'їзду БКП було дано загальний лозунг озброюватись⁵, а слідом за цим при ЦК партії та на місцях були утворені військові комісії. Характеризуючи боротьбу трудящих Болгарії проти відправки зброї російським білогвардійцям,

автор розповідає про відмову робітників Варни та Бургаса вантажити зброю, про спроби висадити її в повітря та ін.

У фонді газети «Коллективист», яка видавалася в 30-х роках у Харкові як орган Центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У, виявлено деякі матеріали, що являють певний історико-літературний інтерес. Знайдено, зокрема, вірш видатного діяча Болгарської комуністичної партії П. Єнева, який героїчно загинув у 1925 р. Нижче цей вірш наводиться цілком (в українському перекладі):

Вище голови,
Геть думку про відступ...
Нас чекають великі справи,
На нас дивиться весь світ.
Жертви дорогі та безцінні
Ми ще принесем,
Доки виведемо стомлений світ
На ясний берег⁶.

Знайдено також нарис К. Кюлявкова про Вересневе повстання в Болгарії 1923 р.

У короткому огляді немає можливості розглянути всі матеріали про Болгарію, які зберігаються в ЦДАЖР УРСР. Тому ми згадали лише про окремі з них. Деякі документи з історії революційного руху в Болгарії виявлені також в Державному архіві Харківської області.

Таким чином, у радянських архівах зберігаються цінні документи з найновішої історії слов'янських країн. Проте вони ще мало вивчені. Великий інтерес становили б дальші археографічні розвідки у цій галузі в архівах Києва, Одеси та інших міст.

Г. І. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ПРОВЕДЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОПИСУ В ПЕРЕЯСЛАВСЬКОМУ ПОЛКУ (1765—1768 рр.)

У другій половині XVIII ст. царський уряд прагнув остаточно перетворити Лівобережну Україну в провінцію Росії, ліквідувавши рештки автономії. У 1764 р. було скасовано гетьманське правління, замість якого була створена Друга малоросійська колегія на чолі з президентом П. О. Румянцевим. Останній був призначений головнокомандуючим усіма вій-

ськами, що перебували на території Лівобережної України. Він же був і генерал-губернатором краю. Серед різних заходів царського уряду велике значення надавалось перепису населення: потрібно було мати точні відомості про населення та його господарство.

Переписи проводились і раніш на Лівобережній Україні. Останній з них був проведений за часів гетьмана Розумовського у 1763—1764 рр. Але він не задовольнив вимог царського уряду. Постало питання про новий перепис. П. О. Румянцев, озайомившись з становищем на Лівобережній Україні, склав план, форми і інструкції нової ревізії, яка була розпочата у вересні 1765 р. і закінчена

⁵ Цей документ підтверджує спогади Йордана К. Панова (Шешмето), які зберігаються в Центральному партійному архіві при ЦК БКП, з тою лише різницею, що, як стверджує Йордан К. Панов, завдання озброєння партії та створення нелегального апарату було поставлено на таємній конференції відразу ж після закриття I з'їзду БКП (див. Димитър Косев, Септемврийского въстание 1923, София, 1954, стор. 93).

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 5, спр. 33, арк. 33.

в лютому 1769 р. Ця ревізія, на відміну від попередніх, була названа Генеральним описом. Проведення перепису дало змогу уряду збільшити суму податків на посполитих, козаків і міщан, відібрати в державну казну рангові і церковно-монастирські землі, посилити закріпачення селян.

Генеральний опис є цінним джерелом для вивчення соціально-економічного становища населення Лівобережної України другої половини XVIII ст., а також висвітлення питання про формування єдиного всеросійського ринку. Це джерело відрізняється від інших тим, що воно містило в собі конкретні відомості про загально кількість населення, поділ його на соціальні групи: посполитих, козаків — виборних і підпомічників, старшину, міщан, різночинців, підсусідків і найманих робітників. В ньому подано детальні відомості про будинки, худобу, орні землі, сінокосні луки та ліси, а також містяться важливі матеріали про ярмарки, цехи, прибутки і видатки цехових кас, промислові підприємства, ремесло і промисли. В справах про організацію і проведення Генерального опису, а також в документальних додатках до нього є матеріали, які допомагають висвітлювати класову боротьбу в селах і містах Лівобережної України того періоду.

Матеріали Генерального опису можна поділити умовно на три частини. До першої відносно документи, що стосуються організації і проведення опису по всіх десяти полках; до другої — відомості про населення та його господарство; до третьої — документальні додатки: оригінали або копії царських грамот, універсалів гетьманів та полковників, купчих записів на землю, ліси і луки, дарчих, духовних і уступчих записів, скарг посполитих, козаків тощо. Ці документи охоплюють період з 1648 по 1769 рік. Серед документів цієї частини є чимало фальшивих. Це пояснюється тим, що і старшина, іноді не маючи відповідних документів на право володіння маєтностями, вдавалася до підробки потрібних їй документів.

Матеріали Генерального опису зберігаються у Центральному державному історичному архіві УРСР в Києві.

Автор статті ставить завданням висвітлити організацію і проведення Генерального опису Переяславського полку, що охоплює 18 сотень з 313 населеними пунктами. Опис займає 260 томів по 300—1000 аркушів кожний. Проведення Генерального опису в цьому полку, на нашу думку, було організовано значно краще, ніж в інших, тому цифри та факти, наведені в ньому, в основному відповідають дійсності.

Матеріали Генерального опису по Переяславському полку досліджували ще буржуазні історики. З них в першу чергу слід відзначити М. В. Рклицького, який дослідив соціально-економічне становище козаків Золотоніської, Гельм'язівської, Пі-

шанської і Ліплявської сотень⁷. Становище окремих груп населення у Воронківській сотні вивчав П. Федоренко⁸, становище посполитих і підсусідків Піщанської сотні описав І. Ковба⁹.

У радянській час працю про Гоголівську сотню написав І. Мадзюк¹⁰, про Канівську — М. М. Ткаченко¹¹. Організацією і проведенням опису по всіх десяти полках займалися Д. І. Багалій¹², Н. Василенко¹³. Автором великої праці по підготовці і проведенню опису є Г. А. Максимович¹⁴ (Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР) випустив у 1959 р. «Показчик населених пунктів» по Генеральному опису¹⁵. В додатках до «Показчика» надруковано коротку замітку М. М. Ткаченка про наукову розробку Генерального опису, список праць з питань опису і географічний показчик. З виходом цього путівника з'явилась можливість краще орієнтуватись у цьому великому фонді.

Указом 4 жовтня 1765 р. Малоросійська колегія оголосила про утворення «Комісії по проведенню Генерального опису в полку Переяславському», і надіслала розпорядження полковій Переяславській канцелярії оголосити усім адміністративним установам полку, а також козакам,

⁷ М. В. Рклицький, Козаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. «Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 г.», Полтава, 1910, стор. 91—347.

⁸ П. Федоренко, Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи, «Труды Полтавской архивной ученой комиссии», вып. 12, Полтава, 1915, стор. 79—227.

⁹ И. Ковба, Хозяйственное положение посполитых и подсоседков (1767), «Труды Полтавской архивной ученой комиссии», вып. 12, Полтава, 1915, стор. 41—77.

¹⁰ І. Мадзюк, Гоголівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією, «Студії науково-дослідної кафедри історії України», вип. 1, К., 1929.

¹¹ М. Ткаченко, Канівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією, «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. VII—VIII, К., 1926, стор. 272—306.

¹² Д. І. Багалей, «Генеральная опись Малороссии», журн. «Киевская старина», 1883, кн. VII, стор. 402—432.

¹³ Н. Василенко, К вопросу о централизации наших исторических архивов, «Судьба Румянцевской описи Малороссии», журн. «Киевская старина», 1892, кн. XII, стор. 453—461.

¹⁴ Г. Максимович, Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссии, т. 1, Нежин, 1913.

¹⁵ «Генеральный опис Лівобережної України 1765—1769 рр., Показчик населених пунктів», К., 1959.

посполитим, міщанам, старшині і усім іншим групам населення про проведення опису. Головою Переяславської комісії було призначено секунд-майора О. Я. Якубовича, членами — бунчукового товариша В. Корсака та полкового писаря Лубенського полку Я. Корнієвича¹⁶. В основу роботи комісії був покладений план Румянцева. Він складався з дванадцяти пунктів і чотирьох форм: для опису магістратських міст; коронних, урядових і монастирських володінь; власників з їх посполитими; козаків. Тут же знаходилась загальна інструкція щодо проведення опису. Румянцев, розуміючи, що ніякою інструкцією не можна усього передбачити, надав широкі повноваження місцевим комісіям. Одночасно, прагнучи заспокоїти народні маси, Румянцев у своїх зверненнях демократично обіцяв кожному спокійне життя і справедливість. Це ж саме він доручив говорити і головам комісій. Насправді Генеральний опис сприяв дальшому закріпаченню посполитих, козацької бідноти та підсусідків, що були вихідцями із різних соціальних верств населення. Старшина, духівництво вписували у відомості для опису найманих робітників, що працювали у них на сезонній чи строковій роботі, прагнучи повернути своїх колишніх підданих, що переселились в інші місця. Козаки, що були перетворені старшиною в посполитих, вимагали повернення козацьких прав. Під час проведення опису між рядовим козацтвом і старшиною точилися гостра боротьба, яка в С. Кліщинцях Лубенського полку переросла у збройне повстання.

Прийшовши до роботи, Переяславська комісія опису надіслала у сотенні правління вимогу: вислати списки власників, різночинців, старшини, виборних козаків і підпомічників, що живуть або мають маєтності на території відповідних сотень. У Переяславський магістрат була послана інструкція і форма опису № 1 з вимогою скласти відомості на м. Переяслав, зазначивши кількість дворів і бездвірних хат, в них людей чоловічої і жіночої статі, їх місце народження і соціальне походження, стан здоров'я, вік, а також вказати чим вони займаються: ремеслом, промислом чи торгівлею, які одержують від цих занять прибутки і чи бажають надалі цими промислами займатися. Комісія вимагала відомості про найманих робітників, та за яку плату і на який термін вони найнялися.

В окрему графу опису заносились відомості про угіддя жителів м. Переяслава: орні землі, ліси, луки, а також домашню худобу, зазначаючи її породу і вік. Далі йшли пункти про громадські будинки, а також ярмарки та товари, що на них продаються, і яку від цього вигоду має магістрат; комісія вимагала подати точні ві-

домості про цехи, їх назви, списки майстрів, підмайстрів і учнів, прибутки і видатки цехових кас та який податок цехи платили державі¹⁷.

В грудні 1765 р. сотенні правління Переяславського полку надіслали в комісію опису списки власників, старшини і різночинців¹⁸. Відповідно до цих списків комісія опису вислала великим землевласникам форми опису й інструкції, а дрібнішим цю документацию розсилали сотенні правління за дорученням комісії. Від усіх, хто одержував форми опису й інструкції, брались розписки про своєчасне складання відомостей на свої маєтності та подачу їх в комісію. Комісія опису зобов'язала сотенні правління скласти відомості на козаків і вільних посполитих своїх сотень. Як бачимо, на час проведення перепису вільні посполиті у містечках підпорядковувались сотенним канцеляріям, хоча в 30—40-х роках XVIII ст. ці посполиті знаходились у віданні місцевих ратуш. Внаслідок наступу старшини в 30—40-х роках значна частина ратушних посполитих була перетворена у власницьких, а ратуші як органи місцевого самоврядування було ліквідовано. Посполиті, що залишились вільними, були підпорядковані сотенним козацьким правлінням.

Царський уряд вважав ратушних селян державними і прагнув відібрати їх від власників. Комісія приступила до розшуку «государевих земель с мужиками», але виявлено їх було дуже мало¹⁹.

В лютому 1766 р. комісія опису приступила до перевірки відомостей, що почали надходити від сотенних канцелярій, власників і різночинців. Членам комісії були видані спеціальні свідоцтва з надзвичайними повноваженнями в справі опису. Комісія почала складати опис в першу чергу на м. Переяслав, а також на три полкові сотні та Терехтемирівську, що знаходилась близько від Переяслава. Комісія опису заздалегідь попереджала сотенні правління про свій приїзд. Одержавши відомості, члени комісії перевіряли їх, робили доповнення чи виправлення, потім звіряли з відомостями ревізій за попередні роки і складали чорновий опис. При відсутності архівних матеріалів члени комісії наводили довідки у «совершенно знаючих людей»²⁰. Чорновий опис комісія ще раз перевіряла і тільки тоді переписували його набіло. Після цього в комісію викликали сотника відповідної сотні, який ще раз перевіряв зібрані відомості і давав відповідні пояснення та підписував опис.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 13.

¹⁸ Там же, арк. 12, 14, 21—24, 15—18, 25—30, 32—34, 35—37, 38—43, 46, 48—49, 51—52.

¹⁹ Там же, арк. 70; ф. 83, оп. 1, спр. 90, арк. 9.

²⁰ Там же, арк. 55.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 572—574

Щоб швидше скласти опис, Якубович утворив декілька оперативних офіцерських комісій, які посилалися у віддалені села і хутори. Центральна комісія складала опис по великих містечках і селах. Це дало можливість за короткий час охопити описом майже усі населені пункти Переяславського полку.

Нам відомо чотири постійно діючі офіцерські комісії. Першу очолював корнет Никифоров, другу — корнет Філіпов і військовий товариш Іван Гулак, третю — корнет Сухов і Петро Ошколо, на чолі четвертої стояли корнет Костогризов і писар Домантовський. Працювали вони по-різному. Так, Костогризов і Домантовському Якубович доручив перевірити відомості Іркліівської і Кропив'янської сотень і скласти на них опис. Але вони пиячили, бешкетували і брали хабарі з населення²¹.

Частина старшини і писарського складу негативно ставилась до Генерального опису і ухилялась від роботи. Майже всі члени комісії були на власному утриманні і дсмагались встановлення грошового окладу. Виключення становили полковий канцеляристи Нестеровський і Кузьменський. Але останні одержували таку платню, що їй не вистачало навіть на харчі, а їх особисті господарства приходили в занепад. Службовці комісії неодноразово подавали прохання до Малоросійської колегії і Румянцева, але їх клопотання були марними. Тоді вони самовільно стали залишати роботу²². Писарів, що втікали, доставляли в комісію опису «силою сотенних урядів»²³.

На Лівобережній Україні великими землевласниками, крім української старшини і російських вищих військових чинів, були монастирі і церкви. У формі № 2, призначеній для опису коронних, урядових і монастирських володінь, крім тих пунктів, які були загальними для усіх останніх форм, був пункт про повинності посполитих, наприклад, скільки днів панцинь відбували монастирські посполиті або який вони платили оброк монастирю, грошовий чи натуральний.

Відомо, що в Росії церковно-монастирські маєтності і землі були відібрані у 1764 р. Катерина II готувала проект про відібрання родючих земель, якими володіли церкви і монастирі й на Лівобережній Україні. До монастирів була прикріплена значна частина посполитого люду. Монастирі мали не тільки багато орної землі, лісів і луків, у них були великі отари овець, табуни коней, значна кількість волів і корів. Вони мали свої млини, винокурні та інші промислові підприємства. Особливо багатими були Києво-Печерська лавра, Києво-Фролівський дівочий монастир, Переяславський Пустино-Миколаївський та

ін. Боячись втратити своє багатство, духовенство рішуче відмовлялось подавати відомості на свої маєтності для занесення їх до Генерального опису. Особливо вперту боротьбу вів Києво-Миколаївський монастир²⁴.

В формі № 3, призначеній для опису маєтностей власників, був відсутній пункт про повинності залежних селян. Царський уряд не збирався порушувати право власності, навіть навпаки, він прагнув його узаконити, занісши в Генеральний опис, але вимагав кріпості на землю і маєтності. Значна частина української старшини, наживши маєтності, в основному за рахунок відібрання частини земель у посполитих і примусової скупки у козаків та міщан, всупереч заборонному указу 1739 р., не мала на ці землі відповідних документів. Тому вона боялась подавати відомості на свої маєтності до комісії опису²⁵.

До старшини, яка несвоечасно складала описи, комісія посилала своїх уповноважених, даючи їм наказ не повертатися без опису. Так, для одержання відомостей від Безбородьків і Іваненків 16 січня 1766 р. комісія направила Саву Прийму, наказавши йому не виїздити з маєтки доти, доки на них не будуть складені відомості²⁶. В цілому ж відомості від власників надходили повільно. Це примусило Малоросійську колегію видати указ 20 серпня 1766 р., в якому дозволялось «брати під караул» прикажчиків і управителів і тримати їх до того часу, поки їх господарі не подадуть відомості в комісію²⁷. 25 квітня 1767 р. Малоросійська колегія своїм указом загрозувала, що у всіх тих, хто не подасть відомостей протягом місяця, будуть відібрані маєтки²⁸. 8 червня Малоросійська колегія вдруге видала указ такого ж самого змісту²⁹. Але й цей указ не дав бажаних наслідків. Малоросійська колегія 12 січня 1768 р. востаннє попереджала усіх, хто не подав відомостей і кріпостей на свої володіння, про те, що всі вони будуть відзначені в опису як такі, що не мають на свої маєтності ніяких прав, а маєтки за ними знаходитимуться «никем не укрєпленые»³⁰.

Опис господарств козаків і вільних посполитих складали сотенні правління, письменні козаки і посполиті описували свої двори і угіддя самі. За формою № 4 козаки не тільки детально описували свої господарства, а й перемиряли орні землі,

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 166.

²⁵ Там же, арк. 56, 78—79, ф. 83, оп. 1, спр. 90, арк. 1.

²⁶ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 90, арк. 1.

²⁷ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 405.

²⁸ Там же, арк. 560—562.

²⁹ Там же, арк. 575.

³⁰ Там же, арк. 592—601.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 444—445.

²² Там же, арк. 129—131, 178, 252.

²³ Там же, арк. 202, 205.

ліси і луки, прагнучи закріпити все це в Генеральному опису. Опису підлягали котли для куріння горілки, які були майже у кожному козацькому дворі, а також шинки.

Робота комісії опису гальмувалась в силу таких причин: 1) плінність і ухиляння від роботи особового складу комісій, 2) несвоєчасне подавання відомостей власниками і старшиною, 3) прямий саботаж з боку управителів церковно-монастирських маєтностей, 4) несприятливі кліматичні умови для вимірювання орних земель, луків і лісів, що проводилось згідно з наказом Малоросійської колегії, 5) нестача паперу, свічок, чорнила, сургучу тощо.

Незважаючи на всі ці причини, Генеральний опис Переяславського полку був складений достроково. Так, вже у березні 1766 р. був завершений опис м. Переяслава³¹, у квітні 1766 р. описи Канівської і Домонівської сотень переписували набіло³².

На вересень-жовтень 1766 р. майже усі сотенні правління подали до комісії складені ними відомості на землі і господарства козаків та вільних посполитих, про що свідчать рапорти сотенних канцелярій³³. На початок березня 1767 р. описи I, II, III Терехтемирівської, Баришевської і Воронківської сотень було остаточно закінчено і матеріали здано в архів³⁴.

В жовтні 1767 р. опис начерно було завершено по всіх сотнях Переяславського полку³⁵, а в квітні 1768 р. переписано набіло³⁶. Зміст Генерального опису зводиться до такого:

1) Двір, скільки сімей у ньому живе, прізвище, ім'я і по батькові господаря, його стан та з якого часу він перебуває у ньому, ім'я та по батькові його дружини, її вік, стан здоров'я, місце народження, її звання, де жила раніше. Відомості про дітей: ім'я, вік, стан здоров'я та за ким вони живуть. Якщо живі були батько й мати, то писали, що діти живуть за батьком. При відсутності батька дітей писали за матір'ю.

2) Відомості про підсусідків і найманих робітників такі ж самі, як і про господарів, з тією різницею, що додавали, на який строк найнявся і за скільки карбованців. Про підсусідків писали, як і де вони заробляють собі на прожиття.

3) Відомості про права господаря на

³¹ ЦДІА, УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 184.

³² Там же, арк. 245, 254.

³³ Там же, арк. 118, 120, 32, 276, 261, 187, 246, 242, 244.

³⁴ Там же, арк. 610.

³⁵ Там же, арк. 590—591.

³⁶ Д. И. Багалей, Генеральная опись Малороссии, журн. «Киевская старина», 1883, № 11, стор. 22.

двір. Коротко писали, як дістався: в спадщину від батька чи куплею; якщо в спадщину, то від кого дістався батьку або діду і чи є на це відповідні документи. Якщо двір був куплений, то в кого, коли і за яку суму. Коли представляли документи, то копії з них вміщували під певним номером у книгу документів.

4) Дані про худобу — коней, волів, корів (вказано вік) овець, свиней, кіз.

5) Відомості про кількість землі при садибі, скільки сімей жило у дворі та скільки землі припадало на голову сім'ї у дворі. Земля вимірювалася триаршинними сажнями в довжину і ширину.

6) Розмір консистентської дачі, або рубльового окладу, що платили від кожної хати. Тут же відомості про громадські повинності, які відбував господар: служба в міліції, ремонт доріг, служба у протипожежній охороні, постачання підвод на вимогу сотенної канцелярії.

7) Загальна кількість орної землі і кому із членів двору вона належала, опис меж землеволодіння. Які зернові культури висівалися на кожній ниві і скільки.

8) Розміри сінокосів із зазначенням, скільки возів або копичі сіна накошується на вказаній площі. Зазначено також якість трави.

9) Відомості про ліси із зазначенням породи дерев, що ростуть у цьому лісі, та на які господарські потреби цей ліс придатний.

10) Промислові підприємства: рудні, буди, гуральні, гути, винниці, млини, а також пасіки. Вказувалась кількість робітників, умови найму, назва продукції і розмір прибутку від підприємства. Якщо господар займався ремеслом чи промислом, то вказувалося, що це за ремесло чи промисел і який прибуток від нього одержує господар та хто йому допомагає у цьому занятті, чи відомий він цеху і скільки платить податку у цехову касу. Які додаткові прибутки має господар та від чого.

Таким чином, в складанні опису по Переяславському полку брала участь значна частина письменного населення. Основною одиницею опису був двір, тому перепис вважається подвірним, хоч на облік були взяті не тільки двори в цілому, а й окремі господарства по хатах. Генеральний опис за своєю повнотою і достовірністю є виключно цінним історичним джерелом. Правда, в опису відсутні відомості про повинності власницьких посполитих, але ця прогалина частково поповнюється даними про повинності монастирських, коронних («государевых») і урядових («ранговых») селян.

Радянські дослідники, користуючись цим джерелом, зможуть збагатити історію України новими цифрами і фактами, новими положеннями.

І. С. КОВАЛЬСЬКИЙ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ПО ШЛЯХУ, ВКАЗАНОМУ ВЕЛИКИМ ЛЕНІНИМ

«Ленінським шляхом», Збірник статей, Держполітвидав, К.,
1960, 420 с.

Героїчна боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення, за побудову комунізму нерозривно зв'язана з ім'ям великого Леніна.

Ленін вказав українському народу на ту силу, яка може забезпечити йому перемогу в боротьбі. Ця сила — бойовий союз і єдність революційних дій пролетаріату України і Росії. Тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських,— писав В. І. Ленін,— вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹.

Керуючись настановами В. І. Леніна, український народ під проводом Комуністичної партії, при братерській допомозі російського та інших народів нашої країни повалив владу капіталістів і поміщиків, встановив диктатуру пролетаріату. Спільна боротьба українського і російського народів проти внутрішніх і зовнішніх ворогів в роки громадянської війни ще більше зміцнила союз трудящих України і Росії. «Кров українських і російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні,— говорилось в телеграмі, надісланій Урядом України Раднаркомові РРФСР,— назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Великоросії і України. Вони не потерплять ніяких замахів з боку буржуазії розірвати цей союз».

За роки Радянської влади Україна перетворилась з відсталої країни на могутню соціалістичну індустріально-колгоспну державу. В рамках УРСР були возз'єднані всі українські землі. Разом з усіма народами Радянського Союзу трудящі України під керівництвом Комуністичної партії вступили у новий, найважливіший період свого розвитку — період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

Про героїчний шлях українського наро-

ду в боротьбі за соціальне і національне визволення і за побудову комунізму розповідається у збірнику «Ленінським шляхом», виданому до 90-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Цінність збірника полягає в тому, що він містить велику кількість матеріалів, які характеризують багатогранну діяльність В. І. Леніна і ЦК РКП(б) по керівництву боротьбою українського народу за соціальне і національне визволення, за торжество соціалізму і побудову комунізму. Читач знайде в ньому також багатий фактичний матеріал про діяльність партійних організацій України і героїчну боротьбу трудящих за підготовку і здійснення пролетарської революції на Україні, за встановлення і зміцнення Радянської влади.

Збірник відкривається статтею К. Дубини «Всеперемагаюча сила ленінських ідей». В статті яскраво показано, як всією практикою глибоких соціально-економічних перетворень, здійснених в нашій країні, в усіх країнах соціалістичного табору, підтвердилось вчення В. І. Леніна про вирішальну роль народних мас у розвитку суспільства.

Створенню більшовицьких організацій на Україні присвячена стаття О. Юрченка. В статті докладно розповідається про допомогу В. І. Леніна революційним соціал-демократам України в їх боротьбі проти опортуністів за створення бойових більшовицьких організацій, про значення творів В. І. Леніна для виховання партійних кадрів і трудящих мас на Україні.

Революційна діяльність соціал-демократичних організацій України у період революції 1905—1907 рр. розкривається в статті Ф. Лося. Автор докладно висвітлює боротьбу В. І. Леніна за зміцнення більшовицьких організацій на Україні. Про великий авторитет Леніна серед українських більшовиків свідчить той факт, що на III з'їзді партії він був обраний делегатом від Одеської організації РСДРП.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.

Значне місце в статті відводиться важливому питанню про думську тактику в роки першої російської революції.

Питанню підготовки і здійснення пролетарської революції на Україні присвячена стаття Г. Мултиха. В статті наведені нові документи про безпосереднє керівництво В. І. Леніна боротьбою трудящих України. В статті добре показана складність політичної обстановки на Україні після повалення самодержавства. Буржуазні і дрібнобуржуазні націоналістичні партії утворили свій орган влади — антинародну Центральну раду, що всіма засобами намагалась відвернути трудящих від революційної боротьби. Становище ускладнювалось й тим, що в рядах більшовиків опортуністи Г. Пятаков і його прихильники виступили проти Квітневих тез Леніна і курсу на перехід від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції. Заходи В. І. Леніна і ЦК РКП(б) — присилання досвідчених кадрів, зброї і ін. — допомогли трудящим України одержати перемогу над буржуазно-націоналістичною контрреволюцією і встановити владу Рад.

Періодові громадянської війни присвячена стаття А. Лихолата і У. Рядніної «Ленінське керівництво боротьбою українського народу проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції». Особлива увага в статті правильно зосереджується на визначній події в житті українського народу — І з'їзді КП(б)У. Автори показують, як більшовики України в тяжких умовах окупаційного режиму згуртували робітників і селян на боротьбу за відновлення влади Рад. В статті докладно висвітлюється боротьба більшовиків України проти українських дрібнобуржуазних контрреволюційних націоналістичних партій. Значне місце в статті відводиться висвітленню допомоги ЦК РКП(б) і безпосередньо В. І. Леніна партійній організації та урядові Радянської України в роки громадянської війни, особливо в справі будівництва суверенної Української держави на основі всебічного зміцнення братерської єдності українського і російського народів.

Цінність збірника полягає і в тому, що в ньому знайшло висвітлення поширення ленінських ідей на західноукраїнських землях. В статті А. Ярошенка наведено багатий матеріал про зв'язки В. І. Леніна з революційним рухом у Західній Україні в дожовтневий і післяжовтневий період; висвітлені історичні досягнення трудящих західних областей після возз'єднання в єдиній Українській державі.

Стаття І. Коломійченка присвячена соціалістичній індустріалізації на Україні. В ній розповідається, як український народ, втілюючи в життя ленінські ідеї, перетворив Україну на могутню індустріально-колгоспну державу. Автор відводить належне місце показові соціалістичного змагання. Щоправда, можна було навести

більше фактичного матеріалу про нову форму соціалістичного змагання, про могутній рух бригад і ударників комуністичної праці.

Про здійснення ленінського кооперативного плану на Україні розповідається у статті О. Тимофєєва. Автор висвітлює процес розвитку колгоспного руху на Україні, показує гостру класову боротьбу на селі у період колективізації, успіхи трудівників сільського господарства після історичних рішень XX і XXI з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, присвячених питанням піднесення сільського господарства.

Слід зазначити, що в статті недостатньо розкривається роль комітетів незаможних селян у відбудові сільського господарства, у боротьбі з куркульством, в створенні і зміцненні колгоспів.

Як відомо, комітети незаможних селян були створені на Україні з метою доведення до кінця аграрної революції і зміцнення Радянської влади на селі. В тезах ЦК КП України до 40-річчя КП України підкреслювалася велика роль КНС, що були важливою політичною опорою Комуністичної партії і Радянської влади на селі.

За ходом організації і роботою КНС уважно слідкував В. І. Ленін. У телеграмі на ім'я Радянського уряду України напередодні І Всеукраїнського з'їзду КНС В. І. Ленін накреслив програму їх роботи. Про все це автору статті слід було розповісти більш докладно.

Боротьбі партії за розвиток соціалістичної культури українського народу присвячена стаття О. Михайлова «Торжество ленінського плану культурної революції на Україні». У статті докладно висвітлюється батьківське піклування великого Леніна про розвиток культури на Україні, показано видатні успіхи, що їх домігся у цій справі український народ за роки Радянської влади.

Завершує збірник стаття І. Воробйова «Триумф ленінської політики дружби народів на Україні». Висвітливши вирішальну роль В. І. Леніна у теоретичній розробці марксистського вчення про національне питання, автор статті показує політику партії, спрямовану на створення суверенної Української Радянської держави та гармонійний розвиток України у братньому союзі з іншими народами нашої багатонаціональної держави.

Статті збірника глибоко, з правильних марксистсько-ленінських позицій, на основі великого фактичного матеріалу висвітлюють складний процес переможної боротьби українських трудящих за перемогу соціалістичної революції і побудову комунізму. В цьому — цінність збірника. Єдиний закид, який можна зробити авторам книги, полягає в тому, що вони не досить використали архівний матеріал, оперуючи переважно відомими фактичними даними.

В. С. КОВАЛЬ, О. С. КУДЛАЙ

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (червень 1907 р.— лютий 1917 р.)

«Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.— февраль 1917 г.), Сборник документов и материалов». Составители сборника: П. И. Денисенко, И. Г. Дурнев; редакторы: Н. Р. Дониц, П. А. Лавров, П. М. Шморгуни; Госполитиздат УССР, К., 1960, 695 с.

Історія місцевих більшовицьких організацій — складова і невід'ємна частина історії Комуністичної партії Радянського Союзу. Борьба за маси, за перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій була основним завданням місцевих партійних організацій. В цьому зв'язку безсумнівний інтерес являє собою збірник документів і матеріалів про діяльність більшовиків України в період між першою і другою революціями в Росії, який нещодавно вийшов з друку. Збірник підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом ІМЛ при ЦК КПРС. У ньому вміщені листівки Центрального Комітету, перевидані партійними організаціями України, листування Н. К. Крупської з більшовиками Києва, Одеси та інших міст, резолюції та постанови місцевих комітетів, листівки партійних організацій України, статті і кореспонденції із центральних і місцевих більшовицьких газет та інші матеріали. Упорядники також включили до збірника документи про діяльність партійних організацій Криму, які були тісно зв'язані з більшовицькими організаціями півдня України.

Більшість вміщених у збірнику документів друкується вперше. Упорядники провели велику роботу по виявленню і систематизації матеріалів. Вони використали документальні фонди п'яти центральних партійних і державних архівів Москви, Ленінграда і Києва, бібліотеки Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Музею революції СРСР, Київського історичного музею, семи обласних партійних і державних архівів (Дніпропетровського, Харківського, Миколаївського, Житомирського та ін.). Упорядники також вивчили і вмістили у збірнику ряд документів, які вже друкувалися раніше. Все це дало можливість найбільш повно охарактеризувати героїчну діяльність більшовиків України в підготовці до нової революції.

Збірник складається з трьох розділів, в основу яких покладена ленінська періодизація історії КПРС. Перший розділ збірника містить документи про революційну роботу більшовиків України в роки реакції (червень 1907 — жовтень 1910 рр.), другий — у період нового революційного піднесення (листопад 1910 — липень 1914 рр.), третій розділ — в роки першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.).

У першому розділі збірника вміщені документи і матеріали, що розкривають картину неймовірно тяжких умов, в яких доводилось працювати більшовикам України в період реакції. Це були роки посиленого чорносотенного терору і репресій, економічної кризи і загального спаду класової боротьби. Ганебно капітулювали дрібнобуржуазні супутники революції. Нестійкі елементи залишали ряди партії. Партійні організації кількісно зменшилися. Харківська організація РСДРП, наприклад, у травні 1907 р. налічувала 727 чол., а до літа 1909 р. кількість її членів скоротилася до 100². Тільки протягом 1907 р. Катеринославська організація РСДРП пережила 15 провалів, за час яких було заарештовано 145 членів партії. Водночас було розгромлено три партійні друкарні³. Про тяжке положення, в якому опинилися партійні організації України, свідчать вміщені в збірнику кореспонденції більшовицької газети «Пролетарій» (док. №№ 24, 52, 61, 108, 111, 116, 117, 123, 124).

Але ніщо не могло зломити залізної волі більшовиків. Керовані В. І. Леніним, вони залишилися вірними праворів революційного марксизму. Викриваючи зраду, розлад і занепадництво дрібнобуржуазних елементів, більшовики України перебудували свої ряди і зуміли зберегти нелегальні організації й використати всі можливі форми легальної роботи для збирання і підготовки революційних сил до нових б'єтв. Документи збірника дають підставу вважати, що в роки реакції нелегальні організації на чолі з партійними комітетами існували і проводили активну революційну діяльність серед мас по всіх великих містах України.

Більшовики України видавали в роки реакції газети «Жизнь солдата» (Катеринослав), «Борьба» (Миколаїв), «Железнодорожный пролетарій» (Київ), «Одесский рабочий» (Одеса), численні статті і кореспонденції з яких подані в збірнику. Тісно зв'язані з ЦК, з В. І. Леніним, більшовики України несли в маси чіткі ленінські установки з основних питань класової бороть-

² ЦДІАМ, ф. ДП, Оо, спр. 5, т. 1, 1908 р., арк. 149; спр. 5, ч. 67, 1909 р., арк. 52.

³ М. Иванов, Под ударами охранки и провокаторов, журн. «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 76.

ли, зокрема через центральні більшовицькі газети «Пролетарий» і «Соціал-демократ». Ієвничерпно вірою в нову революцію, яку дійснить пролетаріат у союзі з селянством, пройняті наведені в збірнику нелегальні видання більшовиків України. «Тільки нове піднесення революційного пролетаріату і селянства дозволить розв'язати ці назрілі питання, тільки революцією пролетаріат досягне необхідних йому сводів для вільного культурного і економічного розвитку, для поступу вперед до кінцевої мети — соціалізму». Так писав у листівці від 7 липня 1908 р. Подільський районний комітет Київської організації РСДРП, звертаючись до робітників із закликом зімкнути свої ряди під прапором соціал-демократії для боротьби проти буржуазно-політичного ладу (док. № 93).

Збірник вміщує ряд матеріалів, які свідчать про роботу більшовиків серед селян і солдатів (док. №№ 5, 30, 33, 37, 96, 99, 100, 101). Значну частину першого розділу збірника займають документи і матеріали, які розповідають про боротьбу більшовиків проти меншовиків-ліквідаторів і дзвістів. Більшовики України гаряче хвалили рішення V Загальноросійської конференції РСДРП і наради розширеної редакції «Пролетарія». Включені до збірника матеріали свідчать про вперту боротьбу проти антипартиїних течій (док. №№ 143, 147, 150, 151, 158, 161 та ін.).

Дуже важливим результатом боротьби з антипартиїними групами в період реакції було те, що більшовики значно зміцнили свій ідейний вплив на робітничі маси. В цьому переконують документи збірника. Це було важливою умовою того, що більшовики зуміли підготувати і повести маси до нового революційного піднесення. Уже в 1910 р. в країні намітилися перші знаки революційного пожвавлення. Друга половина цього року ознаменувалась посиленням страйкової боротьби, відкритими олімпічними виступами робітників і студентів з приводу смерті Л. М. Толстого. Попереду йшли керівані більшовиками робітники Петербурга і Москви. Робітники країни, наслідуючи славні революційні традиції, знову збирали свої сили, щоб дати відсіч наступу реакції. Революційний астрій робітників передавався селянам, емократичному студентству.

Події в країні (свідчили про нове революційне піднесення. Перед більшовиками остали невідкладні завдання, вирішення яких мало першочергове значення для успішного керівництва боротьбою мас. Необібно було посилити нелегальну партію, кріпити її зв'язки з масами, для чого пойд з посиленням підпільної діяльності ширше використати роботу в різних легальних організаціях. Домогтися цього можна було лише при умові виключення партії меншовиків-ліквідаторів, витіснення їх з відкритих робітничих організацій.

Упорядники старанно відібрали і включили до збірника збережені листи

Н. К. Крупської київській організації РСДРП, які свідчать про посилення зв'язків ЦК з місцевими комітетами України і його спрямовуючу і керівну діяльність у той період (док. №№ 174, 179, 181, 198, 202, 203, 205, 215). Значна частина документів другого розділу збірника відбиває роботу більшовиків по підготовці до скликання VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП, зокрема ту велику роль, яку відіграла в цій справі київська організація. Празька конференція, яка відбулася в січні 1912 р., підвела підсумки всієї попередньої боротьби з опортунізмом і прийняла рішення про виключення з партії ліквідаторів. Вона чітко визначила найближчі завдання партії, форми і методи її боротьби. Більшовики України підтримали рішення Празької конференції (док. №№ 210, 211, 213, 225, 229). На їх основі вони організаційно та ідейно зміцнювали свої ряди.

Велику цінність являють собою документи збірника, що розповідають про вирішальну боротьбу, яку розгорнули більшовики проти затіяної Троцьким і його прибічниками кампанії за скликання у Відні конференції всіх ворожих більшовикам партій та елементів і оформлення їх в антибільшовицький блок (док. №№ 205, 215, 219, 226, 227, 228, 232, 241, 249). У ході цієї боротьби ще більше зміцнилися позиції більшовиків України. Їх самовіддана боротьба сприяла тому, що створений Троцьким Августовський блок, позбавлений підтримки робітників, зазнав повного банкрутства.

У справі ідейного виховання пролетарських мас, організації і згуртування їх під керівництвом партії велике значення мала виборча кампанія більшовиків по виборах до IV Державної думи. Вона проходила під лозунгами Празької конференції, в боротьбі проти ліквідаторів та інших антипартиїних течій. Опубліковані документи свідчать, що більшість робітничого класу України йшла за партією більшовиків. Обранням до Думи більшовиків з Харкова і Катеринослава робітники ще раз продемонстрували свою непохитну віру в революційні ідеї і виразили повне недовір'я меншовикам-ліквідаторам та іншим ворогам марксизму.

Значне місце серед матеріалів другого розділу збірника займають документи про діяльність депутатів Думи більшовиків М. К. Муранова і Г. І. Петровського, їх зв'язки з партійними організаціями і робітниками України, про повну підтримку пролетарськими масами України більшовицької фракції IV Державної думи, про рішення засудження розкольніцької діяльності меншовицької фракції в Думі. Цим питанням присвячено близько 50 документів другого розділу збірника. Більшість з них являють собою резолюції робітників України, які публікувалися в «Правде».

У збірнику вміщені також документи і матеріали, які свідчать про могутнє підне-

сення революційного руху на Україні в 1912, 1913 і першій половині 1914 рр., про керівництво цим рухом з боку більшовиків. Є документи, які розповідають про хід страхової кампанії на Україні, про перемогу більшовиків у легальних робітничих організаціях: лікарняних касах, профспілках, культурно-освітніх установах та ін. До збірника включено також матеріал про пролетарську солідарність, дружбу робітників України з робітниками інших національностей та їх спільну боротьбу проти самодержавства та капіталізму.

У третьому розділі збірника вміщені документи, які розповідають про діяльність більшовицьких організацій України в період першої світової імперіалістичної війни. Жорстокий поліцейський терор, мобілізація передових робітників на фронт, розгул шовіністичної пропаганди поставили більшовиків перед великими труднощами. На Україні уже в перші дні війни поліція розгромила більшовицькі комітети в Катеринославі, Києві, Харкові, Одесі. Тільки партійні організації цих міст зазнали протягом війни понад 20 так званих поліцейських «ліквідацій».

Проте, незважаючи на тяжкі умови, більшовики України слідом за більшовиками Петрограда і Москви зуміли відновити свої ряди, розгорнути на основі вироблених вождем партії В. І. Леніним настанов з питань війни, миру і революції, боротьбу проти імперіалістичної війни і царського самодержавства, за перетворення імперіалістичної війни на громадянську. Про це переконливо свідчать опубліковані в збірнику документи.

В. І. Ленін вказував, що відповідно на війну з боку пролетаріату повинна бути пропаганда. Наведені в збірнику нелегальні листівки і газети більшовиків Києва, Харкова, Донбасу, Катеринослава, Одеси (вони складають переважно більшість документів III розділу) наочно показують, що більшовицькі організації України неухильно наслідували цю ленінську настанову. Від початку війни до лютневої революції більшовики України надрукували близько 50 листівок і газет: «Южная правда» (Катеринослав), «Голос социал-демократа» (Харків), «Правда труда» (Донбас) та ін. Більша частина цих нелегальних видань публікується в збірнику.

Важливо підкреслити, що вже в листівках перших днів війни (док. №№ 356, 357) більшовики України зайняли в основному правильну позицію рішучої боротьби проти імперіалістичної війни, яка почалась (док. № 360), а також резолюції харківських і катеринославських робітників з приводу досить відомого листа західноєвропейського соціал-шовініста Вандервельде⁴, які, на жаль, не ввійшли у збірник. Природно, що в цих та інших документах перших днів і тижнів війни ще не була розгорнута ле-

нінська ідея перетворення імперіалістичної війни на громадянську. Отримавши незабаром тези В. І. Леніна про війну, маніфест ЦК РСДРП, більшовицькі організації України почали пропагувати лозунг про перетворення війни на громадянську, роз'яснювати ленінські настанови в питаннях війни, миру і революції. Пропагуючи ленінські настанови, більшовики рішуче боролися проти меншовиків, есерів та інших опортуністів, які скотилися на позиції соціал-шовінізму і центрризму.

Розгортання революційної пропаганди виявилось можливим лише при умові відновлення і зміцнення нелегальних партійних організацій. У цьому зв'язку великий інтерес являють собою опубліковані в збірнику «Протокол Харьковской городской конференции РСДРП. Ноябрь 1915 г.» (док. № 379), «Отчет о социал-демократической конференции, состоявшейся в Екатеринославе. Ноябрь 1916» (док. № 399), «Финансовые отчеты» ряду партійних організацій (док. №№ 363, 387, 396, 405) та «Устав Донецкой группы шахтеров РСДРП. 1916 г.» (док. № 402).

Ці документи, а також факти проведення партійних конференцій Макіївським комітетом РСДРП (три конференції в 1916 р.), катеринославськими більшовиками (в січні 1917 р.), двох нарад більшовиками Києва (літом і восени 1915 р.) свідчать про те, що більшовики України, незважаючи на важкі умови, розв'язали завдання відновлення і зміцнення нелегальних партійних організацій. Більш того, від початку війни до Лютневої революції відбувалося в цілому кількісне і якісне зростання партійних організацій. Якщо, наприклад, Харківська організація РСДРП навесні 1915 р. налічувала у своїх рядах всього 15 чол., то до листопадової конференції того ж року в ній було 86 чол. (док. № 379), а до середини 1916 р.— 120 чол. (док. № 383). Сильно зросли в 1916 — на початку 1917 р. більшовицькі організації Катеринослава, а також Донбасу, об'єднані Макіївським комітетом РСДРП. У більшовиків Харкова, Донбасу, Катеринослава встановився районний поділ.

Більшовики України, як це видно з наведених у збірнику документів, намагалися створити обласні партійні організації (док. №№ 380, 399). І хоч в роки першої світової війни їм не вдалося створити обласні об'єднання, сама постановка цього завдання говорить про високу революційну активність і беззахисність партійних організацій України.

Вміщені у збірнику документи дають змогу зробити висновок про те, що більшовицькі організації України в період між двома революціями йшли на чолі боротьби трудящих мас за знищення царського самодержавства, за перетворення імперіалістичної війни на громадянську, за здійснення революції.

Потрібно вказати і на деякі недоліки даного збірника. В ньому вміщені докумен-

⁴ ЦДІАМ, ф. 431, 1914, спр. 255, арк. 16, 18.

ти тільки партійних організацій і зовсім опущені матеріали поліцейських, жандармських та інших офіціальних органів царської адміністрації, які допомогли б глибше висвітлити діяльність більшовиків України. В збірнику мало документів, які відбивають безпосереднє керівництво більшовиків страйковим рухом, особливо в роки нового революційного піднесення, а також у період світової імперіалістичної війни (тримісячного страйку на ХПЗ наприкінці 1912 р., горлівського страйку шахтарів Донбасу 1916 р. та ін.). Такі документи збереглися в державних архівах, і їх варто було б навести.

Великої уваги заслугоує висвітлення питання про допомогу більшовикам України з боку центральних і керівних організацій партії в роки світової імперіалістичної війни. В зв'язку з цим дуже бажаним було б навести документи про розповсюдження на Україні ленінських тез про війну та маніфесту ЦК РСДРП, про посилку із Петрограда і Москви нелегальної літератури, досвідчених партійних робітників.

У збірнику є примітки. Але вони дуже короткі, а тому мало допомагають читачеві розібратися в історії більшовицьких організацій України. В ряді випадків примітки взагалі відсутні. Наприклад, у документі № 19 фігурує партійна кличка одного з членів більшовицької фракції київ-

ської організації РСДРП — «Володимир», проте справжнє прізвище цього більшовика залишається невідомим. У збірнику вміщені матеріали з газети «Робочий» № 1—2 від 1 січня 1910 р. (док. № 146 і 150) без будь-яких відомостей про цю газету в примітках.

Міють місце і неточності. Так, кількість учасників горлівського страйку 1916 р. визначено в десять тис. чол. (примітка № 133), насправді страйкувало близько 50 тис. чол. Упорядники збірника твердять, що літом 1915 р. у Катеринославі була створена обласна партійна організація (примітка № 130). Проте ні архівні дані, ні спогади учасників революційної боротьби того періоду не дають підстав для такого твердження. Документи № 116 і 117, взяті з газети «Пролетарий», датовані 8 січня 1909 р. В дійсності газета «Пролетарий» (№ 41) вийшла 7 січня.

Згадані недоліки не принижують великої і корисної роботи, проведеної упорядниками і редакторами збірника. Збірник, відроджуючи славні сторінки історії більшовицьких організацій України, складової і невід'ємної частини КПРС, служитиме справі дальшої розробки історії Комуністичної партії України, справі комуністичного виховання трудящих. Нову книжку із задоволенням зустрінуть пропагандисти, наукові працівники, студенти, широке коло читачів.

В. Л. ХАРИТОНОВ, Б. М. ЩЕРБАНЕНКО

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Д. І. Мишко, Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст.,
Вид-во АН УРСР, К., 1959, 176 с.

Проблема українсько-російських взаємозв'язків у період феодалізму не раз привертала увагу радянських вчених. Це обумовлюється щонайменше двома причинами: по-перше, дослідження спільних історичних традицій російського і українського народів має виняткове значення у дальшому зміцненні дружби братніх народів; по-друге, вивчення цього питання з марксистсько-ленінських методологічних позицій сприятиме глибшому викриттю буржуазно-націоналістичних перекохань і фальсифікацій українсько-російських взаємовідносин.

Однак до цього часу українсько-російські зв'язки, особливо періоду XIV—XVI ст., недостатньо досліджені в радянській історичній літературі. Відсутні також нові публікації архівних джерел з цього питання.

В книзі Д. І. Мишка висвітлюються українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. Для її написання автор досить широко використав численні публікації, матеріали з фондів Центрального державного архіву

давніх актів СРСР та Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, дослідження різних авторів.

У вступі Д. І. Мишко зробив огляд дореволюційної і радянської історіографії, відзначив недоліки окремих праць і досягнення радянської науки з цього питання.

В першому з двох розділів досліджуються українсько-російські зв'язки в XIV—XV ст., у другому — в XVI ст. Кожний з розділів починається з короткої характеристики економічного розвитку Росії і України, після якої подаються матеріали про економічні й політичні зв'язки.

Матеріали книги свідчать про історичну необхідність і закономірність розвитку українсько-російських зв'язків у XIV—XVI ст. Автор наводить численні факти про подорожі російських купців на Україну, перелічує експортні й імпорتنі товари на Україну і в Росії. Д. І. Мишко приходить до висновку, що «в XVI ст., як і раніш, ініціатива в розгортанні торговельних зв'язків між Україною і Росією належала російським торговим людям» (стор. 82).

Найбільш вдалим у книзі є висвітлення політичних зв'язків. Автор відзначає прогресивне значення для розвитку зв'язків між двома народами приєднання до Росії в кінці XV ст. Чернігово-Сіверщини. Значне місце в праці займають матеріали про спільну боротьбу російських і українських народів, зокрема дніпровських і донських козаків проти турецьких і татарських загартників. Автор показує боротьбу між Росією і Литвою за оволодіння південним Лівобережжям. Наведені автором численні факти свідчать про переселення українців на територію Росії і росіян — на Україну.

Окремі підрозділи книги присвячені культурним зв'язкам. Незважаючи на іноземне панування, безперервні війни, феодальні усобиці, культурні зв'язки між братніми народами не припинялись. Тісні культурні зв'язки між українським і російським народами зумовили велику спільність їх матеріальної і духовної культури. В XVI ст. українсько-російські зв'язки помітно посилювались. Передові діячі України цікавились такими цінними пам'ятками культури Росії, як літописи, давні рукописи, друковані книги тощо. Особливе місце в цих зв'язках займає десятирічна діяльність на Україні Івана Федорова, який не обмежувався лише друкарською справою, а й брав участь у різних культурних заходах, активно співробітничав з діячами культури України.

Українсько-російські взаємозв'язки сприяли розпорганню боротьби українського народу проти іноземного гніту, проти унії та Ватикану.

Поряд з позитивними моментами рецензована книга не позбавлена суттєвих недоліків. Ряд важливих положень в праці недостатньо аргументовані. Це стосується, зокрема, питання про розвиток українсько-російських торговельних відносин. На стор. 30 автор пише, «що в другій половині XV ст. торговельні зносини між Україною і Росією продовжували розширюватись. Російські торгові люди частіше стали відвідувати українські міста, зупинялись в них на два і більше тижнів і провадили торгівлю». Однак автор не навів жодних істотних даних, які свідчили б про більшу інтенсивність цих зв'язків у другій половині XV ст. у порівнянні з першою. Немає в праці фактів про подорожі російських купців на Україну в другій половині XV ст., крім поодинокі згадки про пограбування наприкінці XV ст. російських купців на Дніпрі під час їх повернення з Кафи (стор. 36).

При висвітленні інтенсивності торговельних зв'язків автор не завжди дотримується послідовного викладення матеріалу. На стор. 30 висувається теза про розширення торгівлі між Україною і Росією в другій половині XV ст., абзацом нижче подані відомості про єдину подорож із Львова до Москви в 1406 р. і після цього

зразу ж робиться новий висновок, що «в XV ст. торгівля між Україною і Росією швидко розвивалась». Автор при цьому не наводить необхідного фактичного матеріалу, а обмежується лише посиланням на кілька сторінок «Сборника русского исторического общества» (т. 35).

Д. І. Мишко більше уваги приділяє подорожам російських купців на Україну і майже не подає нових фактів про поїздки купців з України, в той час як серед неопублікованих архівних документів зустрічаються цікаві матеріали про торгівлю львівських купців російськими хутрами, подорожі українських і вірменських купців із Львова, Луцька в Новгород і Москву. В книзі не говориться про поїздки російського купця В. Позняка в Константинополь через Волинь у 60-х роках XVI ст.

В обох розділах автор розглядає спочатку економічні, а потім політичні зв'язки, причому висловлює думку, що «економічні зв'язки, в свою чергу, впливали на зміцнення політичних взаємовідносин між російським і українським народами» (стор. 38). Це твердження потребує ширшого розкриття і деталізації на конкретному матеріалі. В книзі є ряд неточностей про налагодження зв'язків львівського Успенського братства з Росією. Автор твердить, що «у 1592 р. через Львів у Москву їздив тирновський митрополит Дионісій. З ним були львов'яни...» (стор. 153). Однак відомий південнослов'янський діяч Дионісій їздив до Москви в 1591 р.⁵, а повертався з Москви в Болгарію через Львів. Налагодивши зв'язки з російським урядом, Дионісій дав діячам Успенського братства у Львові рекомендаційні листи, зокрема до царя Федора Івановича, але сам з братською депутацією у 1592 р. до Москви не поїхав. У книзі не зазначено, що зв'язки Успенського братства з Московією продовжували розвиватись і в наступні роки. В 1593 р. Львівське братство вдруге мало намір послати посольство в Москву⁶. Деякі твердження Д. І. Мишка є дискусійними, ще потребують доведення, про що треба було хоч зазначити. Так, наприклад, автор категорично твердить, що з львов'янами «Іван Федоров підтримував зв'язки ще під час свого перебування в Заблудові. Він продавав їм надруковане «Учительне евангеліє» і «Псалтирь» (стор. 160). Однак ще й досі про це не знайдено в джеделах жодних вказівок. Наявність у 1579 р. в Успенській і Онуфріївській львівських церквах заблудівських видань Федорова не може ще служити суттєвим доказом зв'язків львов'ян з Федоровим під час його перебування в Заблудові. Ці ви-

⁵ Центральний державний архів давніх актів ЦРПР, ф. 52, оп. 1, Грецькі справи, кн. 3, арк. 75—78.

⁶ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, Старополігійський інститут, спр. 189, 205, 209, 212.

дання могли бути привезені у Львів самим друкарем наприкінці 1572 р., або потрапили туди іншим шляхом.

Зовсім неаргументованим є твердження автора про «значну підтримку», яку одержав Федоров від Успенського братства (стор. 160). Сам Федоров у своїх львівських виданнях ніде не згадує, щоб найбагатші українські й грецькі міщани, що об'єднувались у середміському Успенському братстві, допомогли йому в заснуванні книгодрукування в Львові. Немає про це даних і в інших відомих джерелах. У Львові Федорову допомогли передміщани. Саме на львівському Підзамчі була перша друкарня Федорова.

Д. І. Мишко неправильно інформує читача про місце знаходження першодрукованого «Букваря» («Граматики») Федорова. Він пише, ніби ця книга зберігається в Національній бібліотеці в Парижі (стор. 162). Цю помилкову думку було спростовано п'ять років тому. Назване унікальне видання Федорова в єдиному досі відомому повному примірнику зберігається з 1953 р. в бібліотеці Харвардського університету (США). Дискусійним також є твердження автора, що «Буквар» («ГраMATИКА») був опублікований «після видання «Апостола» (стор. 161). Про це ще немає імовірних свідчень. Відомо лише, що «Апостол» закінчили друкувати 15 лютого 1574 р., а на останньому аркуші «Букваря» є напис: «Видруковано во Львові року 1574».

Автор зовсім не згадує про таку видатну подію в українсько-російських зв'язках, як дар російського уряду острозьким дячам рукопису «Геннадієвської біблії» (1499), що значною мірою сприяло виданню в Острозі друкованого кодексу біблії. Невірним є вислів автора, що в «Хронології Андрія Римші» згадуються найвидатніші історичні події (стор. 162—163). В ній лише перелічуються різні історично недостовірні міфічні події, зв'язані з біблійською «історією». «Хронологія Андрія Римші» була надрукована 5 травня 1581 р., однак на ній немає позначення Федорова як друкаря і відсутній його друкарський знак.

Автор не завжди дотримується єдиної наукової термінології. Цілком вірно вживши назву «друкарський знак Федорова» при описі львівського «Апостола» (стор. 161), автор згодом відмовляється від неї і вживає поширену в популярній літературі, але навряд чи вірну назву «друкарський герб» (стор. 163).

В книзі цілком слушно зазначено, що Федоров навчив друкарської справі ряд учнів (стор. 165), однак імен їх автор не подає, хоч вони вже встановлені попередніми дослідниками. До числа учнів Федоро-

ва у Львові відносять Сачка Сеньковича Сідляра, Семена Корунку і Мину⁷. В Острозі його учнями, мабуть, були Федір, Тишко і Іван, яких названо в акті поділу володінь кн. Острозьких у 1603 р.⁸

Викликає заперечення спосіб посилання автора на архівні документи. Він ніде не називає номерів описів, часто подає застарілі назви фондів, які в післявоєнні роки не вживаються в практиці архівів (наприклад, «гродські і земські книги» — стор. 84, «консульярна книга» — стор. 93 та ін.).

В книзі автор посилається на два документи Центрального державного історичного архіву у Львові. Однак ці посилання неправильні або неточні.

Не завжди правильно вказані сторінки у посиланнях на опубліковані джерела, особливо на 35 том «Сборника Русского исторического общества».

На стор. 28 Д. І. Мишко пише про сучасні шляхи, якими їздили російські купці з Києва на захід. Проте на поданих автором сторінках «Сборника Русского исторического общества» немає жодної назви місцевості, про які говорить він як про пункти маршрутів російських купців. Посилання ж на стор. 272 тома XVII збірки «*Żródła dziejowe*» зовсім недоречно, бо такої сторінки в жодній з трьох частин XVII тома не існує.

Автор пише, що російські, польські та інші купці купували худобу на ярмарках Галичини (стор. 94), проте на стор. 201—215 тома IX збірки «*Żródła dziejowe*», на які посилається автор, російські купці навіть і не згадуються. Помилки допущені також і в посиланнях на збірник «*Rotniki dziejowe Lwowa*» (т. II). Назва публікації подана в книзі неточно, а рік видання повинен бути 1896, а не 1892. На стор. 29 в книжці згадується про приїзд в XV ст. російських купців на Україну. При цьому автор посилається на №№ 106, 116, 137, 202, 386, 722 цього джерела. Але в джерелах під цими номерами й мови немає про російських купців та їх товари.

В книзі часті випадки неточної передачі назв видань польською мовою (стор. 28, 29, 30, 31, 78, 94).

Зазначені та інші прикря недоліки значною мірою знижують наукову цінність праці Д. І. Мишка.

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ

⁷ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., К., 1953, стор. 49, 65.

⁸ Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 223, оп. 1, Колекція серія «Б», спр. 332.

133 ДНІ УГОРСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

М. Ф. Лебов, Венгерская Советская Республика 1919 года,
Госполитиздат, М., 1959, 274 с.

Минулого року угорські трудящі разом з трудящими всього світу широко відзначили знаменну дату — 40-рччя Угорської Радянської Республіки. Як в Угорщині, так і в Радянському Союзі вийшло багато літератури, присвяченої подіям незабутнього 1919 р. і героїчній боротьбі мужніх синів угорського народу. Серед праць, що вийшли в Радянському Союзі, слід відзначити книгу українського історика М. Ф. Лебова.

В ній дається серйозний аналіз революційних подій в Угорщині, наводиться ряд цікавих нових архівних даних, у тому числі з архівів Угорської Народної Республіки. Автор збагачує наші знання про Угорську Радянську Республіку, зокрема він висвітлює становище Закарпаття до 1919 р., коли воно входило до складу Угорщини.

Оцінка подій у книзі ґрунтується на численних висловлюваннях В. І. Леніна про Угорщину і угорський робітничий рух, а також на його працях про стратегію і тактику пролетарської революції.

Книга починається аналізом економічного становища і політичних умов в Австро-Угорщині. Автор показав, що буржуазія Венгрії була неспроможна стати гегемоном буржуазно-демократичної революції. Революцію очолює робітничий клас. Розповідаючи про те, як у країні склалося співвідношення сил на користь пролетаріату, автор приділив багато уваги створенню Комуністичної партії Угорщини. Він показав велике значення цієї важливої події, вірну орієнтацію Комуністичної партії Угорщини на розвиток соціалістичної революції і разом з цим підкреслив, що на той час керівництво партії у деяких важливих теоретичних питаннях дотримувалося невірних поглядів, які призвели до серйозних помилок.

Автор монографії зробив цілком правильно, приділивши головну увагу висвітленню соціально-економічних перетворень, які були здійснені протягом 133 днів існування Радянської Угорщини. Спроба проаналізувати всі ці перетворення спостерігається у радянській історичній літературі вперше.

У книзі розглядаються рішення уряду Радянської Угорщини про економічне, політичне і культурне життя, розповідається про практичне здійснення цих рішень. М. Ф. Лебов змальовує картину титанічної праці трудящих Угорщини за той порівняно невеликий відрізок часу.

Детально висвітлено у книзі питання про створення Рад, завдяки яким вперше в історії Угорщини десятки тисяч робітників, селян, представників трудової інте-

лігенції було залучено до справи керівництва пролетарською державою. Не менш докладно дослідив автор і питання створення Угорської Червоної Армії, Червоної міліції, революційних трибуналів. Великий інтерес становить матеріал про самовіддану працю видатних діячів Радянської Угорщини Бела Куна, Тібора Самуелі, Ене Ландлера та інших, які нещадно, викриваючи ворогів та зрадників, намагалися перетворити державний апарат і збройні сили Радянської Угорщини на надійний оплот диктатури пролетаріату. На цікавих прикладах автор показав чудову рису, властиву Угорській Червоній Армії, пролетарський інтернаціоналізм. У лавах захисників Угорської Радянської Республіки билися не тільки угорці, а й люди багатьох національностей, у тому числі росіяни та українці.

Розглядаючи заходи угорського радянського уряду по перебудові економіки на соціалістичний лад, автор показав, з якою твердістю і рішучістю діяв уряд з перших днів свого існування. Націоналізація банків, великих промислових підприємств, транспорту була здійснена наступного дня після проголошення Радянської Республіки. В цій справі угорські комуністи спиралися на досвід Радянської Росії.

В книзі переконливо показано, що, незважаючи на саботаж ворогів, недостатній досвід, уряд Радянської Угорщини зумів за короткий час запровадити ряд важливих заходів, що відповідали інтересам трудящих. Радянська Республіка здійснила те, за що боролися угорські трудящі багато десятиліть.

Було підвищено заробітну плату робітникам, націоналізовано будинки буржуазії і переселено до них трудящих, введено соціальне страхування робітників і службовців за рахунок держави.

Як відомо, поряд з цими великими досягненнями керівники Угорської Радянської Республіки допустилися серйозних помилок: неввірно вирішували земельне питання, націоналізували всі дрібні підприємства і т. ін. На ці помилки в свій час вказував В. І. Ленін. Автор книги робить спробу пояснити причини допущення помилок. Так, наприклад, М. Ф. Лебов докладно розкриває причину серйозної помилки Комуністичної партії Угорщини, що виявилася в об'єднанні у березні 1919 р. з соціал-демократичною партією, якою керували реформісти.

Наведені у книзі факти свідчать, що угорські комуністи вже у липні 1919 р. усвідомлювали свою помилку, бачили неможливість перетворення об'єднаної партії на дійсний авангард робітничого класу. Во-

ни стали вживати заходів до відтворення Комуністичної партії, але наступні події перешкодили виконанню цих планів.

Грунтуючись на працях В. І. Леніна, автор показує коріння помилкової тактики угорських комуністів. Угорські комуністи і ліві соціал-демократи у 1919 р., визнаючи за необхідне перехід від буржуазно-демократичного етапу революції до соціалістичного, не розуміли, що пролетарська революція повинна мимохідь вирішити ряд завдань буржуазно-демократичної революції. Головним серед них було аграрне питання. Недооцінюючи демократичні завдання революції, угорські комуністи поряд з цим дуже переоцінювали значення виступів окремих груп сільськогосподарських робітників, які вимагали перетворення поміщицьких маєтків на колективні господарства. Вони розглядали ці вимоги як вимоги всього трудового селянства Угорщини.

Помилка уряду Радянської Угорщини у вирішенні земельного питання призвела до звуження класової бази диктатури пролетаріату, до ослаблення впливу угорської соціалістичної революції на трудящих сусідніх країн. Цією помилкою скористалася внутрішня контрреволюція, реакційна буржуазія і поміщики сусідніх країн, які організували боротьбу проти Радянської Угорщини.

Один з розділів книги присвячено питанню про історичне значення Угорської Радянської Республіки. Автор доводить, що помилки Угорської Радянської Республіки стали уроком для міжнародного робітничого і комуністичного руху. Радянська Угорщина, незважаючи на нетривале своє існування, мала велике історичне значення для розвитку класової самосвідомості угорських трудящих і трудящих інших країн. 133 дні Радянської Угорщини ввійдуть в історію як одна з самих яскравих сторінок революційної боротьби трудящих. Ця подія висунула угорський пролетаріат у передові ряди світового революційного руху.

Цікава і корисна книга М. Ф. Лебова

не позбавлена і деяких недоліків. Автор недостатньо пов'язав викладені і проаналізовані ним історичні події з сучасністю. Наприклад, у розділі про аграрну політику Угорської Радянської Республіки автор вірно говорить, що комуністичні і робітничі партії країн народної демократії врахували помилки Угорської Радянської Республіки і вірно підійшли до вирішення аграрного питання, створивши тим самим базу для встановлення міцного союзу робітничого класу з трудовим селянством, але не розповідає, як після визволення Угорщини у 1945 р. в країні було здійснено радикальну земельну реформу, що зміцнила союз робітничого класу і трудового селянства.

Говорячи про «профспілковий» уряд Пейдла, який утримував владу протягом кількох днів після падіння Угорської Радянської Республіки і відкрив шлях контрреволюції, автор вірно підкреслює зрадницьку роль керівників цього уряду. Але праця значно виграла б, якби автор на цьому розкладі розкрив суть тактики реакційних сил в їх боротьбі проти соціалізму. В 1956 р. вороги соціалізму в Угорщині, розпочавши контрреволюційний заколот, спочатку базикали про «демократичний соціалізм» і «соціалізм без диктатури пролетаріату» (в 1919 р. праві лідери угорської соціал-демократії теж проповідували «зміну методів диктатури пролетаріату»), а потім скинули маску, відкривши шлях контрреволюції.

Розділ «Соціалістична перебудова економіки» також значно виграв би, якби в ньому коротко розповідалося про те, як помилки 1919 р. були враховані при здійсненні демократичних перетворень в Угорщині після визволення країни Радянською Армією.

Ці недоліки не зменшують значення книги, що є першою в радянській історичній літературі спробою узагальнити історію Угорської Радянської Республіки, проаналізувати все те, що відбулося у незабутні 133 дні.

Г. Я. КОРОТКЕВИЧ

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ДРУЖБИ

І. М. Кулінич, М. М. Кошик, Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.), Вид-во АН УРСР, К., 1959, 133 с.

Мішна дружба, яка сьогодні зв'язує Німецьку Демократичну Республіку з Радянським Союзом, має глибоке коріння в розвитку робітничого руху обох країн. Ось чому наукові дослідження, які висвітлюють ці хороші традиції, мають особливо велике значення для нашої сучасної боротьби, за побудову соціалістичного суспільства.

Два українські історики — І. М. Кулінич і М. М. Кошик присвятили свою працю дослідженню однієї із сторінок спільної

боротьби німецьких і радянських робітників¹. Те, що цією науковою працею одночасно зроблено вклад в історію робітничо-

¹ Німецьким читачам І. М. Кулінич і М. М. Кошик відомі вже своєю статтею про революційну діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні в 1919 р., опублікованою в журналі «Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung», 1959, № 3, стор. 577—580.

го руху Німеччини, особливо приємно нам, історикам-марксистам Німецької Демократичної Республіки.

Коли в 1917 р. перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, в Росії знаходилися сотні тисяч військовополонених років першої світової війни: німців, австрійців, чехів, угорців, болгар та трудящих багатьох інших країн.

В перші ж дні після перемоги Жовтневої революції представники військовополонених приходили до Народного комісара закордонних справ у Смольний з проханням роз'яснити внутрішню і зовнішню політику Радянського уряду. Цей потік представників військовополонених особливо посилювався в листопаді-грудні 1917 р., коли в Бресті розпочалися мирні переговори з Німеччиною. Військовополонені уважно слідували за повідомленнями Радянського уряду про хід мирних переговорів, від яких залежало їх швидке повернення на батьківщину.

У січні 1918 р. було створено Всеросійське бюро полонених, яке координувало діяльність численних уже раніше створених і нових, що продовжували скрізь створюватися, революційних організацій військовополонених і біженців.

Німецький робітничий клас тоді ще не мав власної революційної бойової партії, яка б керувала ним; вона виникла лише після листопадової революції 1918 р., на рубежі 1918—1919 рр. Але група «Спартак», яка особлювала кращі сили німецького робітничого руху, героїчно боролася на боці більшовиків проти імперіалістичної війни. Цілком вірно вказують автори на те, що революційна діяльність групи «Спартак» серед німецьких військовополонених в Росії, серед німецьких окупаційних військ і німецьких колоністів на Україні до цього часу ще дуже мало досліджена (стор. 29).

Епіграфом до своєї книжки І. М. Кулінич і М. М. Кошик поставили слова В. І. Леніна з його листа до групи «Спартак» у жовтні 1918 р., де говориться: «Робота німецької групи «Спартак», яка провадила систематичну революційну пропаганду в найтрудніших умовах, дійсно врятувала честь німецького соціалізму і німецького пролетаріату»².

Хоч німецькі імперіалісти і зобов'язалися в Бресті не втручатися у внутрішні справи Радянської Росії, вони беззаконно загарбали Фінляндію, Прибалтику, Білорусію і Україну, покрили ці країни шибеницями. Окупанти замордували десятки тисяч революційних робітників. Вони також спрямовували свій терор проти колишніх військовополонених — прихильників соціалістичної революції. Так, автори доводять, що тільки в одній Полтавській губернії з наказу німецьких імперіалістів було розстріляно 8 тис. колишніх військовополонених — інтернаціоналістів. (стор. 37).

При ЦК РКП(б) були створені іноземні секції — спочатку угорська та румунська, а згодом німецька, чехословацька і югославська (стор. 9—10). Про те, яке значення мала і яких розмірів досягла діяльність цих секцій, свідчить той факт, що на скликаному 13 квітня в Москві Всеросійському з'їзді військовополонених було представлено 500 тис. колишніх військовополонених Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та інших країн. Надіслані в Москву делегати (від 55 місцевих організацій) виробили на своєму з'їзді програму підтримки пролетарської революції в Росії. Було вирішено також готувати агітаторів для роботи в німецьких і австро-угорських окупаційних військах.

Активний учасник інтервенції німецького імперіалізму в 1918 р., тодішній оберлейтенант, а пізніше фашистський письменник Колін Росс, признається, що більшовики мали сильних прибічників у країні: «Всі робітники настроєні по-більшовицьки, це стосується також і частини звільнених солдатів»³.

І. М. Кулінич і М. М. Кошик показують у своїй роботі, що мова повинна йти не тільки про «частину» колишніх солдатів, які із зброєю в руках допомагали захищати пролетарську революцію в Росії, а про могутній масовий рух десятків і сотень тисяч інтернаціоналістів з багатьох країн. Завдяки успішній агітації серед німецьких військ на Україні багато солдатів кайзерівської армії перейшло на бік Червоної Армії (стор. 35). З кожним місяцем німецькі війська ставали все більше непридатними для виконання покладеного на них завдання і виявляли ворожість до свого командування (стор. 40).

В другому розділі своєї роботи автори досліджують революційну діяльність групи «Спартак» на Україні від листопада 1918 р. до вересня 1919 р. Вони показують як під впливом німецької Листопадової революції відбувалось велике піднесення революційної діяльності серед німецьких окупаційних військ і серед колишніх військовополонених (стор. 52 і далі). Спираючись на матеріали радянських архівів і особливо на публікації «Die Weltkommune», «Völkerfreiheit», які тоді видавались німецькими комуністами на Україні, а також на різні відозви і листівки, вони змальовують яскраву картину буремних місяців, коли вирішувалась не тільки доля революції в Радянській Росії, а й виборювалось визволення робітників багатьох інших країн від імперіалізму і війни.

Радянська країна була тоді охоплена залізним кільцем блокади імперіалістичних держав, міжнародна контрреволюція загрожувала життєвим центрам країни. Авторі досить широко висвітлюють героїчну боротьбу спартаківців проти внутрішньої контрреволюції і окупантів, їх діяльність

³ G. Rosenfeld, Sowjetrußland und Deutschland 1917—1922, Berlin 1960, стор. 84.

серед солдатів окупаційної армії і військовополонених у 1919 р., показують зусилля групи «Спартак» у справі створення інтернаціональних формувань на Україні.

На закінчення необхідно було б зробити декілька побажань і зауважень. Німецький читач хотів би, коли б робота була перекладена на німецьку мову (що, звичайно, є дуже бажаним), ще більше дізнатися про взаємовпливи боротьби робітничого класу в Німеччині (січневий страйк 1918 р., масові страйки в Рурській області, у Верхній Сілезії і т. д.) і розвитку боротьби серед німецьких окупаційних військ на Сході. Події в Німеччині дуже впливали на солдатів на фронті, у тому числі і на тих, що перебували на Східному фронті. До цього слід додати, що після поразки січневого страйку 1918 р. велику кількість класово свідомих німецьких робітників було призвано на військову службу, що також не могло лишитись без впливу на розвиток революційного процесу в армії.

Якщо буржуазними і правосоціалістичними авторами (Є. Фолькманном, В. Торвјном, О. Анванлером та ін.) робляться спроби перекутити, спотворити історію Великої

Жовтневої соціалістичної революції і її вплив на німецький робітничий рух, то рецензована праця покаже нам ще раз, якими безпідставними є подібного роду потуги. Революційні німецькі робітники підтримували усіма силами революцію в Росії так само, як і підтримували своїх братів по класу в інших країнах, бо знали, що там вони захищали також і свої інтереси.

Буржуазні й правосоціалістичні автори заперечують той факт, що революціонізуючий вплив Жовтня на німецькі війська був тим фактором, який визначив поразку німецького імперіалізму в першій світовій війні. Рецензована праця спростовує і цю фальшиву тезу.

Нарешті, заслугою авторів є і те, що вони досліджують на конкретних історичних прикладах, як німецькі комуністи на Україні боролися проти головного ворога німецького і радянського народу — німецького імперіалізму і милітаризму.

Вихід в світ праці І. М. Кулінича і М. М. Кошкіна в умовах зарозумілої війни, яку готує відроджуваний милітаризм в Західній Німеччині, є надзвичайно своєчасним.

А. АНДЕРЛЕ

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ЛЕНІНСЬКІ ІДЕЇ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Серед нових книг, які висвітлюють роль В. І. Леніна в житті українського народу, привертає увагу видана львівським обласним видавництвом монографія М. Волянюка і В. Маланчука про поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні¹.

Як відомо, трудящі західноукраїнських земель довгий час перебували під ярмом іноземних поневолювачів. Але вони ніколи не мирилися із своїм становищем і героїчно боролись за визволення від соціального і національного гніту, за возз'єднання з усім українським народом. Віковічні прагнення народних мас західноукраїнських земель здійснилися в пам'ятні вересневі дні 1939 р., коли за наказом Радянського уряду доблесна Червона Армія перейшла кордон на Збручч і визволила трудящих Західної України від гніту польської шляхти.

Про те, як ленінські ідеї проникали на західноукраїнські землі і запалювали трудящих на самовіддану боротьбу проти соціального і національного гноблення, за Радянську владу, за возз'єднання з Радянською Україною, і розповідається у рецензованій книзі.

¹ М. Волянчук, В. Маланчук, Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, 230 с.

Перші звістки про В. І. Леніна проникли у Східну Галичину ще наприкінці минулого століття. У серпні 1896 р. в журналі «Жите і слово», який виходив у Львові під керівництвом Ів. Франка, була надрукована стаття «Робітничий і революційний рух в Росії». Стаття знайомила читачів з діяльністю створеного В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», повідомляла про нелегальне видання брошури «Пояснення закону про штрафи» (написаної В. І. Леніним) і наводила кілька цитат з ленінської прокламації «До робітників і робітниць фабрики Торнтонна». Наприкінці XIX ст. у Львові розповсюджувалися вже й окремі праці В. І. Леніна.

Автори показують, що Східна Галичина і, зокрема, Львів були важливими центрами транспортування з-за кордону в Росію і на Україну першої загальноросійської марксистської політичної газети «Искра», яка відіграла важливу роль у поширенні ленінських ідей серед трудящих мас. У Львові за дорученням В. І. Леніна працювали агенти газети, були організовані склади «Искры» та іскрівської літератури, яку не тільки перевозили звідти в Росію, а й розповсюджували у Східній Галичині.

Про значне поширення ленінських праць на західноукраїнських землях свідчить той

факт, що у 1906 р. тернопільський окружний суд прийняв спеціальну постанову про конфіскацію брошури В. І. Леніна «До сільської бідноти» (стор. 70). У монографії наводяться дані про те, що в 1910 р. у Львові вперше був надрукований українською мовою написаний В. І. Леніним «Проект аграрної програми».

Особливого поширення дістали ленінські ідеї на західноукраїнських землях після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли у Львові, Дрогобичі, Бориславі та в інших містах були створені комуністичні групи і організації. У лютому 1919 р. Станіславська конференція комуністів організаційно оформила розрізнені комуністичні групи в єдину партію. Створення Комуністичної партії Східної Галичини, як справедливо відзначають автори книги, відіграло важливу роль у поширенні ленінських ідей серед мас, піднесенні революційного руху.

Комуністична партія Східної Галичини в 1920 р. видала українською мовою праці В. І. Леніна «Держава і революція» і «Чергові завдання Радянської влади», в 1921 р. — промову Леніна «Завдання спілок молоді». Ряд ленінських статей було опубліковано в комуністичних газетах, що виходили на західноукраїнських землях. Газета «Галицький комуніст», наприклад, детально описала роботу IX з'їзду РКП(б), зокрема виклала доповідь В. І. Леніна на з'їзді, опублікувала промову В. І. Леніна на III Всеросійському з'їзді профспілок (у книзі помилково з'їзд названо Всеукраїнським).

На жаль, автори не перелічують всіх ленінських матеріалів, які друкувалися в тій чи іншій газеті. З ленінських статей, вміщених у газеті «Наша правда», автори назвали лише «Промову В. І. Леніна на конгресі III Інтернаціоналу» і «Промову В. І. Леніна на конгресі металістів» (стор. 129). Тим часом на сторінках газети були опубліковані й інші ленінські матеріали під назвами: «Ленін Н. Розмови про волю», «Ленін Н. 10-літній ювілей «Правды», «3 промови тов. Леніна на IV конгресі (Комінтерну)»².

Організації Комуністичної партії розповсюджували також твори В. І. Леніна, які видавали Державне видавництво УРСР і комуністичні партії капіталістичних країн. Авторі наводять факти конфіскації властями Львова книги Леніна «Статті і промови про Україну», випущеної Партвидавком ЦК КП(б)У, праць В. І. Леніна «Держава і революція» та «Пролетарська революція і ренегат Каутський», виданих у Нью-Йорку в 1919—1920 рр. Українською федерацією Комуністичної партії Америки, і т. д.

Комуністична партія більшовиків Ук-

раїни, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, з перших днів існування КПСГ подавала їй всебічну допомогу в організації і політичній роботі. Важливе значення для зміцнення галицьких партійних організацій мала постановва Оргбюро ЦК РКП(б) у жовтні 1919 р. про відрядження в розпорядження ревкому Галичини і Буковини всіх комуністів — галичан і буковинців, що перебували на території Радянської Росії. Пізніше, коли Західна Україна була загарбана Польщею і Комуністична партія Західної України стала складовою частиною Комуністичної партії Польщі, значну допомогу КПЗУ подавала і КПП. Питання про цю допомогу необхідно було авторам висвітлити повніше і глибше.

Позитивним у книзі є те, що автори показали ідеологічну роботу КПЗУ, її зв'язок з повсякденним викриттям ворожої ідеології українського буржуазного націоналізму. У книзі наводяться численні приклади того, як наполегливо і рішуче виступала КПЗУ проти буржуазних націоналістів, викривала їх підступні дії. Енергійно виступали трудящі під керівництвом комуністів і проти годованців Ватикану — служителів уніятської церкви, яка під проводом старого агента міжнародної реакції графа Шелтицького стала осередком націоналістичної, антирадянської пропаганди.

Автори книги в основному правильно висвітлили шляхи і методи поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, починаючи з другої половини XIX століття і кінчаючи 1939 р., коли трудящі західноукраїнських земель були возз'єднані з усім українським народом в єдиній Українській Радянській Соціалістичній державі.

Проте книга не позбавлена й недоліків.

Автори не дотримуються географічних меж дослідження. У першому розділі, де йдеться про поширення марксистсько-ленінських ідей до Жовтневої революції, вони чомусь беруть не тільки українську частину Галичини (Східну), а й польську (Західну Галичину). І в той же час нічого не говорять про Західну Волинь, яка входила до складу Росії і була загарбана Польщею лише в роки громадянської війни. М. Волянюку, В. Маланчуку слід було сказати про специфіку поширення марксистсько-ленінських ідей на волинські землі, що входили до Західної України.

Автори перебільшують значення конституційних легальних можливостей в Австро-Угорщині і безпідставно пишуть про «кращі умови» для робітничого руху і пропаганди соціалістичних ідей у Галичині (стор. 10). Тим часом нечисленість і розпорошеність робітничого класу, існування легальної соціал-демократичної партії австрійського типу створювали в Галичині не кращі, а гірші умови, ніж це було, скажімо, на Україні в складі Російської імперії. І тому говорити про перший конгрес соціал-демократії Галичини як про «важачу подію того часу» (стор. 52), про об-

² «Матеріали до бібліографії історії Комуністичної партії Західної України», Львів, 1958, стор. 84, 92, 95.

рання від Львова і Кракова кандидатів соціал-демократичної партії Галичини до австрійського парламенту як про «велику перемогу» (стор. 53) — немає ніяких підстав.

Лише місцевими «патріотичними» почуттями можна пояснити твердження про те, що «боротьба за єдиний пролетарський фронт українських, польських і єврейських робітників перетворила робітничий клас Західної України на один з передових загонів міжнародного пролетаріату» (стор. 196).

Недоречно говорити і про поширення марксистських видань, які виходили у Львові, на Наддніпрянській Україні (стор. 61, 64, 70). По-перше, автори не навели жодного факта, а по-друге, навіть якщо були такі епізодичні випадки, то не вони характеризують взаємини Східної Галичини і України.

Помилковим є твердження авторів про переклад Лесею Українкою на українську

мову «Маніфесту Комуністичної партії» Маркса і Енгельса (стор. 70). Мовознавець Й. А. Багмут ще в 1957 р. шляхом текстологічного і філологічного аналізу передмови до першого українського видання «Маніфесту» і післямови Л. Українки до праці Лікштейна «Хто з чого жие» переконливо довів безпідставність такої думки.

Монографія має недоліки в археографічному оформленні. В ряді випадків автори цитують документи, не досилаючись на джерела (стор. 50, 83, 86, 172, 197, 221 та ін.). Без пояснень вживаються аббревіатури: УСС (стор. 101), КПСГ (стор. 91), КРПП (стор. 108) тощо.

В цілому книга М. Волянюка і В. Маланчука, хоч і викликає ряд критичних зауважень та побажань, вносить певний вклад у розробку питання про поширення марксистсько-ленінських ідей на західноукраїнських землях і є першим серйозним дослідженням з цієї теми.

П. М. ШМОРГУН

ЗБІРНИК СТАТЕЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Соціально-економічному розвитку України XVI—початку XX ст. присвячено чимало праць. Найцінніші з них вийшли у післявоєнні роки. Але вони не вичерпали і не могли вичерпати цієї надзвичайно широкої і важливої теми. Автори рецензованого збірника взяли для вивчення найменш розроблені питання і зуміли в них сказати своє слово¹.

Особливо хочеться відзначити як кращі статті І. М. Шекери, О. А. Бевзо, І. С. Слабеєва, Ю. О. Курносова, Є. Ф. Белінського та ін. Названі автори присвятили свої дослідження найактуальнішим питанням нашої історії. При написанні статей вони критично підійшли до праць буржуазних істориків, творчо використали праці радянських дослідників, а також великий друкований і архівний матеріал.

Слід відзначити також і те, що більшість авторів, які виступають із своїми статтями у даному збірнику, є молоді історики. Незважаючи на це, вони взяли для дослідження складні питання історичного минулого і цілком справились з поставленими завданнями. Це особливо радує нас, читачів, бо свідчить про зростання здібної молоді в стінах Інституту історії АН УРСР. Більшість статей написана дохідливою мовою, це теж безперечно заслуга авторів.

Статті в збірнику розміщені у хронологічному порядку.

Збірник відкривається статтею І. М. Ше-

кери «Форми та еволюція феодалної ренти на Правобережній Україні в другій половині XVI ст».

Виваючи це питання, автор дав цінне дослідження еволюції земельної ренти на Правобережній Україні XVI ст., детально висвітлив становище різних категорій селянства.

Але в цій загалом хорошій праці є ряд недоліків. Наприклад, на стор. 28 король Польщі Сігізмунд II Август називається чомусь Сігізмундом Августом, а Сігізмунд I «Старий» — просто Сігізмундом. Недоліком є й те, що І. М. Шекера, говорячи про зміну форм феодалної ренти у воеводствах, в кожному випадку окремо аналізує історіографію питання. Такий метод викладу надає праці деякої фрагментарності.

Стаття О. А. Бевзо «Львівський літопис» і «Острозький літописець» як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.» є за своїм характером джерелознавчою роботою. Це чи не перше дослідження цього питання в історичній літературі взагалі. Треба сказати, що автор загалом справився з цим досить складним завданням. На підставі вивчення великого матеріалу О. А. Бевзо показав не тільки значення названих джерел для вивчення історії України, а й по-новому розкрив ряд важливих подій того часу.

На жаль, у цій цікавій статті є окремі помилки, які легко можна було б усунути. Так, наприклад, на стор. 48 автор чомусь датує селянсько-козацьке повстання під проводом С. Наливайка 1594—1595 рр., тоді як насправді воно тривало з 1594 по 1596 р. Роки польської інтервенції також

¹ «З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI — початок XX ст.), Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 13, К., 1960, 272 с.

подано невірно: автор стверджує, що вона тривала з 1604 по 1612 р., насправді ж — з перервами з 1604 по 1618 р.

Н. С. Сидоренко в статті «З історії боротьби міщан та козаків Києва проти польсько-шляхетського гніту (перша половина XVII ст.)» на основі нових архівних матеріалів проаналізувала хід і напрям цієї боротьби, правильно підкреслила, що виступи проти покатоличення українського народу були лише формою, а змістом народного руху була боротьба проти колоніального гніту шляхетської Польщі. До недоліків статті слід віднести окремі неточності в даних та формулюваннях.

Добре враження справляє стаття І. С. Слабеева «Роль торгово-транспортного (чумацького) промислу в розвитку економіки України першої половини XIX ст.». Автор її зібрав цікавий і цінний матеріал і досить переконливо показав роль чумацького промислу в економіці України. На наш погляд, все ж треба було показати диференціацію чумаків, а також і те, що одні з них займалися тільки перевозкою чужих вантажів, а інші, маючи десятки пар власних волів, користуючись найманою працею збіднілих селян, купували товари в одній частині України і перепродували їх в іншій. Ці останні були фактично купцями-чумаками, що мали власний транспорт. Треба було б вказати на соціальний склад чумаків. Серед них були поміщицькі і державні селяни, адміралтейські поселення і навіть (щоправда, дуже рідко) збіднілі дворяни. Автор не використав матеріалів Державного архіву Миколаївської області і деяких справ з ЦДІА УРСР в Києві.

Переконливо, з глибоким аналізом фактів написана стаття Ю. О. Курносова «Соціально-економічні зміни в кріпосному селі Правобережної України (40—50-і роки XIX ст.)». Автор її на новому, переважно архівному, матеріалі показав, що В. І. Семевський фактично вихваляв політику Миколи I, приписуючи цьому одному з найреакційніших російських царів піклування про селян. Спростовуючи твердження Семевського, Ю. О. Курносов на конкретних фактах розкрив суть цих «благодіянь» Миколи I. Автор правильно змалював картину розшарування українського села напередодні реформи 1861 р. Добре підкреслено збагачення куркульської верхівки села, яка уже тоді широко користувалась найманою працею. Автор приводить багато фактів, що підтверджують його думки й узагальнення. Результат свого дослідження Ю. О. Курносов виклав у висновках, які не викликають заперечень. Хотілося, щоб автор, продовжуючи роботу над даною темою, так само глибоко дослідив ці процеси на матеріалах Лівобережної і Південної України.

Цікавою за змістом є стаття Є. Ф. Белінського «З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині XIX ст.». Для написання її автор використав досить великий фактичний матеріал, значна частина якого ним введена в науковий обіг вперше. Белінський переконливо висвітлив становище будівників залізниць, більшість з яких становили розорені селяни, правильно показав джерела формування кадрів постійних робітників залізничного пролетаріату. Продовжуючи свою роботу над даною темою, використовувши багатющі матеріали московських архівів і в першу чергу Центрального державного військово-історичного архіву та Центрального державного історичного архіву СРСР у Москві, автор зможе написати на цю тему серйозну монографію. Така книга потрібна саме тому, що ця тема фактично в нашій історичній літературі ще не вивчена.

Непогано написана стаття О. І. Лугової «Розвиток капіталізму в поміщицькому господарстві Півдня України в останній чверті XIX ст.». Автор використала головним чином праці радянських і буржуазних істориків та статистичні матеріали, але й на їх основі вона правильно показала, що більшість поміщиків Південної України досить швидко перевела свої господарства на капіталістичні рейки. Менша частина поміщиків у той час широко користувалась орендою феодального типу, суть якої полягала в тому, що вони здавали селянам землю не за гроші, а за частину врожаю. Це була прихована панщина.

Загальний висновок, зроблений О. І. Луговою, не викликає заперечень. До недоліків праці слід віднести те, що автор її не опрацювала цінних матеріалів, які зберігаються в обласних архівах, у першу чергу Херсонської, Дніпропетровської і Миколаївської областей.

Стаття М. В. Ковалю «До історії руху за встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві (1904—1914 рр.)» присвячена одній з надзвичайно інтересних сторінок громадсько-політичного руху на Україні. Автор переконливо показав, як реагувала передова громадськість на заборону уряду відзначати пам'ять Т. Г. Шевченка.

Добре враження справляють також інші статті збірника, написані П. Ф. Щербиню, П. П. Теличуком. Слабкою є стаття Ю. П. Лаврова, яка в значній мірі повторює уже давно відомі факти.

На закінчення хочеться відзначити, що, незважаючи на вказані окремі недоліки, рецензований збірник дає цінний матеріал викладачам вищих і середніх навчальних закладів, науковцям, учителям, агітаторам, становить інтерес для широкого кола читачів.

В. О. ДУХНІЧ

ДОКУМЕНТИ СВЯТОЮРСЬКОГО ПРОЦЕСУ У ЛЬВОВІ

В жовтні 1921 р. у Львові в одному з приміщень, що належали собору св. Юра, зібрався I з'їзд Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), який мав ліквідувати розкол у організаційному питанні та накреслити шляхи боротьби за вплив на трудящі маси. На з'їзді були присутні представники ЦК Комуністичної партії України та КП Польщі. В результаті провокації всі 26 делегатів з'їзду на початку його роботи були заарештовані. По всій Західній Україні почалися масові арешти, репресії, які мали метою залякати та ізолювати маси від молоді ще тоді Комуністичної партії Східної Галичини. Учасників з'їзду судив львівський трибунал. На процесі комуністи виступали не як підсудні, а як обвинувачі буржуазного ладу. Вони з революційною пристрасцю захищали ідейні, теоретичні та тактичні основи Комуністичної партії, показуючи велику гуманність комуністів у боротьбі за краще майбутнє трудового народу.

Судова розправа почалась 22 листопада 1922 р. і закінчилась 11 січня 1923 р. Це був один з перших великих процесів над комуністами у Польщі. Буржуазна преса всіх мастей робила все, щоб скомпрометувати відданих борців за справу комунізму, підготувати жорстоку розправу над основним ядром Комуністичної партії Східної Галичини.

Однак робітники Львова, виявляючи довіру комуністам, влаштували демонстрації, зустрічали підсудних у залі суду квітами, а робітничий клас Варшави головного обвинуваченого, члена ЦК КПСГ тов. Круліковського обрав депутатом до сейму.

Прокурор звинувачував підсудних у приналежності до Комуністичної партії, приписував їм державну зраду, намагання повалити існуючий державний лад, встановити Ради робітничих та селянських депутатів і ліквідувати приватну власність.

Не можна без хвилювання читати скорочену стенограму суду над комуністами¹. Перед нами, як на екрані, один за другим постають люди сильною волею, безмежно віддані комуністичним ідеям. Незважаючи на загрозу смертної кари, підсудні кидали виклик капіталістичному світу, доводили правоту перемагаючих ідей комунізму.

По першому пункту обвинувального висновку підсудні визнали, що вони дійсно в ім'я благородної місії допомогли пролетаріату звільнитись від капіталістичного рабства вирішивши стати комуністами. «Я глибоко переконаний, що все те, що я робив досі, буду робити й надалі, доки вистачить мені сил. Це не є проступок, я буду працювати для добра класу, якого я є сином»,— говорив тов. Круліковський. Лі-

кар тов. Гросерова заявила суддям, що вона стала комуністкою через гуманні устремління, бо тільки один шлях може спасти людство від пропасті— це зміна суспільного ладу, і тому вона активно стала на цей тернистий шлях боротьби.

Обвинувачені, спростовуючи основний пункт обвинувального висновку про те, що вони начебто є агентами іноземної держави, показали себе справжніми інтернаціоналістами, захисниками молоді ще Радянської влади. Тов. Круліковський, виступаючи на суді польською мовою, просив пробачення в українського пролетаріату, що через незнання української мови він не може продемонструвати права українського народу, який проти своєї волі включений до польської держави, і на яскравих конкретних історичних фактах доводив безпідставність обвинувального висновку: «Російська буржуазія за допомогою іноземних капіталістів— англійських, французьких, польських і інших намагалась повернути своє панування, виврати владу з рук робітника та селянина. Як бачите, буржуазія цілого світу допомагала російським капіталістам. Який був обов'язок робітників? Не допустити до знищення робітничої влади всіма можливими заходами. Цим і пояснюється відношення нашої партії до Росії. Перший бастион, здобутий робітниками, необхідно боронити». Тов. Сенік, характеризує необхідність зміни буржуазного ладу, говорив: «Світова криза продовжується. Буржуазія вихід з кризи вбачає у продовженні робочого дня, зниженні зарплати робітників; ось методи буржуазії для виходу з цього становища. Однак цими заходами вона нічого не доб'ється. Тільки пролетаріат є тим класом, який зуміє виправити це несправедливе становище і тим самим піднести на вищий рівень господарський розвиток країни».

«Мусить хтось бути, хто візьме керівництво незадоволеними масами в свої руки і спрямує їх на правильний шлях будівництва нового життя. Це і є історичне завдання пролетаріату і комуністів»,— заявляв тов. Лянгер.

Виходячи з того, що розвиток суспільства неминує приведе до комунізму, основним завданням Комуністичної партії, говорила тов. Гросерова, є об'єднання усіх революційних сил в єдине русло. Інакше ці сили будуть діяти неорганізовано, несвідомо і це може привести до негативних наслідків. Комуністична партія є мозком робітничих мас. Завдання партії— допомогти, щоб зміна суспільного ладу відбулася якнайменш болючо для суспільства, шляхом найменших жертв.

Одним з важливих питань, які були підняті підсудними, було розкриття зради українських буржуазних націоналістів. Підсудні у своїх виступах змальовували

¹ «Proces komunistów we Lwowie (Sprawa świętojurska)», książka i wiedza, 1958.

становище, яке склалося на землях Західної України в час панування ЗУНР. Що з того, говорили вони, що формально признано 1 Травня за урядове свято, коли одночасно проти робітників, які вимагали хліба і праці, направляли кулемети. Що з того, що говориться про милосердя над селянином, коли фактично в українській народній раді проводились дебати, як зберегти поміщицьку земельну власність. За її розпорядженням били й катували селян за хворост, який вони збирали у поміщицьких лісах. Дуже добре розуміємо «революційність» українського міщанства, яка виходить з того, що воно не може позбутись мрій про міністерські посади, не може забути, що воно мало можливість порости в пір'я європейського значення.

Про антинародну політику Центральної ради говорив тов. Паньків: «Я мав можливість доступу до цих кілків, які репрезентували Українську державу, як член УСДП, знав усіх керівників уряду, бачив їх дії, цілу політику української ради. Центральна рада і Секретаріат арештовували та розстрілювали українських робітників за те, що вони не хотіли війни. Так, була відповідь української буржуазії на вимоги пролетаріату».

Підсудні в своїх промовах доводили, що корені національної ворожнечі зникнуть разом з ліквідацією капіталістичного ладу, якому властиві стремління до пригноблення та закабалення народів.

Заключна промова прокурора, сповнена наклепу, переслідувала мету залякати трудящих комунізмом. Апелюючи до суддів, він закликав: «Таких ворогів треба нищити з такою суворістю, на яку тільки дозволяє право».

Не можна не згадати й про оборонців на цьому процесі, в першу чергу про адвоката тов. Дурача. Хоч він в той час формально і не належав до партії, але в його виступі на судовому засіданні пролунав голос захисту не тільки окремих осіб, а в цілому ідей комунізму. Він заявив, що боротьба за поліпшення умов життя мільйонів трудящих мас—найвищий ідеал людства, за який і борються комуністи. Судити потрібно не комуністів, а порядки, які привели їх на лаву підсудних.

Суд під тиском народних мас змушений був значно пом'якшити вирок. Десятьох комуністів було засуджено на строк від двох до трьох років каторжної тюрми, решта була звільнена.

Публікація цієї важливої стенограми має велике значення для вивчення історії КПЗУ та її попередниці—КПСГ. Матеріали суду є важливим документом про спільну боротьбу кращих представників українського та польського народів.

На закінчення хочеться зробити декілька зауважень упорядникам цієї цінної книжки. Перш за все, в передмові потрібно було висвітлити підготовку цього процесу. Для читача неясно, для чого частина делегатів визнавала себе комуністами, інші визнавали себе симпатиками, а більша частина відмовлялась, доводячи, що вони випадково попали в зал засідання з'їзду. Аджеж це робилось за рішенням Центрального Комітету партії. Навряд чи можна погодитись із скороченням виступів деяких обвинувачених, зокрема тов. Хомина.

Однак, незважаючи на ці недоліки, книга має велику наукову та пропагандистську цінність. Було б доцільним видати її українською мовою.

Ю. Г. ГОШКО

НОВА ПРАЦЯ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ЛЕНІНА ЗА КОРДОНОМ

Ім'я Володимира Ілліча Леніна дороге всім трудящим земної кулі. На нашій планеті немає такої країни або навіть такого кутка, де б не чули і не знали ленінського ймення. Зокрема, за рубежами нашої Батьківщини його дуже добре знають народи тих країн, де геніальному вождю трудящих світу доводилось жити в тяжкі часи вимушеної еміграції—в Польщі, Чехословаччині, Фінляндії, Англії, Франції, Швейцарії.

Протягом останніх років—передусім до 90-річчя з дня народження—з'явилося кілька книг, присвячених перебуванню В. І. Леніна в деяких з цих країн. Ми масмо на увазі дослідження польського історика Валентини Найдус «Ленін в Польше»¹ і книгу під такою ж назвою радян-

ського журналіста Якова Макаренка², брошуру радянського дослідника В. М. Семенова «По ленінским местам в Лондоне»³, працю прогресивного швейцарського письменника Моріса Піанзоли «Ленін в Швейцарии»⁴ і фотоальбом «Ленінские места в Швейцарии»⁵.

Недавно Держполітвидав СРСР випустив у перекладі російською мовою працю «Ленін в Германиі», яка належить перу наукового співробітника Інституту марксизму-ленінізму при ЦК Соціалістичної

² Я. Макаренко, Ленін в Польше, М., 1957, 167 с.

³ В. М. Семенов, По ленінским местам в Лондоне, М., 1960, 46 с.

⁴ Морис Пианзола, Ленін в Швейцарии, Перевод с французского, М., 1958, 116 с.

⁵ «Ленінские места в Швейцарии», Перевод с французского, М., 1958, 132 с.

¹ Валентина Найдус, Ленін в Польше. Перевод с польского, М., 1957, 168 с.

єдиної партії Німеччини Ксавера Штреба⁶. Вона написана на основі архівних документів і спогадів тих діячів німецького робітничого руху, яким пощастило в свій час зустрічатися з Володимиром Іллічем.

Перед автором стояло досить складне завдання, тому що відомості про перебування В. І. Леніна в Німеччині, навіть порівняно з даними про перебування його в інших зарубіжних країнах, надзвичайно скупі. Справа в тому, що Володимир Ілліч, прагнучи уникнути переслідування німецької таємної поліції, яка тісно співробітничала з російською охрункою, змушений був переходуватися під різними прізвиськами, відмовлятися від публічних виступів.

Незважаючи на згадані труднощі, К. Штребу вдалося створити загалом цікаву і цінну працю, яка хоч і не претендує на всебічне і вичерпне висвітлення поставленої теми, проте користується значною популярністю в Німецькій Демократичній Республіці. В той же час брошура К. Штреба, без сумніву, становить великий інтерес і для радянського читача, оскільки поповнює і поглиблює наші знання про життя В. І. Леніна на німецькій землі, про його тісні зв'язки з революційним рухом німецького народу.

Перегорнемо сторінки цієї праці, здійснено маючі в ті далекі роки.

...Вперше В. І. Ленін приїхав до Німеччини навесні 1895 р. В той час він, маючи за плечима вже восьмирічний стаж активної участі в політичній боротьбі, одержав від ряду нелегальних марксистських гуртків у Росії завдання встановити зв'язок з російськими марксистами за кордоном, що об'єдналися в Женеві під керівництвом Г. В. Плеханова в групу «Визволення праці».

Повертаючись із Швейцарії, В. І. Ленін зупинився в Берліні, де пробув більш як півтора місяця. Цей час він використав, насамперед, для вивчення тієї марксистської літератури і тих книг, які особливо важко було дістати в Росії. В столиці Німеччини В. І. Леніна застала звістка про смерть одного з основоположників наукового комунізму — Фрідріха Енгельса. На неї він відгукнувся некрологом, в якому дав винятково високу оцінку життєвому шляху і діяльності Енгельса. Живучи в Берліні, В. І. Ленін знайомився з німецькими робітниками та їхніми партіями, відвідував робітничі збори.

Вдруге В. І. Ленін потрапив до Німеччини на початку осені 1900 р. Повернувшись із заслання з Сибіру, він приїхав за кордон з твердим наміром і ретельно розробленим планом видання загальноросійської нелегальної марксистської газети, яка б допомогла створити справді революційну партію.

Незабаром цей план було втілено в життя. «Ми можемо пишати тим, — пише К. Штреб, — що Німеччина, хоча і проти волі її тодішніх правителів, виявилася тією країною, в якій відбулося народження «Искры», а німецькі соціалісти подали цьому посильну допомогу» (стор. 32).

Редакція «Искры», перший номер якої вийшов наприкінці грудня 1900 р., знаходилася в Мюнхені. Друкарня «Искры» спочатку перебувала в Лейпцігу, що, звичайно, створювало для редакції додаткові труднощі. Через деякий час друкування газети було перенесено в Мюнхен. Німецькі товариші подали дійову допомогу не тільки в налагодженні друкування газети, а й у транспортуванні її в Росію.

Крім «Искры», В. І. Ленін багато уваги приділяв виданню російського легального журналу «Заря», що виходив тоді ж у Штутгарті. Саме в «Заре» було вміщено статтю Ілліча «Аграрне питання і «критика Маркса», вперше підписану псевдонімом «Ленін». Це ж прізвище стало під написаною в Мюнхені працею «Що робити?»

В період перебування в Мюнхені (1900—1902 рр.) у В. І. Леніна майже не було можливості спілкуватися з німецькими товаришами, оскільки він був змушений дотримуватися правил суворої конспірації. Однак він не раз зустрічався з окремими діячами німецької соціал-демократії, в тому числі з Парвусом і Розою Люксембург. Незважаючи на конспірацію, він інколи бував на політичних зборах. В 1901 р. разом з Н. К. Крупською він взяв участь у першотравневій демонстрації мюнхенських трудящих.

Цікавлячись, як і завжди, культурним життям народу, В. І. Ленін охоче відвідував місцеві оперні й драматичні театри.

В квітні 1902 р. Ілліч з дружиною виїхав з Німеччини і відтоді там уже не жив. Щоправда, в наступні роки він часто приїздив туди в різних справах. Зокрема, в серпні 1907 р. В. І. Ленін, як член Міжнародного соціалістичного бюро від РСДРП, брав участь у роботі Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу. Там він зустрічався з Августом Бебелем, Розою Люксембург, Кларою Цеткін, Карлом Лібкнехтом та іншими керівними діячами німецького і міжнародного робітничого руху.

Кілька разів бував В. І. Ленін у Німеччині, коли протягом останніх двох років перед першою світовою війною жив у Польщі. Найчастіше він відвідував, як указується в брошурі, Лейпціг, де знаходилася досить численна і сильна група російських більшовиків-емігрантів. В лютому 1914 р. він виголосив там ряд доповідей з національного питання.

Німецька комуністка Діна Гельбке, яка була присутня на одній з цих доповідей, згодом згадувала: «Останній раз я бачила Леніна в лютому 1914 року в Лейпцігу, коли я слухала в Зібен-Меннерхаузі його доповідь з національного питання. Ці неодноразові зустрічі з Леніним дали мені

⁶ Ксавер Штреб, Ленін в Германії, Перевод с немецкого, М., 1959, 55 с.

на все життя силу і впевненість, багато чого навчили і вказали шлях до збереження вірності Радянському Союзу і марксизму-ленінізму» (стор. 47).

Це було фактично останнє видання В. І. Ленінін Німеччини. В квітні 1917 р., ідучи із Швейцарії до Петербурга після Лютневої революції, він був у Німеччині лише проїздом.

І хоча В. І. Ленін більше не бував у Німеччині, він продовжував уважно стежити за німецьким робітничим і комуністичним рухом. Своїми мудрими вказівками і порадами він подав йому неоціненну допомогу.

...Перегорнуто останню сторінку праці німецького історика Ксавера Штреба. Вона допоможе читачеві пригадати факти про перебування Володимира Ілліча Леніна на німецькій землі.

Ці факти добре знають трудящі Німеччини. Вони свято охороняють і шанують пам'ятні ленінські місця. Найкращим їхнім подарунком Іллічу є те, що перша в історії держава німецьких робітників і селян — Німецька Демократична Республіка — твердо і впевнено крокує вперед шляхом, що його вказав людству безсмертний Ленін, — шляхом будівництва соціалізму.

На закінчення хочеться висловити сподівання, що завдяки зусиллям радянських і зарубіжних прогресивних істориків незабаром з'являться нові дослідження, присвячені мало ще вивченим питанням з життя В. І. Леніна — його перебуванню у Чехословаччині, Франції та Фінляндії. Цих праць чекає читач.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УРСР

Протягом минулого року працівники Центрального державного історичного архіву УРСР видали опис актових книг Кременецького земського суду за 1568—1598 рр.¹ і покажчик до Генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр.²

Виданням першої книжки радянські архівісти відновили публікацію описів надзвичайно важливих історичних документів, що зберігаються у фондах ЦДІА УРСР. Мова йде про актові книги по замках і містах феодальної України.

Актові книги, зокрема книги Кременецького земського суду, містять дуже цінний матеріал з соціально-економічної історії України. В них вписувалися різні документи, зв'язані з повсякденним життям городян, шляхти, селян, духовенства. Поряд з судовими справами в них містяться купчі листи, тестаменти, земельні надання, орендні контракти, податкові реєстри, інвентарі маєтків тощо. В актових книгах, можна сказати, відбита картина тогочасного життя, яке ще в багатьох деталях нам невідоме.

Ще в другій половині XIX ст. група професорів Київського університету опрацювала і видала опис 79 актових книг. Підготовлений після Жовтневої революції під керівництвом В. О. Романовського опис 217 книг загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Тоді ж німецько-фашистські загарбники завдали архіву непоправних втрат. З 6027 актових книг, що

зберігалися в ньому до війни, удалось повернути на місце лише 1894.

Після війни радянські архівісти провели велику і складну роботу по впорядкуванню архіву. Перед тим, як приступити до опису актових книг Кременецького земського суду, вони реставрували зіпсовані часом окремі екземпляри. Наукові працівники Л. А. Попова, З. С. Хомутецька та В. Д. Чунтулова, а також редактор опису кандидат історичних наук І. Л. Бутич склали опис на кожний документ 298 книг із зазначенням характеру документа і часу його написання та вписання в книгу.

Інша група наукових працівників у складі К. Г. Ревнивцевої, Л. А. Попової та редактора І. Л. Бутича працювала над складанням покажчика до Генерального опису Лівобережної України, відомого вченим під назвою Румянцевського. В 1765—1769 рр. вперше було проведено найбільш докладний перепис населення, земельних володінь і майна всіх соціальних груп Лівобережної України. Російсько-турецька війна, що незабаром почалась, перешкодила закінчити роботу переписувачів і систематизувати матеріал перепису. Чорнетки і білові списки були здані до архіву Малоросійської колегії. В такому вигляді вони і збереглися до нашого часу.

Укладачі покажчика до матеріалів перепису опрацювали 969 книг, кожна з яких містить близько 1000 аркушів, а деякі і більше. Були зібрані відомості приблизно про 3 500 населених пунктів. У покажчику весь матеріал приведено в струнку схемі. Назви полків і сотень, що були в ті часи адміністративно-територіальними одиницями, а також назви всіх населених пунктів подані в алфавітному порядку.

¹ «Кременецький земський суд, Опис актових книг», вип. 1, кн. I—II (1568—1598), К., 1959.

² «Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр., Покажчик населених пунктів», К., 1959.

В обох виданих книжках є географічні покажчики. В них зазначені номери фондів, описів, книг, справ і аркушів, на яких можна знайти відомості про той або інший населений пункт. Все це дуже полегшує відшукування дослідником потрібних йому матеріалів. Як актові книги, так і матеріали Генерального опису написані жорopicом, характерним для тих часів і рудним для читання. Багато документів ютліло від часу, а чорнила вицвіли. Однак те ця обставина, головним чином, утруднювала використання названих документів, а невпорядкованість і відсутність науково-дослідного апарату. Отже, наукові працівники відділу давніх актів ЦДІА

УРСР подали в цьому відношенні значну допомогу дослідникам.

Обидва видання, безперечно, будуть дуже корисні історикам, краєзнавцям, письменникам, топографам. Вони не тільки полегшують працю дослідників, а подекуди роблять її вперше можливою. Залишається тільки пошкодувати, що тираж цих книжок такий незначний — 300 і 500 примірників, внаслідок чого їх змогло придбати лише вузьке коло спеціалістів.

Слід сподіватись, що працівники архіву, розпочавши таку важливу і корисну справу, з успіхом будуть її продовжувати і надалі.

Л. М. РУДОМЬОТКІНА

ЛИСТИ, ПРОПОЗИЦІЇ, ЗАУВАЖЕННЯ

ЗА ГЛИБОКЕ І ВСЕБІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СУСПІЛЬСТВА¹

В сучасний період боротьби за комунізм, коли марксистсько-ленінська теорія зливається в єдине ціле з практикою побудови комуністичного суспільства, вироблення матеріалістичного світогляду стало важливою й необхідною справою.

Борючись за сучасні комуністичні принципи в теорії і практиці, ми не повинні послаблювати свою роботу в галузі історії суспільних і господарських форм, які передували виникненню і розвитку соціалізму та комунізму. Послаблення цієї роботи означало б відмову від основного марксистського положення про те, що суспільні явища можуть бути зрозумілі тільки в русі. Комунізм як найвищий ступінь суспільного розвитку не може бути зрозумілим, якщо його зміст і суспільне значення будуть розглядатися поза діалектичним процесом виникнення його з надр соціалістичного розвитку. В свою чергу соціалістична система народилася внаслідок суперечностей розвитку капіталістичного ладу, в основі якого лежить класова боротьба. Капіталізм виникає на руїнах феодальних суспільних відносин, що вирости в процесі розпаду рабовласницьких або первіснообщинних відносин. Історичний зв'язок суспільних явищ — це ланцюг, окремі ланки якого складають історичний процес. Вилучення хоча б однієї ланки з такого історичного ланцюга позбавляє самий історичний процес його логічної послідовності. Отже, виникнення будь-якої суспільно-історичної категорії можна зрозуміти тільки історично, тільки в русі. Така теоретична передумова є складовою і невід'ємною частиною марксистсько-ленінської методології.

Створення соціалізму включало в себе досвід багатьох віків боротьби за відкриття об'єктивно діючих законів суспільного розвитку. Такі закони було відкрито марксизмом. Тільки з їх відкриттям історія стала справжньою наукою.

В працях В. І. Леніна можна знайти багато прикладів того, як, торкаючись різ-

номанітних проблем, здавалося б, уже історіографічно забутих, він міг вдихнути в них нове життя, притягнути їх для рішення актуальних питань різних періодів, взяти їх у нових зв'язках, з нового боку і в новій перспективі. Зрозуміло, для такого підходу необхідні були величезні знання і дослідницький талант.

Історикам, які досліджують стародавнє суспільство, добре відомий той постійний інтерес, який проявляли класики марксизму-ленізму до цього періоду історії.

Ф. Енгельс писав, що до середини минулого століття «передісторія суспільства, суспільна організація, що передувала всій писаній історії, була ще майже зовсім невідома»². З появою «Німецької ідеології» наука про первісне суспільство одержала перше коротко викладене в діалектико-матеріалістичному дусі вчення про первісний лад.

В «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс на основі глибокого вивчення історичних фактів дали струнку періодизацію історії стародавнього суспільства і тих умов, які визначають виникнення суспільних інститутів і певних форм свідомості. В основу періодизації Маркс і Енгельс поклали розвиток форм власності, визначивши три основні її форми: племінну, античну, або державну, та феодальну, або станову. Маркс і Енгельс цілком точно, в матеріалістичному розумінні визначили головну і спрямовуючу умову для розуміння історичних процесів, що розкриває закономірності історичного руху. «Отже, — писали вони, — перший історичний акт — це вироблення засобів, необхідних для задоволення цих потреб, вироблення самого матеріального життя»³, причому задоволення потреб відбувається безперервно, і породження нових потреб є першою історичною справою. Таким чином, з цих основних матеріалістичних установок

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 4, К., 1959, стор. 410.

³ К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 3, К., 1958, стор. 25.

¹ З доповіді на вченій раді Інституту археології АН УРСР.

стає очевидним, наскільки важливим і необхідним є процес дослідження тих засобів, якими користується людство для задоволення своїх потреб, що постійно зростають, тобто ті форми виробництва, які забезпечують матеріальне буття.

Далі йдуть праці, присвячені історії економічних категорій: «До критики політичної економії» та безсмертний «Капітал», в якому чимало уваги приділяється розгляду економічного становища стародавнього суспільства, в тому числі визначається суть положення про тиск надлишку населення на виробничі сили при низькому їх рівні. Дією цього положення пояснювалось багато до того незрозумілих суспільних явищ: виникнення відтворюючих форм господарства, стародавніх воєн, пересування, колонізація тощо. Тільки дуже глибоке та всебічне знання закономірностей розвитку виробництва могло породити знамениту формулу Маркса: «Таку саму вагу, як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці»⁴.

Неоціненний вклад зробили Маркс і Енгельс у розробку питання про розвиток форм власності, проблему внутрішніх общинних відносин на ґрунті земельних прав і форм землекористування.

Становлення історії первісного суспільства як історичної дисципліни увінчує праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», яку високо оцінив В. І. Ленін і яка зберегла своє найактуальніше значення до сьогоднішнього дня. Чим же пояснити, що в порівняно короткий час — лише за кілька десятиліть — наука про первісне суспільство визначилася як спеціальний, великий і дуже важливий розділ загальної історії. Справа полягає в тому, що класики марксизму-ленінізму застосовували свій діалектичний метод дослідження до конкретних фактів історії стародавнього суспільства, розкрили закономірності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у стародавньому суспільстві на різних ступенях історії.

Величезне значення для вивчення історії стародавнього суспільства мають праці В. І. Леніна.

Цілком зрозуміло, що вчення про докласове суспільство в марксизмі-ленінізмі не може займати за своєю питомою вагою місце, рівне, наприклад, вченню про капіталізм або, тим більше, про соціалізм. Воно становить само по собі невелику частину марксизму-ленінізму, але частину, органічно невід'ємну від його загального вчення про закони руху суспільства. Ле-

нінська розробка питань історії докласового суспільства торкалася багатьох актуальних проблем. Перш за все, В. І. Ленін дав струнку і точно визначення «вті докласового суспільства як первіснокомуністичної формації. Саме В. І. Ленін відкрив основний закон розвитку і розкладу докласового суспільства, уточнив його періодизацію (епоха становлення — первісне стадо, епоха розвинутих первіснообщинних відносин — первісна комуна).

В. І. Ленін у знаменитій «Лекції про державу» визначив істотні риси первісної сім'ї, процес утворення і розвитку племен, виникнення класів, розкрив загадкові риси первісної ідеології, в тому числі і релігії. Остання завжди була в сфері його уваги. Релігії В. І. Ленін присвятив немало гнівних рядків. Він краще за всіх розумів її тлетворний вплив, а тому уважно вивчав джерела релігійних вірувань, походження і розвиток релігійних форм.

Отже, марксизм-ленінізм розглядає первісну формацію як одну з ланок загального історичного процесу, як найрадикальніший етап історії суспільства. Саме тому, що первіснообщинна формація є органічною частиною загального історичного процесу, ця галузь знань завжди привертала наукову увагу з боку класиків марксизму-ленінізму. Такий же глибокий інтерес виявляли класики марксизму-ленінізму до пізніших історичних етапів — рабовласницької та феодальної формацій. Їх праці в цій галузі завжди будуть мати основопологаюче значення в історії суспільства, виховуватимуть нові покоління істориків і археологів, прищеплюватимуть їм уміння глибоко пізнавати зміст історичних закономірностей і виникати в механізм, який визначає хід історичного процесу.

Усім добре відомі повні глибокого змісту висловлювання К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна про суть рабовласницької і феодальної формацій, про закони, які управляють економікою стародавнього рабовласницького світу і феодального суспільства, про виникнення середньовічних міст та їх роль у суспільному житті, розвиток ремесла і торгівлі, про історію засобів виробництва тощо. І знову-таки, для класиків марксизму-ленінізму вивчення історії рабовласницької та феодальної формацій ніколи не було самоціллю. Вивчення стародавнього світу і феодалізму було для них тією необхідністю, яка входила, складовою частиною в їх матеріалістичне вчення, тобто дослідження рабовласницьких і феодальних суспільств зливалось у класиків марксизму-ленінізму з вивченням загального історичного процесу, з дослідженням закономірностей розвитку суспільних і господарських форм.

Досліджуючи загальні закономірності історичного процесу, класики марксизму-ленінізму завжди були добрими знавцями конкретних проблем і фактів, які, власне, й становили основне джерело для узагальнюючих висновків.

⁴ К. Маркс, Капітал, Твори, т. 1, К., 1952, стор. 181—182.

Істотною рисою в методології класиків марксизму-ленінізму є гармонійність у дослідженні загальних і окремих проблем та питань, їх єдність і цілеспрямованість. Це надає творам класиків марксизму величезної наукової значимості. Звичайно, не можна ототожнювати значимість, а звідси і нівелювати проблеми, теми і питання, над якими працювали класики марксизму-ленінізму, і зводити їх оцінку до рівної величини. Головним змістом життя класиків марксизму-ленінізму завжди залишалася боротьба за соціалізм, яка включала в себе ідейне озброєння пролетаріату. Тому головним напрямом для них була соціальна перебудова суспільства на наукових основах діалектичного матеріалізму. Боротьба ця вимагала вироблення стратегії і тактики, тобто розробки великих, кардинальних значення проблем. Природно, що не все для свого часу було однаково актуальним з точки зору класиків марксизму-ленінізму, але всі факти і наукові новини були важливими, якщо вони зміцнювали і розвивали марксистський світогляд. Згадаємо, з якою увагою і спостережливостю слідували К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін за розвитком науки. Вони не залишали поза своєю увагою здавалося б найдрібніші, з точки зору масштабів розвитку науки, факти. В 1884 р. Ф. Енгельс написав «Походження сім'ї, приватної власності і держави», закінчивши тим самим розробку цього складного циклу проблем і давши періодизацію суспільного розвитку. Але ось у 1892 р. застаний народолюбець Л. Я. Штейнберг, який став етнографом, відкриває пережиточні форми групового шлюбу у гиляків, і Енгельс відразу відгукується на це повідомлення статтею в німецькій газеті «Новий час», вбачаючи у відкритті Штейнберга корисне спостереження для марксизму. А скільки праці вклав Володимир Ілліч у підбирання і аналіз цифрового, статистичного матеріалу, готуючи геніальну працю «Розвиток капіталізму в Росії». Такий ленінський стиль — від чорнової роботи збирання і аналізу фактів іти до встановлення історичних закономірностей.

Із сказаного, нам здається, зрозуміло, що необхідно виділяти найбільш важливі і найменш важливі теми та проблеми в загальному напрямі досліджень, чим визначатиметься актуальність їх стосовно до нашого часу.

В постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах»⁵ відзначається необхідність і важливість пропаганди у виробленні матеріалістичного світогляду нашої молоді. Центральний Комітет партії вимагає «розкривати теоретичні положення марксизму-ленінізму в нерозривному зв'язку з історичною творчістю народних мас».

⁵ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах, Постанова Центрального Комітету КПРС», К., 1960.

ЦК КПРС звертає увагу на необхідність вивчення сучасних суспільних явищ пов'язаних з будівництвом комунізму, але це вивчення, як неодноразово підкреслювалося, повинно будуватися на міцному фундаменті теорії марксизму-ленінізму. Постанова ЦК КПРС закликає до поширення марксистсько-ленінських знань, дзв'язку їх із сучасними завданнями будівництва комунізму, продовжує і розвиває марксистсько-ленінське положення про застосування історичних знань до завдань сучасності. Цим, як відомо, завжди керувалися класики марксизму-ленінізму уважно ставлячись до історичної спадщини.

Постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» розвиваючи керівні вказівки ХХ і ХХІ з'їздів КПРС, закликає істориків до ще глибшого творчого висвітлення марксистсько-ленінського вчення про суспільство і в зв'язку з цим тих його розділів, які є складовою частиною цього вчення.

Як заклик завжди звучить звертання Ілліча до молоді: «Але ви зробили б величезну помилку, якщо спробували зробити той висновок, що можна стати комуністом, не засвоївши того, що нагромаджене людським знанням. Було б помилкою думати так, що досить засвоїти комуністичні лозунги, висновки комуністичної науки, не засвоївши собі тієї суми знань, наслідком яких є сам комунізм...» Комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатити свою пам'ять знанням усіх тих багатств, які виробило людство»⁶.

Звертаючись до Всеросійського з'їзду вчителів 9 липня 1960 р., товариш М. С. Хрущов, розвиваючи ленінське положення, говорив: «Ми вирішуємо зараз два історичних завдання — створення матеріально-технічної бази комунізму і виховання нової людини. По суті справи це єдиний процес. Коли ми відстанемо з освітою і вихованням радянських людей, то неминуче затримається вся справа будівництва комунізму». І далі: «Боротьба за перемогу комунізму вимагає всебічного, гармонійного розвитку радянської людини, а це значить — не тільки оволодіти всією сучасною наукою і знанням про природу, техніку, суспільство, а й навчитися практично використовувати ці знання для безпосередньої трудової участі в комуністичному будівництві. Нам потрібно не просто засвоєння знань, а перетворення їх на глибокі ідейні переконання, які породжують сильні почуття, що виявляються в справах, вчинках і поведінці»⁷.

Комунізм, отже, означає гармонійні

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор 250—251.

⁷ «Промова товариша М. С. Хрущова на Всеросійському з'їзді вчителів 9 липня 1960 року», газ. «Радянська Україна» від 10 липня 1960 р.

розвиток людини. В цьому розвитку своє місце повинна зайняти стародавня історія. І тепер, коли партія закликає вивчати паростки нового, комуністичного, всі повин-

ні чітко розуміти, що ці паростки сходять на плідному ґрунті, підготовленому працею минулих поколінь.

С. М. БІБІКОВ

ЛЕВ ТОЛСТОЙ ЗА ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(За матеріалами яснополянської бібліотеки Л. М. Толстого)

В листопаді ц. р. весь радянський народ відзначав п'ятдесятиріччя з дня смерті Л. М. Толстого. Геніальний російський письменник виявляв глибокий інтерес до життя та історичного минулого українського народу, зокрема до причини перетворення вільних козаків на кріпаків.

В яснополянській бібліотеці Л. М. Толстого зберігається великий альбом малюнків «Из украинской старины», виконаних академіками живопису С. І. Васильківським і М. І. Самокишем, з пояснювальним текстом російського і французькою мовами відомого українського етнографа професора Д. І. Єварницького, в якому автор викладає історію запорозького козацтва.

Автора «Козаків» не могли не цікавити всі ці відомості і, на наш погляд, наявність такого альбому в особистій бібліотеці письменника не є випадковою. Про інтерес Толстого до історії українського народу свідчить також наявність в його яснополянській бібліотеці другого тома «Записок о Южной Руси», виданого у 1897 р. в Петербурзі П. Кулішем.

У цьому збірнику статей і поетичних творів відбилися буржуазно-націоналістичні погляди його упорядника і видавця, але зміщений тут фольклорний та етнографічний матеріал викликав схвальну оцінку М. О. Добролюбова і Т. Г. Шевченка.

В описі яснополянської бібліотеки, складеному в 1911 р. одним із особистих секретарів великого письменника В. Ф. Булгаковим, про роботу Толстого над томом «Записок о Южной Руси» сказано: «В тексті помітні, безумовно, не Л. М.-ча (тобто не Толстого. — Л. С.). Справді, в анонімно надрукованій у збірнику поемі Т. Г. Шевченка «Наймичка» примітки, що являли собою російський переклад деяких українських слів, зроблені не рукою Толстого. Але в кількох статтях збірника і в його змісті є примітки, які, без сумніву, належать Л. М. Толстому. Це доводиться не тільки характером цих приміток (відкреслювань, підкреслювань і значків, зроблених чорним олівцем), властивим для манери читання Л. М. Толстого, а й змістом того, на що письменник звертав увагу⁸.

⁸ У першому томі опису «Библиотеки Льва Николаевича Толстого в Ясной Поляне» (М., 1958) про ці примітки сказано обережно: «В тексте пометки..., возможно, Л. Н. Толстого» (стор. 276).

Уже в «Змісті» Л. М. Толстой відкреслив заголовок «Про причини ворожнечі між поляками і українцями в XVII ст. (дві статті М. П. Грабовського і П. А. Куліша з нагоди недавно знайденого універсалу гетьмана Остряниці)». Є толстовські примітки і в самому тексті цих статей. Але особливо багато їх у «Записці члена малоросійської колегії Г. М. Теплова «Про непорядки, які бувають від зловживань прав і звичаїв грамотами підтверджених Малросії», в якій автор розглядає становище козаків і селян на Україні в 60-і роки XVIII ст.

Публікуючи універсал попередника Богдана Хмельницького — гетьмана Остряниці від 20 березня 1638 р., в якому яскраво показано жорстоку експлуатацію українського народу польськими панамі і міститься заклик до повстання, П. Куліш надав у збірнику трибуну і польському «критику нашого минулого» М. П. Грабовському. Останній, як міг, намагався вигорити шляхетське панство і очорнити боротьбу українського народу.

Критика Кулішем пансько-шляхетських висловлювань Грабовського має половинчатий характер. З одного боку, Куліш наводить яскраві факти, які викривають вигадки Грабовського, а з другого, грає в об'єктивність, розклянується перед польським «критиком нашого минулого» (стор. 321). Вмістив у збірнику Куліш і таку писанину, як «Оповідання сучасника-поляка про походи проти гайдамаків», де народні месники показані грабіжниками і розбійниками.

В зауваженнях Грабовського щодо універсалу Остряниці увагу Л. М. Толстого привертало таке твердження «критика»: «...Ні адміністративного ґніту, ні ґніту, що витікає з права власницького, при тодішньому становищі справ бути не могло» (стор. 312).

Доброчицливе ставлення Л. М. Толстого до українського народу виявлялося і в його творах. Так, у народному оповіданні «Два старика» він говорить: «Йшли п'ять тижнів старі діди, домашні постоло розбили, вже нові купляти стали і прийшли в хохлатчину. Від дому йшли, за ночівлю й обід платили, а прийшли до хохлів, стали їх наперебій до себе люди зазивати. І пустять, і нагодують, і грошей не беруть, а то й коржів накладуть»⁹.

⁹ Лев Толстой, Полное собрание сочинений, т. 25, М., 1937, стор. 75.

Л. М. Толстой, широко співчуваючи українській бідноті, намалював в цьому оповіданні жакливу картину голоду на Україні, водночас розповідаючи про допомогу Єлисея голодуючим, показав зразок дружби російського і українського народів.

Увагу великого гуманіста привертав процес закріпачення українського селянства. Л. М. Толстой з олівцем у руках вивчав опубліковану в збірнику «Записку» Теплова, в якій цей процес був відображений.

П. Куліш відповідно до своїх дворянсько-ліберальних поглядів у передмові до «Записки» намагався спростувати твердження про недоброзичливість її автора до українського народу, аргументуючи це тим, що Теплов, показуючи становище українського народу, звинувачує поміщиків.

Теплов справді наводить факти, що більш-менш правильно характеризують становище українського народу в середині XVIII ст., але водночас із сторінок його «Записки» постає перед нами поміщик, монархіст, вірний слуга царя, який доводить, що українське селянство треба ще сильніше прикріпити до землі (що й було скоро здійснено Катериною II).

На думку Теплова, великим злом сучасної йому України було існування в ній поряд з російським литовського-республіканського права, а також більш м'яких і демократичних у порів'язанні з царським Магдебурзького і Саксонського прав. Уже в анотації змісту збірника Л. М. Толстой зробив помітку олівцем біля слів: «Гетьманщина не прагнула створити загальне благо для малоросійського народу і через це не могла бути довговічною» (стор. VI). Далі, у передмові видавця до «Записки» він у реченні: «...Із «Матеріалів для вітчизняної історії», виданих у Києві п. Судієнком, видно, як гетьмани наші, користуючись своєю владою і безмовністю хижаків-старшин, набрали собі «на булаву» земель по всій Малоросії» (стор. 173) підкреслює закінчення в слові «Матеріалів», слово «для» і майже все слово «вітчизняної».

Теплов розповідає, що до 1720 р. по всій Малоросії ніяких канцелярій не існувало і навіть Гетьманську канцелярію «...в 1720 р., листопада. 19 дня... особливою грамотою наказано заснувати» (стор. 175) тільки тому, що деякі канцеляристи, які служили в гетьмана, підроблювали підпис гетьмана.

Слова «наказано заснувати» Л. М. Толстой з'єднав з правого боку сторінки рискою. Теплов повідомляє у своїй «Записці», що вже імператриця Ганна Іванівна заборонила купувати українських селян, які вважалися державними, проте старшина та інші заможні люди купували їх разом із землями.

Читаючи це повідомлення Теплова, Л. М. Толстой зробив з лівого боку сторінки біля слів «...промисловці у самих мужиків, називаючи їх власними військо-

вими, які начебто за цим ім'ям вільні і можуть себе з землями продавати» характерну помітку, яка нагадує скрипичний ключ (стор. 180).

Автор «Записки» відзначає, що старшина та інші заможні промисловці, часто складаючи купчі «минулими роками», «скупчили військові царські села» (стор. 180). Л. М. Толстой підкреслив ці слова. Ніяких перешкод скуповуванню сіл старшина не чинила. Навпаки, вона всіма засобами домагалась переходу державних земель у приватне володіння.

Теплов роз'яснює, що козак не повинен продавати своєї землі тому, що володіння нею зв'язано з відбуванням військової повинності. Якщо козакові все ж потрібно продати землю, він повинен укласти угоду з таким же вільним козаком, як і сам, але не з представником старшини або з посполитим (селянином). Інакше цареві буде завдано збитків.

Викриваючи представників місцевої української влади і заможних осіб, Теплов пише: «Але вони (старшини. — А. С.) тлумачили козакам право: *начебто козак, все продати може, кому хоче*» (стор. 180) підкреслено Тепловим. — А. С.). Далі йдуть слова автора «Записки», підкреслені Л. М. Толстим, «...тому і всі майже землі козацькі скупчили» (стор. 180).

Толстой підкреслює висловлювання Теплова з приводу указу імператриці Ганни Іванівни («...в якому в 10 пункті відбражено»). Зміст указу зводився до того, що хто купляв землю, той і відбував повинність. Теплов вважає, що цей указ був найкращим засобом переведення усіх козаків у селяни, оскільки, продавши себе разом з землею, козак перетворювався на селянина і звільнявся від козацької військової повинності.

Л. М. Толстого заінтересував той факт, що багаті і бідні козаки намагались звільнитися від участі у війні, і він відкреслює на полях велике речення: «...тому що заможний козак завжди від служби відкуповувався, а *незаможний уникаючи її, краще бажав жити під ім'ям селянина, ніж їти в похід*, і біли того, будучи козаком за майновим станом, повинен, як ґрунтовний козак, платити іноді на консистентів цілу рацію і порцію, щоб йому учинити карбованець або більше; а взявши на себе ім'я безґрунтового мужика, служби не чинить і замість плати на царя карбованця платить як безґрунтовний, в рік алтин. або іноді дві копійки по розкладі...» (стор. 181) підкреслено Л. М. Толстим — А. С.). Ці думки співпадають з поглядами письменника, з його прагненням до спокійного селянського життя. Далі (стор. 181) Л. М. Толстой відкреслює на полях місце, де висловлені думки щодо пограбування народу, а слова про закріпачення козаків, крім того, ще й підкреслює.

Увагу Л. М. Толстого привертала недоброзичлива характеристика українських

поміщиків з боку Теплова, який писав: «...помішки малоросійські, які живуть, здебільшого не займаючись ніякими справами на своїх хуторах або в селах, марнуючи час, мають у тому головне заняття, що за ліси, за очерет, за степи, за млини, за підтопи гребель один на одного роблять збройні наїзди, що породжує численні смертовбивства» (стор. 192). Слова «роблять збройні наїзди» Л. М. Толстой підкреслює.

Інтерес Л. М. Толстого викликало висловлювання Теплова про закабалення козаків поміщиками і старшиною, не зважаючи на записи в гетьманських універсалах про те, що помішки не мають до козаків ніякого відношення: підкреслюючи в ньому деякі слова: «...Козаки живуть у великому не порядку, розкидані по різних місцях від свого сотника і перебувають у руках різних поміщиків, як селяни» (стор. 192, підкреслено Л. М. Толстим. — А. С.).

Насправді ж козакі перебували в повній залежності від своїх сотників (і не тільки на службі!) і від поміщиків. «Кожний сотник, — пише Теплов, — навіть не встигне в свою сотню прийти, як козаки уже перші будівельники його будинку, перші сінокосячі для його худоби і перші їдуть своїми підводами, не згадуючи вже про інші розорення» (стор. 193). Це речення відкреслено Л. М. Толстим на полях. Ним же зроблені під час читання і підкреслення.

Теплов повідомляє про хитромудрі засоби українських поміщиків, які вживалися ними для закабалення козаків і перетворення їх на кріпаків. Л. М. Толстой відкреслює на полях великий абзац, в якому йдеться про ці засоби: «Козаки, які жили в поміщицьких селах і містечках і землі свої мали в одній межі, зникають і перетворюються на мужиків так. Поміщик стільки у себе викурює вина, що всього вишинкувати в своїх маєтностях не може, тому більшу частину віддає вишинкувати козаку в своєму селі, а вибирає для цієї справи таких козаків, які могли б швидше у нього заплутатися. Кінець кінцем, коли стільки козаку надає, що той уже неспроможний все вино прошинкувати, поміщик, видуривши у нього посвідчення, тобто правове зобов'язання, б'є чолом на козака і вимагає заплатити борг.

Козак, будучи неспроможним заплатити борг по обліку, тобто по зобов'язанню стає підсудним за розділом 4, арт. 28, пункт 1, в якому визначено «нагороджувати нерухомим майном після оцінки...» (стор. 193—194, підкреслено Тепловим. — А. С.), тобто забирає через суд у козака землю.

Л. М. Толстой відкреслює на полях і розповідь Теплова про те, що відбувалося з колись вільним козаком після того, як він остаточно перетворювався на кріпака: «...Таким чином, козак, грунт свій втрапивши по суду за гаряче поміщицьке вино, яким шинкував, коли землі не вистачає для сплати, віддається й сам тому ж поміщику на відслугу, в силу права. Це є наслідком тієї незручності, що козак з поміщицькими мужиками в одних селах, хуторах і містечках живуть, і від цього більша частина козаків перетворювалася уже на мужиків поміщицьких...» (стор. 194).

Далі вірний слуга цариці Теплов намагається винайти засоби, щоб ще сильніше закріпачити селян. Разом з тим автор «Записки» не може приховати той факт, що, в минулому вільний козак, кріпак всіляко намагався визволитися від поміщицької експлуатації і кабали.

В розповіді Теплова про переходи селян від одного поміщика до другого Л. М. Толстой підкреслив слова про те, що селянин «тягнеться від одного до другого» (стор. 195).

Говорячи про переходи селян від одного поміщика до іншого, Теплов зауважує про такого селянина: «...він цей перехід від поміщика повинен учинити потайки, бо поміщик, виправдовуючись тим, начебто селянин все, що має, нажив на його, поміщицьких, грунтах, як тільки дізнається про його намір, грабує все його майно» (стор. 195). Ці слова Л. М. Толстой відкреслює на полях сторінок.

Помітки Л. М. Толстого в тексті статей збірника «Записки о Южной Руси» свідчать про те, що великий російський письменник інтересувався не тільки побутом, звичаями, вдачею українців, любив їх пісні, а й намагався осмислити процес соціального розвитку українського народу, вияснити його взаємовідносини з іншими народами.

А. А. САХАЛТУЄВ

ЧИСЕЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЇ ЗА РЕВІЗІЯМИ 1732 і 1763 РОКІВ

Як відомо, три загальноросійські ревізії 1719—1762 рр. не мали загального характеру. Вони не включали до перепису значні території окраїн царської Росії і цілі національності, наприклад, українське

населення т. зв. Гетьманщини¹⁰, Слобожанщини¹¹ та інших територій.

Однак царський уряд вживав деяких заходів до обліку населення цих територій. У фондах Центрального державного

¹⁰ З 1781 р. — Київська, Чернігівська і Новгород-Сіверська губернії.

¹¹ З 1764 р. — Слобідсько-Українська губернія, крім Острозького полку, приєднаного до Воронежської губернії у 1781 р.

архіву давніх актів (ЦДАДА) збереглися статистичні матеріали, що дають можливість досить повно висвітлити питання про чисельний і становий склад українського населення, яке проживало в так званих великоросійських землях, за виключенням Гетьманщини, де перший подушний перепис був проведений у 1763 р. В історіографії ці матеріали серйозно не вивчалися.

Дворянсько-буржуазні і радянські історики, аналізуючи матеріали I—III ревізій, намагались визначити загальну кількість населення Росії. При цьому вони приблизно визначали чисельність населення Гетьманщини та інших, не охоплених ревізією територій, але зовсім не враховували українське населення так званої Слобожанщини. В результаті вони одержували невірне число усього населення Росії і дуже занижене — українського населення.

Виятком у цьому відношенні є праця князя М. М. Щербатова «Статистика в рассуждении России», написана у 1776—1777 рр., в якій автор визначає загальну кількість населення Росії і наводить дані про чисельність українського населення. Слід відзначити, що визначена ним кількість українського населення (887 457 душ чоловічої статі) є дуже завищеною.

Н. Гербель у своїй праці¹² торкається тільки козацького населення Слобідської України за ревізіями 1722 і 1732 років. І. Герман у статті «О народонаселении»¹³, визначаючи все населення Росії за I—III ревізіями, також бере до уваги тільки українське населення Гетьманщини, тобто він не долічує лише за першу ревізію 640 тис. душ обх статей українського населення. Неточні цифри І. Германа аж до наших днів повторюють багато істориків. Взагалі необхідно зауважити, що радянські історики, визначаючи загальну кількість населення Росії, не критично використовують сумнівні, а іноді і зовсім невірні цифрові дані, які наводились дворянсько-буржуазними істориками. Досить вказати на три книги «Очерков по истории СССР», що стосуються XVIII ст.¹⁴

Українські радянські історики також не приділяють належної уваги питанням народонаселення. Дореволюційні історики України, визначаючи у своїх працях кількість українського населення Гетьманщини або всієї України у пізніший час, залишали без належної уваги чисельність усього українського населення у 1732 і 1763 рр.¹⁵

¹² «Изыумский Слободской полк», СПб, 1852.

¹³ «Статистический журнал», 1806, СПб., т. II, стор. 11—14.

¹⁴ Див. назв. працю за першу чверть XVIII ст., М., 1954, стор. 152, 212—213, за другу чверть, М., 1957, стор. 57, за другу половину XVIII ст., М., 1956, стор. 7, 45—49.

¹⁵ Див. В. Рубан, Землеописание Малые России по ревизии 1764 года, СПб., 1777; А. Шафонский, Черниговского на-

Враховуючи зовсім недостатнє вивчення питань загальної кількості і станового складу українського населення в т. зв. «великоросійських землях», автор поставив своїм завданням висвітлити їх за ревізіями 1732 і 1763 рр.

Перша загальноросійська ревізія, що розпочалася за указом від 29 січня 1719 р., не охопила українського населення¹⁶. Тому 10 травня 1722 р. вийшов сенатський указ «О переписи на Великороссийских землях малороссии, также и в Слободских полках помещичьих деревень и о неросписании с их деревьев на полки». За цим указом спеціально постані ревізори із військових чинів повинні були «учинити» в Слобідських полках і на «великоросійських землях» поголовний перепис «малоросіян» (козаків і селян) без наступного переміщення переписаного населення в подушний оклад Російських же втікачів, виявлених під час перепису, наказувалось відправляти на попереднє місце проживання¹⁷.

Розпочата в 1722 р. ревізія «малоросіян», поселених на великоросійських землях і в Слобідських полках, закінчилась водночас із завершенням першої ревізії (1727 р.)¹⁸. Однак уряд не був задоволений результатами цього перепису, підозрюючи значне «утаювання» населення. Цей перепис дає нам лише загальні відомості про кількість селянського населення.

У 1731 р. був проведений новий перепис селянського населення «малоросіян». Він показав зменшення їх кількості порівняно з 1722 р. на 1464 душі чол. статі (з 143 764 до 142 300)¹⁹. 20 червня 1732 р. вийшов указ Анни Іванівни «О переписи малороссии и Слободских полков в Белгородской губернии».²⁰

Для проведення перепису були відраджені спеціальні ревізори, кожний з яких відповідав за якусь територію. Відповідальність за загальні наслідки перепису

местничества, топографическое описание, К., 1851; И. Переверзев, Топографическое описание Харьковского наместничества М., 1788; Д. Багалей, Генеральное описание Малороссии, журн. «Киевская старина», 1883, т. VIII, стор. 402—433; Г. А. Максимович, Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией, т. 1, Нежин, 1913.

¹⁶ ПСЗ, т. V, № 3287, стор. 618—620.

¹⁷ ПСЗ, т. V, № 4000, стор. 675—676; № 4090, стор. 771—772.

¹⁸ ЦДАДА СРСР, ф. 248, оп. 7, спр. 479, «О Слободских и малороссийских полках с 1731 по 1742 гг.», стор. 357—360; (Тут же наводяться відомості і про перепис 1722—1727 рр.).

¹⁹ ЦДАДА СРСР, ф. 248, оп. 7, спр. 479, стор. 357—360.

²⁰ ПСЗ, т. VIII, № 6099, стор. 858—859; № 6105, стор. 863—864; № 6288, 6289; стор. 1001—1002.

була покладена на майора лейб-гвардії Семетівського полку Хрушова. Перепис проводився на тих же умовах, що і в 1722 р. В тому ж, 1732 р. він був закінчений. Було зареєстровано 323 112 душ чол. статі, в тому числі 189 562 селян і 114 933 козаки, підсусідки і підпомічники.

Статут проведення другої ревізії від 16 грудня 1743 р. також наказував переписати «всіх малоросіян на великоросійських землях», а також і в Слобідських полках»²¹ на попередніх засадах. Друга ревізія безперечно не охопила усього «малоросійського населення на великоросійських землях», було підраховано тільки 268 394 душі чол. статі²². В той же час характер документа не дозволяє визначити, яка територія не була включена в ці підрахунки (поданий тільки загальний підсумок без поділу на повіті).

Під час третьої ревізії (1761 р.)²³ відповідалним за перепис «черкас», які живуть, «на великоросійських і козацьких землях», був лейб-гвардії секунд-майор Щербинін²⁴. Цей перепис дав 513 971 душу чол. статі, в тому числі свояків і підпомічників 154 808, селян — 359 163²⁴.

У відомості ж, яка надійшла з канцелярії Слобідсько-Української губернії генерал-прокурору князю А. А. Вяземському в 1768 р. значилось 524 426 душ чол. статі, в тому числі 194 466 душ військових обивателів, 329 219 власницьких селян і 741 циган²⁵. Ця відомість враховувала селянство і козацтво, але не давала даних про кількість українського населення в станицях області Війська Донського. Ці дані необхідно брати з названої відомості майора Щербиніна. Доповнюючи одну відомість іншою, можна встановити, що загальна кількість українського населення у 1763 р. становила 544 853 душі чол. статі.

Таким чином, українське населення цих територій протягом 31 року (з 1732 по 1763 р.) збільшилось на 38,4% (з 32 312 душ чоловічої статі до 524 426 душ). Проте по окремих районах темпи зростання були різні. В Слобідсько-Українській губернії населення з 1732 по 1763 р. зросло на 129 249 душ чоловічої статі, або на 42,4%, у Белгородській губернії — на 39 945 душ чол. статі, або на 24,6%.

Чим можна пояснити різні темпи зростання населення в окремих районах? На це питання можна відповісти тільки при-

близно. Так, українське населення Слобідсько-Української губернії зростало швидше українського населення Белгородської губернії з кількох причин. По-перше, кріпосне право в цьому районі було слабше, ніж у Белгородській губернії, де воно сформувалося значно раніше. По-друге, голодні 1738, 1748—1750 рр. більш відчутні були в Белгородській губернії²⁷. Різниця в темпах приросту населення цих губерній пояснюється також епідемією «диккої хвороби» в 1738 р., яка охопила в першу чергу Белгородську губернію та Ізюмський полк Слобідсько-Української губернії, і від якої померла велика кількість людей²⁸.

Про українську колонізацію, як і про російську, не виявлено офіціальних джерел. Царський уряд заборонив самовільне переселення і неодноразово вживав рішучих заходів до повернення переселенців на їх попередні місця проживання. Наявні матеріали все ж дозволяють у загальних рисах визначити основні райони української колонізації.

До територій, на яких у значній кількості осідало зайшло українське населення, необхідно віднести, в першу чергу, землі Облесті Війська Донського, потім суміжні із Слобідсько-Українською губернією Воронежську, Новоросійську, Астраханську і частково Оренбурзьку та Казанську губернії. На території Облесті Війська Донського, наприклад, по другій ревізії налічувалась 761 душа чол. статі українського населення, а по третій ревізії було вже 20 422 душі²⁹. Звичайно, не виключені факти досить неповного обліку українського населення другою ревізією і більш точного обліку третьою і наступними ревізіями. Проте це не змінює загальної картини зростання, оскільки, за четвертою ревізією 1782 р., на території Облесті Війська Донського налічувалося вже 26 597 душ чол. статі українського населення, а за п'ятою (1795 р.) — 58 500 душ чол. статі³⁰. Те ж саме можна сказати й про інші райони.

Інтересно простежити темпи приросту окремо селянства і козацтва на згаданих землях. Чисельність власницьких селян зросла за названий період на 42,4%, а козацтва на 41%. Отже, до повного закріпачення в 1783 р. темпи середньорічного приросту козацтва і селянства не мали будь-якої істотної різниці, що пояснюється, безперечно, значно меншим кріпосним гнітом у той час щодо власницьких селян порівняно з останньою чвертю XVIII і, особливо, першою половиною XIX ст., коли

²¹ ПСЗ, т. XI, № 8835, стор. 962—964; т. XII, № 9273, стор. 540.

²² ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 59/3630, арк. 904—905.

²³ ПСЗ, т. XV, № 11364, стор. 834—836.

²⁴ ПСЗ, т. XXVI, № 11773, стор. 173—174.

²⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 259, оп. 1, спр. 3573, арк. 187—188, ПСЗ, т. XXVI, № 12293, стор. 1003—1007.

²⁶ ЦДАДА, СРСР, ф. 259, оп. 2, спр. 6450, арк. 1298—1301.

²⁷ ПСЗ, т. XX, № 7959, стор. 961; т. XXII, № 9590, стор. 28—31; № 9709, стор. 193—196.

²⁸ ПСЗ, т. XX, № 7623, стор. 575—576.

²⁹ ЦДАДА, СРСР, ф. 259, оп. 1, спр. 3574, арк. 187—188.

³⁰ ЦДАДА, СРСР, ф. 248, оп. 58, спр. 288/4859, арк. 811—812, 815.

власницьке селянство було вже остаточно закріпачено і позбавлено права переходу. Саме в той час різко зросла кількість утеч українського населення на Дон. Адже на Дону кріпосне право встановилось остаточно лише після п'ятої ревізії 1785 р.

У наступні роки картина різко змінилася, в XIX ст. темпи приросту державних селян (на які було перетворено козацтво), різко випередили приріст кріпосного селянства. В цьому процесі різниця в економічному становищі згаданих верств населення відіграла далеко не останню роль. Якщо розглянути цей процес по окремих районах, то видно, що в Слобідсько-Українській губернії кількість селянства збільшилась на 57 429 душ чол. статі або на 48%, а козаків — на 71 081 душу чол. статі, або на 38,5%. Таким чином, темпи приросту козацтва у данному районі були значно вищі від темпів зростання козацтва і селянства загалом по всіх районах. У Белгородській же губернії кількість селян зросла лише на 23,5%.

До причин різниці у прирості козацтва і селянства Слобідсько-Української губернії необхідно ще додати «оселення» в той період частини козацтва військовою старшиною, яке відбувалось незважаючи на досить енергійну протидію цьому процесові царського уряду³¹.

Цікаві попередні висновки дозволяють зробити відомості про зміни у кількісному співвідношенні між селянством і козацтвом за ревізіями 1732 і 1763 рр. у Слобідсько-Українській губернії за ревізіями 1732 і 1763 рр. У Слобідсько-Українській губернії у 1732 р. селянство становило 35,2% всього населення, а козацтво — 64,8%. У 1763 р. це співвідношення змінюється і селянство становить уже 39,8%,

а козацтво 60%. Таким чином, питома вага селянства в загальній кількості населення губернії з 1732 по 1763 рр. зросла на 4,6%, а козацтва відповідно зменшилась. Це пояснюється, мабуть, закріпаченням частини козацтва старшиною.

У Белгородській же губернії за ревізією 1732 р. селянство становило все населення (100%). Цей процент практично зберігся і до 1763 р. (99,87%). За той час наявність селян в губернії зросла на 23,5%.

Загалом у 1732 р. селянство становило 58,69%, а у 1763 р. — 64,17% всього українського населення, процентне ж співвідношення козацтва майже не змінилось (35,58% у 1732 р. і 35,79% у 1763 р.) при зростанні в абсолютних цифрах з 114 933 душ чол. статі до 194 466 душ.

Такі попередні висновки можна зробити навіть при побіжному аналізі ревізій 1732 і 1763 рр. Для дальшого дослідження цього питання необхідно буде виявити нові джерела і, в першу чергу, відомості про чисельний і становий склад українського населення за попередній і наступні періоди, а також відомості про чисельність і становий склад російського та «іногороднього» населення Росії.

Для визначення загальної кількості населення всієї Росії за матеріалами ревізій необхідно виявити документальні матеріали, що зберігаються у центральних та місцевих архівах СРСР як по основних ревізіях, так і по окремих переписах, що включають у ті категорії населення, а в ряді випадків і цілі території (українське населення, національні меншості Сибіру, башкири, населення Прибалтики і т. д.), які не були включені в основні ревізії.

V. M. КАБУЗАН

ЛІТОПИСНІ МІСТА БУКОВИНИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

У висвітленні слов'яно-руського періоду історії Буковини важлива роль належить літописним джерелам. Хоч і скупо, але згадують літописці про окремі населені пункти, які знаходяться на території сучасної Чернівецької області. Так, розповідаючи про походи Данила Галицького, Іпатіївський літопис згадує населені пункти на правому березі Дністра — Онут³² і Василів³³. У Воскресенському літописі є згадки про Хотин³⁴ та інші міста.

Вивчення слов'янських пам'яток Буковини Чернівецький краєзнавчий музей розпочав з літописних населених пунктів. Було встановлено їх місцезнаходження,

³¹ ПСЗ, т. IX, стор. 397.

³² «Полное собрание русских летописей», т. II, стор. 735, (далі скорочено — «ПСРЛ»).

³³ Там же, стор. 761.

³⁴ «ПСРЛ», т. VII, стор. 240—241.

а в найбільш важливих місцях провадиться систематичні розкопки.

Згаданий в літописі за 1230 р. Василів, як показали археологічні дослідження, розміщувався на Дністрі там, де тепер знаходиться однойменне село Заставнівського району. Це був значний населений пункт Галицької Русі. На високому горбі над Дністром знаходився феодальний замок. Від нього збереглися сліди земляних укріплень (вал і рів), рештки давніх будівель, різноманітні стародавні речі. Біля підніжжя замку і далі на північ вздовж річки на протязі двох кілометрів стояли напівземлянкові житла. Їх рештки у вигляді ям глибиною до метра можна бачити й нині. Напроти гирла р. Серет, на низькому мисові, знаходилась укріплена пристань, де могли спинятися торгові судна і перевантажувати товари на вози. Поруч з пристанню розміщувався торг. На це вказує давня

топографічна назва. На захід від Василева, в скелях біля природного джерела, знаходився монастир.

Приблизно в центрі літописного Василева, на пагорбку висотою 20 м, у XII ст. була збудована висока кам'яна церква. Тепер від церкви зберігся лише фундамент, вкритий шаром землі двометрової товщини.

У 1958—1959 рр. експедиція Чернівецького краєзнавчого музею розкопала і дослідила рештки стародавньої будівлі. Це був одноглавий храм, дуже подібний до аналогічних будівель Галича. Він служив усипальницею якогось багатого і знатного феодалного роду. В притворі храму розкопано п'ять саркофагів з древньоруськими похованнями в них. Кожний саркофаг витесаний з брили сірого пісковика. Зверху саркофаг накривався кам'яною плитою. Аналогію саркофагам з Василева знайдено в древньоруському Галичі³⁵.

Значний інтерес викликає кам'яний саркофаг, розкопаний за межами церкви, біля її північної стіни. На його плиті вирізано геометричний знак, який складається з трьох вписаних один в другий прямокутників. Подібні знаки відомі під назвою «вавілоні». Їх ставили як символ зодчої мудрості³⁶. У саркофазі, на кришці якого зображено «вавілон», напевно був похований будівничий храму. Біля кістяка чоловіка віком 50—60 років знайдено рештки надмогильної тризни: вугілля та уламки глиняного посуду XII—XIII ст.

На плиті, поруч з «вавілоном», вирізано інші геометричні фігури. Серед них є так звані «знаки рюриковичів» — герби древньоруських князів. Подібні знаки відомі по знахідках в інших місцях Галицької Русі, зокрема в Пліснеську, Львівської області³⁷. Древньоруські геральдичні знаки Галицької Русі не розшифровані і неможливо визначити князів, яким належали герби, зображені на надмогильній плиті з Василева. Подібні знаки на речах є свідченням їх князівської приналежності³⁸. Можливо, що зодчий, похований в саркофазі із «знаками рюриковичів», був придворним архітектором одного з князів.

Як встановлено розкопками, храм у Василеві, збудований у XII ст., функціонував до XVII ст. Є підстава вважати, що храм був спалений і зруйнований під час грабінницького набігу турецьких яничарів.

³⁵ Я. Пастернак, Старий Галич, Львів, 1944, стор. 132—141, табл. X.

³⁶ Про «вавілоні» див. Б. А. Рыбаков, Архитектурная математика древнерусских зодчих, журн. «Советская археология», 1957, № 1, стор. 90—92.

³⁷ О. Ратиц, Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР, 1957, стор. 87, таблиця V.

³⁸ Див. В. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси, журн. «Советская археология», 1940, № 6, стор. 257.

Поблизу церкви, що розкопувалась, виявлено кам'яний хрест з написом про набіг турецьких яничарів на буковинські села в 1698 р. Напис розповідає про погром у Василеві, вчинений грабінниками. Називаються імена людей, порубаних яничарами.

У Василеві зібрані різноманітні речі, які вказують на його тісні економічні зв'язки в XII—XIII ст. з іншими древньоруськими містами. Тут, зокрема, знайдено бронзові хрести-складні, виготовлені в ремісничих майстернях Києва, шиферні важки до веретен з Овруцьких каменерізних майстерень, золототканна парча з міст узбережжя Чорного моря, керамічні вироби з Галича тощо. В наступні роки дослідження у Василеві будуть продовжені.

Археологічними розвідками встановлено, що Онут, який згадується в літописі за 1219 р., знаходився на Дністрі, на території однойменного села, Заставнівського району. В урочищі Клиння, що являє собою невисоку терасу Дністра, виявлено рештки древньоруських жител. Поселення було добре зв'язане з Дністром. Торговельні судна, які йшли по річці, могли робити зупинки біля Онута.

Наприкінці XIV ст. невідомий для нас автор із Новгородка склав список міст, населення яких розмовляло слов'янською мовою, незалежно від того, в склад яких держав вони входили. До списку включені міста, які існували раніше, і ті, які уже не існували, але були відомі автору з документів. Список був внесений в руські літописи під назвою «Список русских городов дальних и ближних»³⁹. Серед «волошських» (молдавських) міст названо ряд населених пунктів, які знаходяться на території сучасної Чернівецької області. Сюди в першу чергу відноситься «на Днестре Хотень» — сучасний Хотин. Рештки матеріальної культури древньоруського часу виявлені в урочищі «Грабарня» (південно-східна околиця Хотина). Десять наприкінці XIII — першій половині XIV ст. в Хотині були споруджені кам'яні укріплення, руїни яких збереглися до наших днів⁴⁰.

Особливий інтерес викликає згадка у «Списку» міста Черн, в якому ряд дослідників вбачає стародавній Чернівці. Так, наприклад, молдавські історики поміщають Черн на місці сучасних Чернівців і його заснування відносять до XIII ст.⁴¹ Існує й інша думка. Російські історики Л. Батюшков⁴² та інші поміщали Черн на лівому

³⁹ «ПСРЛ», т. VII, стор. 240—241.

⁴⁰ Див. «Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період)», К., 1957, стор. 72—73.

⁴¹ Див. Ф. А. Грекул, Социально-экономический и политический строй Молдавии II-й половины XV в., Кишинев, 1950, стор. 110.

⁴² Див. Л. Н. Батюшков, Бессарабия, Историческое описание, СПб., 1892.

березі Дністровського лиману, де в XVII—XVIII ст. було містечко Чарна⁴³. Але з останнім припущенням важко погодитися. Відомо, що в час складання «Списку» (наприкінці XIV ст.) територія Молдавії простягалась до Дністра і безпідставно шукати «волошський град Черн» на лівому березі річки.

На наш погляд, є більше підстав зв'язувати літописний Черн з сучасними Чернівцями. Це підтверджується в першу чергу переказом про заснування Чернівців та археологічними матеріалами. У XVIII ст. від старожилів Чернівців був записаний цікавий переказ про заснування міста. Відповідаючи на запитання «Хто збудував місто Чернівці?», старожили твердили: «Давно князі, які мечем обороняли цей край, заклали місто. Воно стояло не на тевершній землі, а на тому березі Прута, де є так звана Денисівка⁴⁴. Часті повіді Прута примусили молдавських князів перенести місто на правий берег річки, де воно стоїть і тепер⁴⁵».

Посилаючись на цей переказ, чернівцький історик Р. Кайндль висловив припущення, що Чернівці, як торговельний пункт, почали розвиватися на лівому березі Прута⁴⁶. Початок його заснування він відніс до XII ст. і вважав, що Чернівці згадуються в сторінках руського літопису під назвою «Черн-Аський торг»⁴⁷.

Цікаве припущення дослідника про заснування Чернівців не було підтвержене іншими науковими даними, зокрема, археологічними. Якщо дійсно в долині Прута, на місці сучасних селищ Ленківці і Ст. Жучка (де раніше було село Денисівка), в XII ст. знаходилось місто, то там повинні бути його рештки або сліди.

На території селища Ленківці уже давно відомі рештки земляних укріплень⁴⁸. Експедиція Чернівцького краєзнавчого музею встановила, що земляний вал і рови є рештками укріплень древньоруського міста-фортеці XII—XIII ст. Ленківцька фортеця займала досить вигідну позицію.

Вона розміщувалась серед боліт у долині Прута. Тут у XII ст. проходив торговельний шлях з Галича до берегів Чорного моря⁴⁹. Збудована на незначному підвищенні, фортеця займала пануюче становище в долині Прута і відігравала важливу роль в обороні торгових шляхів і руських земель в Прикарпатті.

Фортеця була збудована в XII ст., коли Буковина входила до складу Галицько-Волинського князівства. Це підтверджується численними знахідками у валу речей того часу. Можна допустити, що Ленківцька фортеця була збудована при Галицькому князі Ярославі Осмомислі (1152—1187 рр.), який, за виразом літописця, «ростроил землю своєю»⁵⁰, тобто збудував багато міст.

Слід відзначити, що увесь обрис матеріальної культури Ленківцького городища майже абсолютного тотожний з матеріальною культурою древньоруського Галича. Це говорить про тісні економічні, політичні і культурні зв'язки фортеці з столицею князівства.

Біля Ленківцької фортеці концентрувалося населення, яке займалось ремеслом і торгівлею⁵¹. Наявність біля фортеці торгово-ремісничого посаду дає можливість віднести її до категорії населених пунктів міського типу.

Беручи до уваги, що в основі сучасної назви «Чернівці» лежить слов'янське слово «Черн»⁵¹, а також той факт, що переказ про заснування міста знаходить своє підтвердження в археологічних матеріалах, можна літописний Черн зв'язувати з реальною археологічною пам'яткою — Ленківцьким городищем.

Матеріали, здобуті під час археологічних досліджень літописних населених пунктів, значно доповнюють скупі письмові джерела про слов'янські населення на Буковині.

Б. О. ТИМОШУК

⁴³ Див. В. Кордт, Матеріали до історії картографії України, ч. 1, 1931, карта № 26.

⁴⁴ Денисівка — село, яке існувало в середні віки на території сучасних сіл Ленківці і Стара Жучка.

⁴⁵ D. Wegelka, Urkundliche Nachrichten über die Städte «Cecina» und «Tschernowitz», Чернівці, 1887, стор. 21—23.

⁴⁶ R. Kaindl, Geschichte von Czernowitz, Чернівці, 1908, стор. 4—5.

⁴⁷ «ПСРЛ», т. VII, стор. 270—271. Кайндль неправильно назву двох міст «Черн» і «Яський Торг» (сучасне м. Ясси) звів в одну.

⁴⁸ Див. E. Fischer, Kuzmin, Jahrbuch des Bukowiner Landes museums, Чернівці, 1902, стор. 61.

⁴⁹ Вздовж долини Прута розміщуються слов'янські поселення XII—XIII ст. в одну лінію, яка співпадає з давньою топографічною назвою «Берладська дорога». Тому слід вважати, що вздовж долини Прута проходив сухопутний шлях на Берлад (нижче Подунав'я) під назвою Берладського.

⁵⁰ «ПСРЛ», т. II, стор. 656.

⁵¹ Найбільш імовірно, що назва «Чернівці» походить від слова «Черн». Зміна назви, очевидно, зв'язана з перенесенням міста з лівого на правий берег Прута, що сталося в XIII—XIV ст. Засновниками нового міста на правому березі річки були вихідці з літописного Черна. Останніх могли назвати «Чернівці», тобто ті, що прийшли з Черна, подібно до того, як вихідців з Чернігова називають чернігівці, з Полтави — полтавці і т. д.

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

23 червня 1960 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН СРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії Н УРСР М. Н. Лещенком на тему «Селянський рух на Україні в зв'язку з впровадженням реформи 1861 р.».

Наукове значення теми дисертації безсумнівно. Адаже боротьба селянських мас в 50—60-х рр. XIX ст. була важливим елементом революційної ситуації, що привела до реформи 1861 р., а також рубілем між двома соціально-економічними формами в Росії, у тому числі й на Україні.

Офіційними опонентами виступили академік М. М. Дружинін, член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор І. О. Гуржій та доктори історичних наук, професори В. К. Яценко і П. А. Зайончковський.

Всі опоненти — офіційні і неофіційні — відзначали, що М. Н. Лещенко провів напружену роботу, яка буде корисною усім науковцям, які займаються вивченням історії XIX ст. До цього часу в історичній літературі не було узагальнюючої праці, присвяченої селянському руху на Україні в зв'язку з підготовкою і скасуванням кріпацтва. Велика монографія М. Н. Лещенка заповнює цю прогалину.

М. Н. Лещенко використав величезну кількість архівного матеріалу, як центральних, так і обласних архівів, обробив 3476 старих грамот по 30 повітах України, хопивши своїм дослідженням третину усієї території.

Заслугою дослідника є те, що він підрахував число селянських виступів і кількість населення, що брало участь у цій боротьбі. Зроблені М. Н. Лещенком на основі нових джерел підрахунки кількості селянських виступів дають показники значно більші, ніж ті, що наводилися у радянській історіографії. При цьому автор подає не просто сумарну картину селянської боротьби, а детально розглядає її закономірний розвиток по основних етапах в основ-

них районах. В результаті М. Н. Лещенко приходиться до нових висновків, які значно змінюють ті дані, які досі вважалися загальноновизнаними.

У першому розділі дисертації досліджуються соціально-економічні передумови скасування кріпацтва, класова боротьба на Україні у період підготовки реформи, показується кріпосницький характер маніфесту 19 лютого 1861 р. Скасування кріпацтва дисертант правильно подає як результат гострого конфлікту між розвитком нових продуктивних сил і пануючими феодально-кріпосницькими виробничими відносинами. Розглядаючи питання класової боротьби у період підготовки реформи, він показує, як навколо селянського питання стикалися інтереси усіх суспільних класів і груп: поміщиків-кріпосників, ліберального дворянства, ліберальної буржуазії, самого селянства і революційно-демократичної інтелігенції. Показавши, що всередині класу дворянства боротьба відбувалася лише за міру поступок, М. Н. Лещенко переконливо доводить, що дійсними виразниками інтересів селян виступали революціонери-демократи.

Основними питаннями, що досліджуються у другому розділі дисертації, є опублікування маніфесту 19 лютого і ставлення до нього селянства, піднесення селянського руху на Україні весною 1861 р., характер і форми боротьби селян проти поміщиків. На конкретному матеріалі дисертант показує, як царський уряд, боячись вибуху народного обурення, вживав ряд заходів до зміцнення своєї влади в центрі і на місцях. Однак царському уряду не вдалося запобігти селянським виступам. У розділі підкреслюється, що, незважаючи на розрізненість, стихійність і неорганізованість, селянський рух навесні 1861 р. змушував поміщиків у ряді випадків йти на поступки селянам.

У третьому розділі М. Н. Лещенко докладно спинається на питаннях класової боротьби селян у зв'язку із створенням і діяльністю інституту мирових посередників, висвітлює селянські виступи проти

фіктивного селянського «самоврядування», проти поміщицького гніту.

Особливий науковий інтерес становлять узагальнюючі дані, наведені у розділі про розподіл селянського руху у червні-вересні 1861 р. по формах боротьби, про співвідношення активних і «пасивних» виступів селян, про кількість репресованих учасників селянської боротьби, про динаміку селянського руху у травні — вересні 1861 р. і т. ін.

У четвертому й п'ятому розділах досліджується питання про складання і введення уставних грамот, показано пограбування селян поміщиками, а також боротьбу селян в зв'язку із введенням уставних грамот і переводом селян на викуп. У п'ятому розділі докладно вивчається спроба революціонерів-демократів підняти селян на повстання навесні 1863 р., повстання польської шляхти на Правобережній Україні в 1863 р. та ставлення до нього українського селянства.

Класовій боротьбі в українському селі у 1864—1869 рр. присвячено шостий, останній розділ дисертації. В ньому М. Н. Лещенко вивчає аграрні відносини на Україні в той період, боротьбу селян проти кабального викупу, поміщицької експлуатації у зв'язку з розмежуванням поміщицьких і селянських земель, виступи державних селян і класову боротьбу всередині селянства.

Як і в попередніх розділах, автор наводить узагальнюючі дані про кількість селянських рухів у 1864—1869 рр. Цікаві відомості подаються про підпали селянами поміщицького майна і ті збитки, яких зазнали від цього поміщики.

Докторська дисертація М. Н. Лещенка, як вказували опоненти, є цінним вкладом в радянську історіографію. Вчена рада Інституту історії АН СРСР одностайно присудила її автору вчений ступінь доктора історичних наук.

* * *

У другій половині 1959 р. — першій половині 1960 р. в Інституті історії АН УРСР було захищено шість дисертацій на здобуття ступеня кандидата історичних наук.

14 червня 1960 р. В. М. Немченко захистив дисертацію на тему «Селянський рух на Півдні України в 1917 р.», в якій висвітлюється малодосліджене питання про класову боротьбу у південноукраїнському селі напередодні і в період Великої Жовтневої соціалістичної революції. На основі аналізу і узагальнення багатьох архівних і статистичних даних та використання опублікованої літератури дисертант показав економічне становище, аграрні відносини та специфіку класового розшарування селянства на Півдні України, боротьбу більшовиків Півдня за завоювання селянських мас на сторону пролетарської революції, перехід селян від поміркованих

до революційних методів боротьби, масові виступи за реалізацію Ленінського земельного декрету, проти контрреволюційного режиму Центральної ради.

30 червня 1959 р. С. Т. Білецький захистив дисертацію на тему «Селянська боротьба в місті Львові в середині XVII ст.». Дисертант опрацював одну з актуальних тем історії міст України в епоху феодалізму. На багатому архівному матеріалі С. Т. Білецький висвітлив класову боротьбу у Львові в середині XVII ст. у тісному зв'язку з соціально-економічними умовами, які склалися на той час у місті. Багатий фактичний матеріал, зібраний автором для характеристики економіки Львова, дає можливість зробити важливий висновок про рівень промислового і торгового розвитку міста.

10 листопада 1959 р. Є. С. Приходько захистив дисертацію на тему «Соціально-економічний розвиток поміщицького господарства на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст.», в якій висвітлюються розклад феодалізму і розвиток капіталістичних відносин на Правобережній Україні. На основі архівних матеріалів — головним чином з фамільних фондів польських магнатів — дисертант по-новому поставив і вирішив ряд питань, висвітлення яких значно розширює наше уявлення про економіку Правобережжя у другій половині XVIII ст. Є. С. Приходько показав, як деякі поміщики від спорадичного застосування найманої праці переходили до систематичної експлуатації праці найманих робітників. Він наводить приклади застосування найму у селянському господарстві, що незаперечно свідчать про формування в надрах феодалізму нового, капіталістичного укладу.

На тему «Провал американської політики ізоляції Китаю» 29 грудня 1959 р. захистив дисертацію Л. О. Лещенко. Дисертація присвячена викриттю політики імперіалістичних сил щодо Китайської Народної Республіки. В ній детально розглядаються підступні дії імперіалістів США, що створюють воєнні блоки, спрямовані проти КНР і національно-визвольної боротьби народів Азії. Дуже доречним є показ Л. О. Лещенком зв'язків між чанкайшистським охвістям на Тайвані та українськими буржуазними націоналістами, які разом служать американським hazям.

Розглядаючи боротьбу прогресивних сил за допуск КНР в ООН, дисертант доводить законні права КНР на участь в цій міжнародній організації.

«Перші успіхи соціалістичної індустріалізації на Україні (1926—1929)» — така тема кандидатської дисертації, яку захистив 26 січня 1960 р. Д. П. Поклад. Поряд із дослідженням важливих питань промислового будівництва автор приділив значну увагу історії робітничого класу України у 1926—1929 рр. Події, які відбувалися на Україні в 1926—1929 рр., автор подає у нерозривному зв'язку із суспіль-

но-історичними процесами, що мали місце у всій Радянській країні. В дисертації підкреслюється єдність і братерська дружба усіх народів СРСР в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни.

Л. І. В а с ю к 6 липня 1960 р. захистив дисертацію на тему «Піднесення матеріального добробуту і культурного рівня життя трудящих західних областей УРСР в IV п'ятиріччі (1946—1950 рр.) (На матеріалах Чернівецької і Станіславської областей УРСР)». В дисертації досліджується історія встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях, показується процес швидкої відбудови

народного господарства після закінчення Великої Вітчизняної війни, розвитку промисловості, соціалістична перебудова сільського господарства, значне зростання матеріального добробуту і культури трудящих мас Північної Буковини і Станіславської області.

Матеріали, наведені дисертантом, показують, що після возз'єднання західноукраїнських земель в УРСР настав новий період їх історії, період могутнього піднесення народного господарства і культури, дійсної демократизації всього суспільного життя.

Ю. О. КУРНОСОВ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ

З 25 по 27 травня ц. р. в Одесі при державному університеті проходила наукова конференція з питань комуністичного виховання трудящих у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. В роботі конференції взяли участь 892 чол., в тому числі наукові працівники вузів, викладачі середніх спеціальних навчальних закладів Одеської області і шкіл міста, партійні, радянські, профспілкові та комсомольські працівники, новатори виробництва, керівники промислових підприємств і колгоспів. На конференції були також присутні близько ста представників 28 вузів Москви, Горького, Ашхабада, Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Полтави та інших міст.

До конференції Організаційний комітет підготував і видав окремою збіркою 48 скорочених текстів доповідей і повідомлень, у написанні яких взяли участь 63 автори. Ряд текстів були розроблені членами в співавторстві з працівниками промисловості, сільського господарства, представниками громадських організацій. Видання збірки значною мірою сприяло активізації роботи конференції.

На пленарному засіданні 25 травня учасники конференції заслухали доповідь секретаря Одеського обласного комітету КП України К. С. К о в а л е н к а — «Про станова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» — програма комуністичного виховання трудящих». Професор М. П. К і м (Москва) зробив доповідь на тему «Комунізм і культура», професор Є. Б. Л у н ц (Одеський технологічний інститут) — на тему «Роль технічного прогресу в підвищенні культурно-технічного рівня трудящих у період розгорнутого будівництва комунізму». Голова відділення суспільних наук АН УРСР О. С. К о р о і д виступив із доповіддю: «Розгорнуте будівництво комуністичного суспільства і здійснення ленінських ідей соціалістичного змагання». З великим ін-

тересом учасники конференції прослухали доповідь доктора філологічних наук, професора Московського університету І. В. А с т а х о в а «Роль літератури і мистецтва у комуністичному вихованні трудящих».

На пленарному засіданні виступив також депутат Верховної Ради СРСР Д. В. О в с я н н и к о в з повідомленням «Про досвід роботи бригади комуністичної праці Одеського заводу ім. Січневого повстання».

Тематика доповідей і повідомлень наукової конференції охоплювала чотири найважливіші проблеми комуністичного виховання: роль трудового виховання, формування комуністичної свідомості і морального обличчя радянської людини, роль партійних і громадських організацій в комуністичному вихованні трудящих, роль соціалістичної культури в комуністичному вихованні. Відповідно до цих проблем на конференції була організована робота секцій.

Соціалістична праця, яка в наш час дедалі більше набуває комуністичних рис, активна участь у будівництві комунізму є найкращою школою виховання комуністичної моралі. За звання колективів комуністичної праці включилися кращі представники робітничого класу. Цей рух розширюється, міцніє, набуває загального характеру. Саме про це говорилося на першій секції, в роботі якої взяло участь 300 чол. У доповідях і виступах глибоко розкривалися нові явища і процеси, які характеризують зростання комуністичної свідомості трудящих промисловості і сільського господарства в період розгорнутого будівництва комунізму. Особливий інтерес викликали доповіді і повідомлення новаторів виробництва В. К. Б р о н ю к а (про досвід роботи бригади комуністичної праці Одеського заводу ім. Жовтневої революції), двічі Героя Соціалістичної Праці М. О. П о с м і т н о г о («Форми і методи виховання колгоспників сільськогос-

подарської артілі ім. XXI з'їзду КПРС»), лауреата Сталінської премії Г. С. Нежевенка та ін.

На засіданні другої секції було заслухано і обговорено 10 доповідей і повідомлень. В них підкреслювалась необхідність розглядати комуністичне виховання як багатогранний процес, основою якого є марксистсько-ленінське вчення. Доповідачі наголошували на тому, що філософське, атеїстичне і естетичне виховання повинні бути предметом уваги як в практиці комуністичного виховання, так і в галузі розвитку питань марксистсько-ленінської теорії.

Великий теоретичний і практичний інтерес мали доповіді і повідомлення, заслухані на секції з проблеми «Роль партійних і громадських організацій в комуністичному вихованні трудящих».

В доповідях В. Я. Доброходова («В. І. Ленін про основні риси партійної пропаганди»), І. П. Никифорова («Про нові форми партійної пропаганди на промислових підприємствах Сталінського району м. Одеси»), В. Д. Демиденка («Про комуністичне виховання молоді»), В. І. Гаца, Р. М. Кошелевої («Роль народних дружин в комуністичному вихованні трудящих») та в інших глибоко розкриті діяльність партійних і громадських організацій по комуністичному ви-

хованню трудящих, по підвищенню ролі громадськості у вихованні високої трудової дисципліни, вихованню молодого покоління на славних революційних і трудових традиціях радянського народу. Доповідачі вносили конкретні пропозиції, спрямовані на подальше поліпшення комуністичного виховання трудящих і молоді.

На секції з проблеми «Роль соціалістичної культури в комуністичному вихованні» було заслухано і обговорено 10 доповідей і наукових повідомлень. В них розкривалось вчення В. І. Леніна про роль літератури і мистецтва в комуністичному вихованні трудящих, наводились цікаві факти про розвиток соціалістичної культури і підвищення свідомості радянських людей, про роль художньої літератури в комуністичному вихованні молоді, висвітлювалась тема трудового виховання.

На заключному пленарному засіданні 27 травня керівники секцій доповіли про їх роботу. Конференція обговорила та прийняла рекомендації з питань подальшого поліпшення комуністичного виховання трудящих.

Конференція взаємно збагатилася як працівників науки, так і працівників виробництва, внесла певний вклад у справу зміцнення зв'язку науки з життям, з практикою комуністичного будівництва

О. Ф. ЯХНО

ЗНАХІДКИ З «РОБЛЕНОЇ МОГИЛИ»

За один кілометр на північ від м. Золотоноші, на краю другої дніпрової тераси, лежить могила під назвою «Роблена». Входить вона в систему курганів, густо розкиданих у сідловині між дніпровою та золотоніською долинами. Ця могила відзначається великими розмірами (360 м в окружності і 6 м у висоту).

Приводом до дослідження могили послужило таке. Якось один будівник шосейної дороги, яка проходить біля «Робленої могили», приніс першу знахідку з могили — великий срібний панцир з позолотою. Ця знахідка наштовхнула нас на думку провести розвідувальні розкопки для встановлення часу спорудження самої могили і виявлення експонатів для Золотоніського краєзнавчого музею.

Своєю формою «Роблена могила» нагадує давні земляні споруди оборонного характеру другої половини I тисячоріччя до нашої ери. У північній частині могили провели розчистку горизонту. При цьому було виявлено основи чотирьох напівзгнилих

стовпів, що стояли на відстані близько двох м один від одного. За словами очевидців, над місцем, де виявлено стовпи, під час будівництва шосе екскаватор зруйнував склеп з дерев'яним зрубом.

На відстані одного м від правого північного стовпа знайдено кілька тонких залізних пластинок, очевидно, залишків панцира. У двох м на південь від стовпів виявлено поховання людини. Кістяк розсипаний, хоч ґрунт і не був порушений. Черепи знайти не вдалося — його міг зачепити екскаватор.

Поруч з кістяком виявлено черепки амфори. За визначенням фахівців, це хіоська амфора VI—V ст. до н. е. Знайдено всі її уламки.

Знахідки, виявлені при вибірковому археологічному дослідженні, дозволяють віднести «Роблену могилу» до скіфських курганів. Це ще раз підтверджує думку багатьох археологів про те, що скіфи-орачі мешкали і в лівобережному Лісостепу.

М. Ф. ПОНОМАРЕНКО

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

ХІ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС ІСТОРИКІВ

21—28 серпня цього року в м. Стокгольмі (Швеція) відбувся ХІ Міжнародний конгрес істориків. В його роботі взяло участь понад дві тисячі вчених різних країн світу. Радянська делегація, до складу якої входили такі видатні вчені, як академіки М. В. Нечкіна, М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаків та ін, налічувала близько 40 чол. Від істориків Української РСР до складу делегації входив доктор історичних наук, професор В. О. Голубуцький.

Засіданням Конгресу передувала робота цілого ряду міжнародних комісій: слов'янознавства, історії парламентських і представницьких установ, історії соціальних рухів і соціальних структур, економічної історії, а також колоквиумів на теми з історії університетів, історії цін до 1750 р. й ін. Міжнародна комісія слов'янознавства, наприклад, що засідала в м. Упсалі (під Стокгольмом), працювала протягом чотирьох днів — з 17 по 20 серпня.

21 серпня відбулось урочисте відкриття Конгресу у Великому концертному залі м. Стокгольма. Наступного дня почалися робочі засідання. Всіх учасників Конгресу було розподілено відповідно до наукового профілю і інтересам на п'ять секцій.

Радянські вчені зробили понад 20 доповідей і повідомлень на засіданнях секцій і комісій. Серед них треба відзначити

інтересні і змістовні доповіді академіка Є. М. Жукова «Про періодизацію всесвітньої історії», професора В. Д. Блаватського «Розвиток і історична роль стародавніх держав Північного Причорномор'я», професора Б. Ф. Поршнева «Політичні відносини між Західною і Східною Європою під час Тринадцятилітньої війни», повідомлення академіка Б. О. Рибаків «Спірні питання утворення Київської Русі», академіка М. М. Тихомирова «Початок руської історіографії», доктора історичних наук М. І. Шатагіна «Перша світова війна й РСДРП» та ін.

В ході засідань мали місце серйозні принципіальні дискусії з приводу різних важливих проблем історичної науки, зокрема з питань методології історії, тактики В. І. Леніна і більшовиків під час першої світової війни і т. д. Конгрес продемонстрував даліше зміцнення позицій марксизму в галузі історії порівняно з попереднім конгресом у Римі в 1955 р.

На заключному засіданні Конгресу 28 серпня в м. Упсалі главу радянської делегації професора О. А. Губера було обрано віце-президентом Бюро Міжнародного комітету істориків.

В. Г.

IV МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС АРХІВІСТІВ

17—20 серпня 1960 р. в Стокгольмі (Швеція) проходив IV Міжнародний конгрес архівістів. В його роботі взяло участь понад 700 архівістів з 45 країн, а також представники ЮНЕСКО, різних науково-дослідних установ Швеції, Голландії, Франції та ін.

До складу радянської делегації входили Г. О. Белов (Москва, глава делегації), С. Д. Пилькевич (Українська РСР), А. І. Азаров (Білоруська РСР), І. М. Земськов (Москва).

Після урочистого відкриття конгресу делегати оглянули виставку, організовану шведським Національним архівом. На ній увагу радянської делегації привернули документи, що стосуються взаємовідносин Росії і Швеції у XVI—XVII ст., а також політична карта Росії XVII ст.

На першому засіданні 17 серпня Сабо (Бельгія) коротко виклав зміст своєї доповіді за темою «Державні архіви, їх організація», яка була задалегідь розіслана учасникам конгресу. Сабо звернув особливу увагу на підбір та виховання кадрів архівістів і підкреслив важливість

забезпечення охорони та зберігання документальних матеріалів, спинився на копіюванні їх шляхом мікрофільмування.

Про організацію архівної справи в Іспанії розповів Бордано. Він вказав на тяжкий фінансовий стан державних архівів і труднощі влаштування на роботу в архіви.

Представник Угорської Народної Республіки Седе підкреслив, що в Угорщині архіви стали всенародним надбанням, здійснюється принцип централізації архівної справи. Седе висловив думку про доцільність зберігання документальних матеріалів окремих міст, як надзвичайно цінних джерел.

Генеральний директор архівів Польщі Альтман підкреслив, що в їх країні архівна справа централізована і це цілком виправдало себе. Тільки при умові централізації можливе успішне проведення науково-дослідної роботи в архівах.

Представник США повідомив, що в Америці архіви окремих штатів існують окремо від Національного архіву.

Пізніше виступили представники Індії,

Німецької Демократичної Республіки та інших країн. Дебати показали, що в країнах соціалістичного табору, де проведена централізація архівного будівництва, справа зберігання, використання документальних матеріалів, підготовки архівних кадрів стоїть значно краще, ніж в капіталістичних країнах, в яких архіви децентралізовані і здебільшого перебувають під контролем монополій.

Другою темою, розглянутою конгресом, була «Нова техніка в галузі реставрації, консервації документальних матеріалів, планів, карт, печаток».

Першим виступив один з основних доповідачів від західних країн — Б а м е р (США). Він спинився на заходах, які вживаються в США щодо оснащення архівів новою технікою.

Г. О. Белов докладно висвітлив технічне оснащення державних архівів СРСР та країн народної демократії і закликав учасників конгресу поліпшувати обмін інформацією з технічних питань.

К о б л е н ц (ФРН) говорив про нові матеріали, які використовуються в Західній Німеччині для зберігання мікрофільмів. Він підтримав пропозицію про обмін між архівами різних країн інформацією з технічних питань. А л т м а н вказав, що в цьому повинен відіграти особливу роль журнал «Архівум». Оскільки мікрофільмування постійно вдосконалюється, архівний обмін між країнами повинен ґрунтуватися на мікрофільмах.

Ш а м с о н (Франція) спинився на питанні про зберігання документів. Він під-

креслив, що вирішення проблеми реставрації і консервації архівних документів як у Франції, так і в інших капіталістичних країнах значною мірою гальмується малими коштами, які відпускаються на цю справу. Віддаючи належне реставрації і консервації старих документів, архівісти не повинні забувати про сучасні документальні матеріали. Він вніс пропозицію просити Міжнародну раду архівістів звернутися до урядів усіх країн з проханням приділити достатню увагу зберігання сучасної документації.

Цю пропозицію Шамсона підтримали Б о т ь е і М а р к а н (Франція). Останній звернув увагу присутніх на проблему механічного шукання документів. Він сказав, що у недалекому майбутньому чимало архівів буде оснащено електронними машинами.

Жваві дебати розгорнулися навколо третьої теми — «Архіви і сучасні економічні та соціальні дослідження». Учасники конгресу проаналізували стан дослідження економічних і соціальних проблем за допомогою архівних установ. Виступи яскраво показали різницю в проведенні подібних досліджень в країнах з централізованою і децентралізованою системами архівної справи. Досвід свідчить, що тільки в соціалістичних країнах створено всі умови для роботи дослідників.

На заключному засіданні Б о т ь е (Франція) вніс докладну пропозицію про поглиблення досліджень в галузі сферистики.

С. Д. ПИЛЬКЕВИЧ

ШКОЛА СЛАВІСТІВ У ПРАЗІ.

Вже четвертий раз ректорат Карлова університету в Празі організовує міжнародну школу славістів. Мета школи — вивчення чеської мови, історії, літератури, знайомство з науковим та культурним життям Чехословаччини, встановлення контактів з вченими країни та робота в бібліотеках й архівах. В цю школу запрошуються всі бажаючі, незалежно від суспільного стану або національності. Єдиною умовою є обов'язкове знання однієї з чотирьох мов — англійської, французької, німецької або російської та пасивне знання чеської мови.

Як і раніш, в цьому році курси (школа) славістів провадилися з 2 по 29 серпня. На цей раз в Прагу з'їхало коло 70 осіб з 18 країн Європи, Америки та Азії. З Радянського Союзу приїхало 32 науковці, серед них старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Р. Г. Симоненко та автор цих рядків. Були також науковці з США, Англії, Франції, Західної Німеччини, Італії, Бельгії, Швеції, Фінляндії, Данії, Індії та Японії. Склад слухачів був дуже різноманітним — від студентів до професорів включно. Слід відмітити,

що майже всі вони володіли російською мовою.

Програма курсів була досить напруженою. Щодня, крім неділі, провадилися лекції з чеської мови. До обов'язкової програми входили також лекції з мовознавства, літературознавства, історії, економіки, права та культури Чехословаччини. Щоб повніше задовольнити потреби слухачів, керівництво школи створило три окремих потоків — з історичним, літературним та мовознавчим ухилом. Тим самим слухачі одержали можливість відвідувати лекції відповідно до свого фаху. На додаток до обов'язкової програми бажаючі могли вивчати словацьку або сербо-лужицьку мови.

В перший тиждень лекції читались англійською, французькою, німецькою та російською мовами, в наступні дні — виключно чеською. Вивчення всіх цих дисциплін здійснювалось не тільки шляхом лекцій, а також шляхом семінарів та консультацій. Бажаючі мали повну можливість працювати в бібліотеках та одержувати консультації від провідних вчених країни. Співробітники Інституту історії АН

УРСР, наприклад, мали можливість зустрітися з заступником Міністра закордонних справ І. Гаєком, який у 1953 р. опублікував монографію про створення Чехословацької держави.

Крім того, вони одержали можливість працювати майже в усіх архівах Праги. Цікаві матеріали було знайдено в архівах Міністерства закордонних справ, Міністерства внутрішніх справ, Військовому архіві, зокрема багато документів про чесько-українські відносини в перші роки після Жовтневої революції.

Не менш важливою частиною програми школи було знайомство з культурним

життям Чехословаччини. Знайомство це здійснювалось шляхом систематичних екскурсій до важливих історичних місць, пам'ятників та музеїв, організовувались перегляди кінофільмів та театральних вистав.

Все це, незважаючи на порівняно короткий строк, дало можливість слухачам не тільки підвищити свої знання чеської мови та спеціальності, не тільки ознайомитися з науковим та культурним життям Чехословаччини, а й встановити тісні контакти з науковими закладами та окремими вченими країни.

Д. М. СТАШЕВСЬКИЙ

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, ВМІЩЕНИХ У ЖУРНАЛІ В 1960 р.

№
журналу

Нові документи про Україну, підписані В. І. Леніним (1918—1920 рр.).— Підготував Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС	2
Передова — Великий вождь і вчитель трудящих	2

СТАТТІ

Б а р а б о й А. З. — Розшарування і початок розкладу селянства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст.	4
Б е р е з о в ч у к М. Д. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Роль комнезамів у соціалістичній перебудові села	3
Б е р л і н Л. І. (<i>Харків</i>), Х. Т. С л а в у т с ь к а (<i>Харків</i>) — Рух колективів і ударників комуністичної праці (На матеріалах партійної організації м. Харкова)	4
Б е л ь с ь к а М. В. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Виникнення і поширення руху новаторів у важкій промисловості України (1935 р.)	5
Г а п у с е н к о І. М. — До питання про слов'янське населення на північному узбережжі Чорного і Азовського морів	6
Г о р л а ч М. І. — Профспілки Радянської України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.)	1
Г о р л а ч М. І. — Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства (1929—1932 рр.)	6
Г у р ж і й І. О. — Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII — першої половини XIX ст.	5
Є в с е є в І. Ф. — Радянсько-польське економічне співробітництво	3
К а ц е в а л О. І. — Заходи Комуністичної партії України по економічній освіті кадрів (1953—1958 рр.)	3
К и я н К. А. (<i>Харків</i>) — Профспілки України в боротьбі за відбудову і розвиток важкої промисловості (1946—1950 рр.)	3
К л о к о в В. І. — Вплив боротьби радянського народу проти гітлерівських агресорів на зростання антифашистського руху в країнах Європи	3
К о в а л ь П. Д. — Фрідріх Енгельс — Великий борець за торжество комунізму	6
К о л о м і й ч е н к о І. І. — Торжество ленинського плану соціалістичного будівництва на Україні	2
К о н о в а л о в М. А. — Культурне будівництво на селі (1930—1936 рр.)	6
К о р о л і в с ь к и й С. М. (<i>Харків</i>) — До питання про представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад	4
К у б р у ш к о М. М. — Заходи Комуністичної партії України по піднесенню вугільної промисловості Донбасу (1926—1929 рр.)	4
Л е б о в и ч М. Ф. (<i>Львів</i>) — В. І. Ленін про революційні події в Угорщині у 1918—1919 рр.	2
Л и с е н к о О. Я. — Михайло Павлик і його місце в суспільно-політичному житті Галичини останньої чверті XIX ст.	1
П о н о м а р е н к о П. М. (<i>Москва</i>) — Боротьба Комуністичної партії за організацію партизанського руху проти англо-французьких інтервентів на півдні України (грудень 1918—квітень 1919 рр.)	1
П о п п е А н д ж е й (<i>Польща</i>) — Деякі питання заселення польсько-руського рубежа в ранньому середньовіччі	6
Р о с т и к у с Р. П. (<i>Чернівці</i>) — Участь молоді Буковини у визвольній боротьбі трудящих (1918—1940 рр.)	3
С л у ц ь к и й О. Б. — Робітничий клас України на початку реконструктивного періоду	5
Ф о м е н к о О. П. (<i>Полтава</i>) — Зміцнення лав КП(б)У при переході до непу	3

Хижук О. О. (<i>Вінниця</i>) — Партиїні організації України в боротьбі за зміцнення колгоспів механізаторськими кадрами в п'ятій п'ятирічці	6
Хоролець П. М. (<i>Одеса</i>) — Піклування Комуністичної партії про підвищення культурно-технічного рівня трудящих західних областей Української РСР (1946—1950 рр.)	5
Цветков Г. М. — Ленінський принцип мирного співіснування перемагає	2
Шамко К. М. (<i>Сімферополь</i>) — Партиїне підпілля в Криму в роки Великої Вітчизняної війни	5
Шевченко Ф. П. — В. І. Ленін про пізнання історичного процесу	2
Шостак П. В. — Перебудова сільських партиїних і комсомольських організації на Україні в роки колективізації	1

ПОВІДОМЛЕННЯ

Багмут И. А. — Розповсюдження творів Фрідріха Енгельса в Росії і на Україні	6
Бейліс В. М. (<i>Чорнобиль, Київської області</i>) — Про назву Києва в арабських географів X ст. та спроби її тлумачення в історичній літературі	1
Беренштейн Л. Ю. — З історії розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період	2
Бельська М. В. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Зміни в складі робітників важкої промисловості України в роки другої п'ятирічки	1
Воробйова С. А., Молодід Т. К. — Видання і переклад творів В. І. Леніна на Україні в роки Радянської влади	2
Горобей А. І. — Роль Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна у пропаганді ленінської спадщини	2
Ісаєнко Ж. І. — Увічнення пам'яті В. І. Леніна на Україні	2
Кісь Я. П. (<i>Львів</i>) — Джерела поповнення львівського міщанства в XVII—XVIII ст.	1
Компан О. С. — До питання про заселеність України в XVII ст.	1
Ремезовський Й. Д. — Революційна діяльність Ульянових на Україні	2
Сергієнко Г. Я. — Семен Палій (До 250-річчя з дня смерті)	1
Сокурєнко В. Ф. — Боротьба більшовиків Харкова за перемогу ленінської тактики на виборах до IV Державної думи у 1912 р.	2
Хміль І. С. (<i>Москва</i>) — Роль Української РСР у здійсненні ленінських принципів радянської зовнішньої політики (1917—1920 рр.)	2

СТОРИНКИ ДРУЖБИ РАДЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Данилюк М. З. — Самовіддана праця колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР (1941—1944 рр.)	3
Єжов В. А. (<i>Ленінград</i>) — Соціалістичне змагання шахтарів Донбасу з нафтовиками Азербайджану в 1943—1944 рр.	3
Кінзебулатов Х. Б. (<i>Уфа</i>) — Дружба і співробітництво українського і башкирського народів у роки Великої Вітчизняної війни	3
Куліченко М. І. (<i>Харків</i>) — Братерська допомога російського народу трудящим України в культурному будівництві (1917—1920 рр.)	3
Недуг А. А. (<i>Харків</i>) — Зв'язки комнезамів України з трудящим селянством Російської Федерації і Середньої Азії	3
Раєвський В. Р. (<i>Рига</i>), Г. І. Курпнек (<i>Рига</i>) — Революційні латиські стрільці на Україні в роки громадянської війни	3

З ІСТОРИЇ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НАРОДІВ НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ

Аморт Честмір (<i>Чехословаччина</i>) — Допомога Радянського Союзу партизанському рухові в Чехії	4
Атанасов Петко (<i>Болгарія</i>) — З минулого болгаро-українських зв'язків	4
Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>) — Юрій з Дрогобича	4
Семенчук М. Д. — В. Г. Григорович-Барський	4
Черніков І. Ф. — Економічне співробітництво СРСР і Туреччини (1923—1935 рр.)	4

З ІСТОРИЇ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА

Антонюк С. М. — Союз робітників і селян — важлива передумова соціалістичного перетворення сільського господарства в народній Польщі	5
Борисовський І. Д. (<i>Харків</i>) — Роль промислових робітників України в колективізації сільського господарства (весна 1930 р.)	5
Кравець І. С. — Розвиток нових форм змички між містом і селом на Україні (1928—1929 рр.)	5

- Попсуєв В. П. (*Дніпропетровськ*) — Допомога міста селу в піднесенні сільськогосподарства в 1953—1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області) 6
- Сліпченко В. А. — Шефство робітничого класу України над селом у 1921—1925 рр. 5
- Шаліна К. Ф. (*Сімферополь*) — Боротьба за перемогу колгоспного ладу в Криму 5

З ІСТОРІЇ ЗАВОДІВ, ФАБРИК І ШАХТ НА УКРАЇНІ

- Карцовник Е. Б. (*Бердянськ*) — Підготовка кадрів на Дніпробуді (1927—1932 рр.) 6
- Корчмар Я. І. (*Луганськ*) — Виникнення металургійних заводів на Україні в XIX ст. 6
- Кривошея Г. М. — Розвиток Львівсько-Волинського вугільного басейну (1956—1960 рр.) 6
- Писаренко Е. Ю. (*Херсон*) — Суднобудівний завод ім. Комінтерну в 1921—1941 рр. 6
- Ямковий А. А. — Виробничі наради на промислових підприємствах України (1924—1925 рр.) 6

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Кот М. І. (*с. Олешня, Ріпкинського району, Чернігівської області*) — Метод розповіді на уроці 4
- Кругляк М. І. (*Ніжин*) — Активізація учнів на уроках 3
- Ларін Г. В., Шулєга І. В. — З досвіду викладання історії КППС 4
- Мазило В. М. (*Вінниця*) — Спогади про В. І. Леніна — важливе джерело вивчення історії КППС 2
- Мінзберг Н. М. — Наочність як засіб активізації на уроках новітньої історії 6
- Погрібняк В. О. (*Черкаси*) — Використання художньої і публіцистичної літератури при вивченні деяких тем з новітньої історії 5
- Пунський В. О. (*Луганськ*) — Робота з підручником на уроках історії СРСР у 10 класі 5
- Сєпта Ф. Ф. (*с. Бабинці, Бородянського р-ну, Київської обл.*) — Вивчення творів В. І. Леніна і партійних документів у школі 3
- Сіментов Ю. Я. (*Чернігів*) — Шкільні історичні вечори 5
- Уховська П. Л. — Про поліпшення викладання історії в школі у світлі постанови ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 р. 1
- Чашко Л. В. — Роль кіно в підвищенні ефективності навчання учнів 1
- Шулик П. М. (*Вижниця, Чернівецької обл.*) — Використання контурних карт на уроках історії 1

ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА

- Зленко Г. Д. (*Корсунь-Шевченківський*) — Краєзнавчі матеріали на сторінках районної газети 3
- Комановський І. В. (*Отиня, Станіславської обл.*), Шпитальник А. Д. (*Отиня, Станіславської обл.*) — Шкільна газета «Юний краєзнавець». 3
- Крип'якевич І. П. (*Львів*) — Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями 3
- Сухино-Хоменко В. І. (*Одеса*) — Вивчати, знати історію свого краю 3

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- З історії проведення декад української літератури і мистецтва в Москві. — Підготував В. П. Скоробогатов. 6
- Листування ленінського партійного центра з партійними організаціями України в 1901—1912 рр. — Підготували М. І. Горбунова, Р. О. Порфьонов, О. Д. Пухова, Т. Н. Степаненко 2
- Матеріали про радянсько-китайську пролетарську солідарність в 1924—1925 рр. — Підготував Є. М. Стуканов (*Сталіно*) 4
- Трудаці України В. І. Леніну (1917—1923 рр.). — Підготували П. І. Павлюк, С. Я. Случевська, Д. С. Щедрина 2

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Апанович О. М. — Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. 5
- Голобуцький В. О. — Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI — першої половини XVIII ст. 1

Ковальський І. С.—Проведення генерального опису в Переяславському полку (1765—1768 рр.)	6
Компанієць І. І.—В боротьбі за соціальне визволення і возз'єднання з Радянською Україною	1
Лавров Ю. П.—Збірка творів більшовика-ленінця	2
Литвиненко М. А. (Харків), Чорномаз Й. Ш. (Харків) — Нові книги про відбудову народного господарства України в 1921—1925 рр.	3
Морозов М. Б.—Газета «Правда» як джерело дослідження процесу розвитку і зміцнення дружби народів СРСР	4
Сас І. Х.—Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР	4
Сирота Н. Й. (Чернівці) — Минуле і сучасне Буковини	2
Теличук П. П.—Джерела з історії аграрних відносин на Правобережній Україні у 1907—1910 рр.	3
Туваєв В. І.—До наукової біографії Артема (Ф. А. Сергєєва)	4
Чернявський Г. І. (Харків) — Архівні матеріали про радянсько-болгарські відносини в 1919—1923 рр.	6
Шевчук Г. М.—Культурне будівництво в Українській РСР	4

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Андерле А. (Німецька Демократична Республіка) — Револьюційні традиції радянсько-німецької дружби	6
Бабко Ю. В.—Спогади про безсмертного вождя	2
Барабой А. З.—Цінне дослідження про селянський рух на Україні	2
Бачинський П. П., Слинько І. І.—Колгоспне будівництво на Україні	5
Беренштейн Л. Ю., Горак В. В., Борщевський В. Я. (Дніпропетровськ), Семенцова В. В. (Дніпропетровськ), Таран Т. Д. (Дніпропетровськ) — Підвищувати ідейно-теоретичний рівень збірників наукових праць	5
Бутич І. Л.—Всенародна любов	5
Введенський А. О., Жилінська Л. В.,— Книга про боротьбу народних мас України після визвольної війни в XVII ст.	4
Вовк А. А., Лавров П. А.— Історія історичної науки на Україні	3
Галушко Є. М. (Львів), Черненко А. М. (Львів) — Новий збірник статей з історії Комуністичної партії України	5
Гамрецький Ю. М.—Більше вимогливості й сумлінності	4
Гуржій І. О., Маруня П. Ю. (Черкаси) — Книга на допомогу вчителю	1
Денисенко П. І.—Ленінська «Искра» на Україні	2
Залевський А. Д., Мороз В. І.—Під всеперемагаючим прапором	3
Золотарьов М. Б. (Одеса) — Партизани Криму у Великій Вітчизняній війні	1
Калениченко П. М.—Бойова співдружність народів-братів	5
Коваль В. С., Кудлай О. С.—По шляху, вказаному великим Леніним	6
Ковальський М. П. (Львів) — З історії українсько-російських зв'язків	6
Ковальчак Г. І. (Львів), Стеблій Ф. І. (Львів) — Дослідження з історії сільського господарства Галичини	3
Колішер Т. М.—Більше вимогливості до історичних досліджень	2
Короткевич Г. Я. (Москва) — 133 дні Угорської Радянської Республіки	6
Кудлай О. С.—Героїчні сторінки громадянської війни	3
Лозюк М. Й.—Книга про українську еміграцію в Америці	4
Маркіна В. О., Созін І. В. (Москва) — З феодального минулого польського села	3
Мартинюк А. К.—Книга про боротьбу американського народу за дружбу з Радянським Союзом	2
Мельник С. К. (Одеса) — Яскрава сторінка з історії пролетарського інтернаціоналізму	1
Михайлина П. В. (Чернівці) — З історії класової боротьби трудящих України	2
Морозов В. А.—Збірник документів з історії Ленінського комсомолу України	2
Спицький В. Є.—Нове дослідження з української історіографії	4
Харитонов В. Л. (Харків), Щербаненко Б. М. (Харків) — Більшовики України в роки реакції	6
Шевченко Ф. П.— Народний епос — важливе історичне джерело	1
Шморгун П. М.—Видатні більшовики-ленінці	2

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

Гошко Ю. Г. (Львів) — Документи Святоюрського процесу у Львові	6
Довгопол В. М. (Харків) — Збірник документів з історії соціалістичної індустріалізації країни	1
Духніч В. О. (Станіслав) — Збірник статей з історії України	6

Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>) — Спогади про спільну боротьбу українських і польських трудящих	3
Калениченко П. М. — Нова праця про перебування Леніна за кордоном	6
Компан О. С. — Документи з історії братнього народу	4
Коротчаєвський Г. П. — Про тих, хто боровся за вільну Німеччину	5
Лещенко Л. О. — Сутінки світового колоніалізму	4
Лесневський Ю. А. — Музеї України	3
Лисенко В. Г. (<i>Харків</i>), Б. М. Барак (<i>Харків</i>) — З історії боротьби трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки	5
Лихач В. Н. — Вивчення в школі історії робітничого класу	4
Мартиненко А. К. — З історії французької політики на Балканах	1
Нагорна Л. О. — Корисний посібник	1
Новодран В. А. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Сторінки братньої дружби	4
Петровський О. О. — Наочні посібники у викладанні історії	3
Рудомьоткіна Л. М. — Нові видання Центрального державного історичного архіву УРСР	6
Сташевський Д. М. — Викриття агресивної політики США щодо Китаю	1
Шморгун П. М. — Ленінські ідеї на Західній Україні	6
Шокотко В. А. (<i>Сталіно</i>) — Братські школи на Україні і в Білорусії	5

ЛИСТИ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРОПОЗИЦІЇ

Бібіков С. М. — За глибоке і всебічне вивчення історії стародавнього суспільства	6
Гресько М. М. (<i>Львів</i>) — Робота В. І. Леніна у Женевській бібліотеці (1905—1908 рр.)	2
Кабузан В. М. (<i>Москва</i>) — Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 рр.	6
Курносів Ю. О. — До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40—50-х роках XIX ст.	3
Лоладзе П. М. — Помилку слід виправити	5
Маркевич О. П. — Ще раз про датування початку облоги Полтави в 1709 р.	3
Сарбей В. Г. — З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків	4
Сарбей В. Г. — Пан Оглоблін в ролі фальсификатора української історіографії	5
Сахалтуєв А. А. (<i>Ясна Поляна</i>) — Лев Толстой за вивченням історії українського народу (За матеріалами яснополянської бібліотеки Л. М. Толстого)	6
Тимошук Б. О. (<i>Чернівці</i>) — Літописні міста Буковини за археологічними даними	6
Шарлемань М. В. — Забуті історичні пам'ятки в околицях Києва	1

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Бенькевич Г. А. — Історична література в плані Видавництва АН УРСР за 1960 р.	1
Бойко І. Д. — Другий міжреспубліканський симпозіум з аграрної історії Східної Європи	3
Восканян В. К. (<i>Єреван</i>), Грабовецький В. В. (<i>Львів</i>), Слинько І. І. — Історичні зв'язки українського і вірменського народів	1
Г. П. — Перший республіканський зліт юних істориків	5
Єрмак К. М., Іванова О. А. — Обговорення «Історії Києва» (т. 1) та бібліографічного покажчика «Історія Києва» (т. 1, вип. 1)	3
Коломійченко І. І., Кудлай О. С., Слинько І. І. — Народа істориків Білорусії	5
Корнієнко С. Г., Олексюк Ю. К. — Вивчати паростки комунізму	1
Костриця Н. Ю., Бортничук М. Т. — Наукова конференція з історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни	1
Курносів Ю. О. — Захист дисертації	6
М. Б. — З'їзд радянських археологів	5
Ніколаєнко В. Ю., А. С. — Наукова сесія з питань розвитку педагогічної науки в Українській РСР	1
Нікулін Г. І. — Перша республіканська нарада з питань топоніміки і ономастики	2
Павелко В. У. — Наукова сесія, присвячена новим суспільним явищам	1
Пономаренко М. Ф. (<i>Золотоноша</i>) — Знахідки з «Робленої могили»	6
Проценко Ю. М. — Семінар істориків	5
Сироватська Н. А. — Засідання республіканської координаційної комісії з історії	2
Телегін Д. Я. — Археологічні пам'ятки на Середньому Дніпрі	3

Шарапа П. М. (Дніпропетровськ) — Конференція читачів «Українського історичного журналу» в Дніпропетровську	3
Юра Р. О.— Археологічні дослідження городища Воїня	1
Юрчук В. І.— Робота кафедри історії КПРС Української Академії сільськогосподарських наук	1
Яхно О. Ф.— Наукова конференція з питань комуністичного виховання трудящих	6

ПІДГОТОВКА ДО ВІСЬМАТИНАННЯ 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

А. Г.— Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна	2
Воскресенський О. О. (Харків)— Харківський ордена Трудового Червоного Прапора державний університет ім. О. М. Горького	2
Зашкільняк А. С. (Львів)— Львівський державний університет ім. Ів. Франка	2
Калюжний І. Ф. (Чернівці)— Чернівецький державний університет	2
Коробко В. І.— Вища партійна школа при ЦК КП України	2
Ліола О. П.— Інститут історії АН УРСР	2
Лукін В. П.— Інститут історії партії ЦК КП України— філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС	2
Яхно О. Ф.— Київський ордена Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка	2

СВЯТКУВАННЯ 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

Воскресенський О. О. (Харків)— В Харківському державному університеті	4
Денисенко П. І.— Ювілейна сесія науковців Києва	4
Зашкільняк А. С. (Львів)— У Львівському державному університеті	4
Карпова В. Л. (Львів)— В Інституті суспільних наук АН УРСР	4
Кацевал О. І., Островерхий І. І.— В Київському державному університеті	4
Леонов І. Г. (Одеса)— В Одеському державному університеті	4
Лещенко Н. М.— Конференція учителів історії у м. Сталіно	4
Макаренко О. А.— Загальні збори Відділу суспільних наук АН УРСР	4
Мартинкова В. В. (Дніпропетровськ)— У Дніпропетровському державному університеті	4
Слійник Г. П. (Ужгород)— В Ужгородському державному університеті	4
Сирцова С. М., Тимченко Ж. П.— В Інституті історії АН УРСР	4
Шатов П. У.— В Інституті історії партії ЦК КП України	4

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Б. Г.— XI Міжнародний конгрес істориків	6
Доній М. Р.— Міжнародна конференція з питань історії комуністичного руху	2
Кизя Л. Є.— Голос прогресивних істориків	3
Клоков В. І.— Міжнародна конференція «Рух Опору та нове покоління»	2
Кравченко Г. П.— Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР в 1959 р.	3
Мельникова І. М.— З'їзд чехословацьких істориків	1
Пилькевич С. Д.— IV Міжнародний конгрес архівістів	6
Сташевський Д. М.— Школа славістів у Празі	6

З М І С Т

СТАТТІ

<i>П. Д. КОВАЛЬ</i> — Фрідріх Енгельс — великий борець за торжество комунізму	3
<i>О. О. ХИЖУК (Вінниця)</i> — Партиїні організації України в боротьбі за зміцнення колгоспів механізаторськими кадрами в п'ятій п'ятирічці	10
<i>М. А. КОНОВАЛОВ</i> — Культурне будівництво на селі (1930—1936 рр.)	21
<i>М. І. ГОРЛАЧ</i> — Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства (1929—1932 рр.)	32
<i>І. М. ГАПУСЕНКО</i> — Слов'янське населення на північному узбережжі Чорного і Азовського морів	45
<i>АНДЖЕЙ ПОПЕ (Польща)</i> — Деякі питання заселення польсько-руського рубежа в ранньому середньовіччі	55

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>И. А. БАГМУТ</i> — Розповсюдження творів Фрідріха Енгельса на Україні	66
--	----

З ІСТОРІЇ ЗАВОДІВ, ФАБРИК І ШАХТ НА УКРАЇНІ

<i>Г. М. КРИВОШЕЯ</i> — Розвиток Львівсько-Волинського вугільного басейну (1956—1960 рр.)	74
<i>Е. Ю. ПИСАРЕНКО (Херсон)</i> — Суднобудівний завод ім. Комінтерну (1921—1941 рр.)	85
<i>Е. Б. КАРЦОВНИК (Бердянськ)</i> — Підготовка кадрів на Дніпробуді (1927—1932 рр.)	94
<i>А. А. ЯМКОВИЙ</i> — Виробничі наради на промислових підприємствах України (1924—1925 рр.)	102
<i>Я. І. КОРЧМАР (Луганськ)</i> — Виникнення металургійних заводів на Україні в ХІХ ст.	112

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

<i>Н. М. МІНЗБЕРГ</i> — Наочність як засіб активізації на уроках повітньої історії	119
--	-----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З історії проведення декад української літератури і мистецтва в Москві.— Підготував <i>В. П. СКОРОБОГАТОВ</i>	14
---	----

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Г. І. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Харків)</i> — Архівні матеріали про радянсько-болгарські відносини у 1919—1923 рр.	129
<i>І. С. КОВАЛЬСЬКИЙ</i> — Проведення генерального опису в Переяславському полку (1765—1768 рр.)	131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>Б. С. КОВАЛЬ, О. С. КУДЛАЙ</i> — По шляху, вказаному великим Леніним	136
<i>В. Л. ХАРИТОНОВ (Харків), Б. М. ЩЕРБАНЕНКО (Харків)</i> — Більшовики України в період між двома революціями (червень 1907 р.— лютий 1917 р.)	138
<i>М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ (Львів)</i> — З історії українсько-російських зв'язків	141
<i>Г. Я. КОРОТКЕВИЧ (Москва)</i> — 133 дні Угорської Радянської Республіки	144
<i>А. АНДЕРЛЕ (Німецька Демократична Республіка)</i> — Революційні традиції радянсько-німецької дружби	145

ПОДАТКИ ПРО КНИГН

<i>П. М. ШМОРГУН</i> — Ленінські ідеї на Західній Україні	147
<i>В. О. ДУХНІЧ (Станіслав)</i> — Збірник статей з історії України	149
<i>Ю. Г. ГОШКО (Львів)</i> — Документи Святоюрського процесу у Львові	151
<i>П. М. КАЛЕНИЧЕНКО</i> — Нова праця про перебування Леніна за кордоном	152
<i>Л. М. РУДОМЬОТКІНА</i> — Нові видання Центрального державного історичного архіву УРСР	154

ЛИСТИ, ПРОПОЗИЦІЇ, ЗАУВАЖЕННЯ

<i>С. М. БІБІКОВ</i> — За глибоке і всебічне вивчення історії стародавнього суспільства	156
<i>А. А. САХАЛТУЄВ (Ясна Поляна)</i> — Лев Толстой за вивченням історії українського народу (За матеріалами яснополянської бібліотеки Л. М. Толстого)	159
<i>В. М. КАБЪЗАН (Москва)</i> — Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 рр.	161
<i>Б. О. ТИМОЩУК (Чернівці)</i> — Літописні міста Буковини за археологічними даними	164

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

<i>Ю. О. КУРНОСОВ</i> — Захист дисертацій	167
<i>О. Ф. ЯХНО</i> — Наукова конференція з питань комуністичного виховання трудящих	169
<i>М. Ф. ПОНОМАРЕНКО (Золотоноша)</i> — Знахідки з «Робленої могили»	170

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

<i>В. Г.</i> — XI Міжнародний конгрес істориків	171
<i>С. Д. ПИЛЬКЕВИЧ</i> — IV Міжнародний конгрес архівістів	171
<i>Д. М. СТАШЕВСЬКИЙ</i> — Школа славістів у Празі	172

Алфавітний покажчик матеріалів, опублікованих в журналі за 1960 р.	174
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Д. КОВАЛЬ</i> — Фридрих Энгельс — великий борец за торжество коммунизма	3
<i>А. А. ХИЖУК (Винница)</i> — Партийные организации Украины в борьбе за укрепление колхозов механизаторскими кадрами в пятой пятилетке	10
<i>М. А. КОНОВАЛОВ</i> — Культурное строительство в деревне (1930—1936 гг.)	21
<i>Н. И. ГОРЛАЧ</i> — Роль профсоюзов Украины в социалистическом преобразовании сельского хозяйства (1929—1932 гг.)	32
<i>И. М. ГАПУСЕНКО</i> — Славянское население на северном побережье Черного и Азовского морей	45
<i>АНДЖЕЙ ПОППЕ (Польша)</i> — Некоторые вопросы заселения польско-русского рубежа в раннем средневековье	55

СООБЩЕНИЯ

<i>И. А. БАГМУТ</i> — Распространение произведений Фридриха Энгельса в России и на Украине	66
--	----

из истории заводов, фабрик и шахт на Украине

<i>Г. М. КРИВОШЕЯ</i> — Развитие Львовско-Волинского угольного бассейна (1956—1960 гг.)	74
<i>Э. Е. ПИСАРЕНКО (Херсон)</i> — Судостроительный завод им. Коминтерна в 1921—1941 гг.	85
<i>Э. Б. КАРЦОВНИК (Бердянск)</i> — Подготовка кадров на Днепрострое (1927—1932 гг.)	94
<i>А. А. ЯМКОВОЙ</i> — Производственные совещания на промышленных предприятиях Украины (1924—1925 гг.)	102
<i>Я. И. КОРЧМАР (Луганск)</i> — Возникновение металлургических заводов на Украине в XIX ст.	119

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

<i>Н. М. МИНЗБЕРГ</i> — Наглядность как средство активизации на уроках новейшей истории	111
---	-----

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Из истории проведения декад украинской литературы и искусства в Москве.— Подготовил <i>В. П. СКОРОБОГАТОВ</i>	121
---	-----

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ (Харьков)</i> — Архивные материалы о советско-болгарских отношениях в 1919—1923 гг.	124
<i>И. С. КОВАЛЬСКИЙ</i> — Проведение генеральной переписи в Переяславском полку (1765—1768 гг.)	131

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

<i>В. С. КОВАЛЬ, А. С. КУДЛАЙ</i> — По пути, указанному великим Лениным	134
<i>В. Л. ХАРИТОНОВ (Харьков), Б. М. ЩЕРБАНЕНКО (Харьков)</i> — Большевики Украины в период между двумя революциями (июнь 1907 г.—Февраль 1917 г.)	135
<i>Н. П. КОВАЛЬСКИЙ (Львов)</i> — Из истории украинско-русских связей	141

<i>И. Я. КОРОТКЕВИЧ (Москва)</i> — 133 дня Венгерской Советской Республики	144
<i>А. АНДЕРЛЕ (Германская Демократическая Республика)</i> — Революционные традиции советско-германской дружбы	145

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

<i>П. М. ШМОРГУН</i> — Ленинские идеи в Западной Украине	147
<i>Б. А. ДУХНИЧ (Станислав)</i> — Сборник статей по истории Украины	149
<i>Ю. Г. ГОШКО (Львов)</i> — Документы Святоюрского процесса во Львове	151
<i>П. М. КАЛЕНИЧЕНКО</i> — Новая работа о пребывании Ленина за границей	152
<i>Л. М. РУДОМЕТКИНА</i> — Новые издания Центрального государственного исторического архива УССР	154

ПИСЬМА, ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ЗАМЕЧАНИЯ

<i>С. Н. БИБИКОВ</i> — За глубокое и всестороннее изучение истории древнего общества	156
<i>А. А. САХАЛТУЕВ (Ясная Поляна)</i> — Лев Толстой за изучением истории украинского народа (По материалам яснополянской библиотеки Л. Н. Толстого)	159
<i>В. М. КАБУЗАН (Москва)</i> — Численность украинского населения на территории России по ревизиям 1732 и 1763 гг.	161
<i>Б. А. ТИМОЩУК (Черновцы)</i> — Летописные города Буковины по археологическим данным	164

НАУЧНАЯ ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Ю. А. КУРНОСОВ</i> — Защита диссертаций	167
<i>А. Ф. ЯХНО</i> — Научная конференция по вопросам коммунистического воспитания трудящихся	169
<i>М. Ф. ПОНОМАРЕНКО (Золотоноша)</i> — Находки из «Робленой могилы»	170

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СВЯЗИ СОВЕТСКИХ ИСТОРИКОВ

<i>В. Г.</i> — XI Международный конгресс историков	171
<i>С. Д. ПИЛЬКЕВИЧ</i> — IV Международный конгресс архивистов	171
<i>Д. Н. СТАШЕВСЬКИЙ</i> — Школа славистов в Праге	172
Алфавитный указатель материалов, опубликованных в журнале в 1960	174